

Філософська думка

2 1978

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються матеріали на допомогу слухачам теоретичного семінару, що вивчають Конституцію СРСР. У цьому номері вміщуються статті: Ю. Д. Прилюк — В. І. Ленін про управління соціалістичним суспільством (до 60-річчя праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади»); О. С. Капто — Роль наукового світогляду в ідейно-політичному вихованні трудящих; А. Р. Мацюк — Свідома дисципліна праці; В. А. Стокяло, Ю. Й. Зуєв — Критика фальсифікацій клерикальними «радянологами» марксистського гуманізму, І. Т. Якушевський — Методологічні проблеми критики антиленінізму.

ЗМІСТ

Прилюк Ю. Д.— В. І. Ленін про управління соціалістичним суспільством (До 60-річчя праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади»)	3
Богданов Б. В. (Москва) — Розвиток В. І. Леніним марксистської діалектики (До 100-річчя праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг»)	16
Капто О. С.— Роль наукового світогляду в ідейно-політичному вихованні трудящих	28

Характерні риси соціалістичного способу життя

Мацюк А. Р.— Свідома дисципліна праці	39
---	----

Матеріали XVI Всесвітнього філософського конгресу

Плетников Ю. К. (Москва) — Науково-технічний прогрес і перспективи взаємодії суспільства з природою	50
Тюттін В. С. (Москва) — Моделювання інтелекту (можливості, труднощі, перспективи)	54
Таврисян Г. М. (Москва) — Безпосередність чуттєвості і раціональність пізнання (До критики французького екзистенціалізму)	58

Шумілін А. Т. (Сімферополь) — Циклічні процеси в розвитку дійсності	61
Парнюк М. О., Огородник І. В.— <u>Проблема простору і часу в сучасній біології</u>	67
Острянин Д. Х., Остряніна А. Д. (Москва) — О. С. Шкляревський — воєвничий матеріаліст	76

Проблеми викладання філософії

Гончаренко В. В.— Деякі напрями вдосконалення лекцій з марксистсько-ленінської філософії	86
--	----

Критика буржуазної ідеології

Якушевський І. Т. (Ленінград) — Методологічні проблеми критики антиленінізму	97
Стокяло В. А. (Одеса), Зуєв Ю. Й. (Одеса) — Критика фальсифікацій клерикальними «радянологами» марксистського гуманізму	106

Проблемні огляди літератури

Дослідження філософсько-соціологічних проблем соціалістичного способу життя у республіці	118
--	-----

Рецензії

Піча В. М. (Тернопіль), Ониськів М. М. (Тернопіль) — Проблеми розвитку села в умовах інтегрованої економіки	126
Злотіна М. Л., Осічнюк Ю. В.— Дослідження питань цілепокладання	128
Жданов Д. О. (Ворошиловград), Рижко В. А.— Підручник з логіки	130
Шепітько Г. С. (Львів) — Сучасне наукове пізнання і методологічні проблеми біології	131

Наукове життя

Кудтаєва М. Д. (Харків) — Зустріч з читачами	134
--	-----

Наші автори	136
-----------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Прилюк Ю. Д.—В. И. Ленин об управлении социалистическим обществом (К 60-летию работы В. И. Ленина «Очередные задачи Советской власти»). *Богданов Б. В.* (Москва) — Развитие В. И. Лениным марксистской диалектики (К 100-летию работы Ф. Энгельса «Анти-Дюринг»). *Капто А. С.*—Роль научного мировоззрения в идейно-политическом воспитании трудящихся. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Мацюк А. Р.*—Сознательная дисциплина труда. МАТЕРИАЛЫ XVI ВСЕМИРНОГО ФИЛОСОФСКОГО КОНГРЕССА. *Плетников Ю. К.* (Москва) — Научно-технический прогресс и перспективы взаимодействия общества с природой. *Тюхтин В. С.* (Москва) — Моделирование интеллекта (возможности, трудности, перспективы). *Тавризян Г. М.* (Москва) — Непосредственность чувственности и рациональности познания (К критике французского экзистенциализма). ♦ *Шумилин А. Т.* (Симферополь) — Циклические процессы в развитии действительности. *Парнюк М. А., Огородник И. В.*—Проблема пространства и времени в современной биологии. *Острианин Д. Ф., Острианина А. Д.* (Москва) — А. С. Шкляревский — воинствующий материалист. ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ. *Гончаренко В. В.*—Некоторые направления усовершенствования лекций по марксистско-ленинской философии. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Якушевский И. Т.* (Ленинград) — Методологические проблемы критики антиленинизма. *Стокяло В. А.* (Одесса), *Зуев Ю. И.* (Одесса) — Критика фальсификаций клерикальными «советологами» марксистского гуманизма. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. Исследование философско-социологических проблем социалистического образа жизни в республике. РЕЦЕНЗИИ. *Пича В. М.* (Тернополь), *Онискив М. М.* (Тернополь) — Проблемы развития села в условиях интегрированной экономики. *Злотина М. Л., Осичнюк Е. В.*—Исследование вопросов целеполагания. *Жданов Д. А.* (Ворошиловград), *Рышко В. А.*—Учебник логики. *Шепицько А. С.* (Львов) — Современное научное познание и методологические проблемы биологии. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Култаева М. Д.* (Харьков) — Встреча с читателями. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

Priljuk Ju. D.—V. I. Lenin on Management of Socialist Society (On the 60th anniversary of the work by V. I. Lenin «The Immediate Tasks of the Soviet Government»). *Bogdanov B. V.* (Moscow) — Development of Marxist Dialectics by V. I. Lenin (On a centenary of the work by F. Engels «Anti-During»). *Kapto A. S.*—Role of Scientific Outlook in Ideological and Political Education of Working People. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST WAY OF LIFE. *Matsjuk A. P.*—Conscientious Discipline of Labour. PROCEEDINGS OF THE 16th WORLD PHILOSOPHICAL CONGRESS. *Pletnikov Ju. K.* (Moscow) — Scientific and Technical Progress and Prospects of Interaction Between Society and Nature. *Tjukhtln V. S.* (Moscow) — Simulation of the Intellect (Possibilities, Difficulties, Prospects). *Tavrizjan G. M.* (Moscow) — Spontaneity of Sensuousness and Rationality of Cognition (On criticism of the French existentialism). ♦ *Shumilin A. T.* (Simferopol) — Cyclic Processes in Reality Development. *Parnjuk M. A., Ogorodnik I. V.*—Problems of Space and Time in Modern Biology. *Ostrjanin D. F., Ostrjanina A. D.* (Moscow) — A. S. Shklyarevskij, a Militant Materialist. PROBLEMS OF TEACHING PHILOSOPHY. *Goncharenko V. V.*—Certain Directions in Improvement of Lectures on Marxist-Leninist Philosophy. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Jakushevskij I. T.* (Leningrad) — Methodological Problems of Criticism of Anti-Leninism. *Stokjalo V. A.* (Odessa), *Zuev Ju. I.* (Odessa) — Criticism of Marxist Humanism Falsification by Clerical «Sovietologists». PROBLEM REVIEW OF LITERATURE. Investigation of Philosophical-Sociological Problems of the Socialist Way of Life in the Republic. REVIEWS. *Picha V. M.* (Ternopol'), *Oniskiv M. M.* (Ternopol')—Problems of the Country Side Development Under Conditions of Integrated Economy. *Zlotina M. L., Osichnjuk E. V.*—Investigation of the Problems of Purposivism. *Zhdanov D. A.* (Voroshilovgrad), *Ryzhko V. A.*—A Manual on Logic. *Shepit'ko A. S.* (Lvov).—Modern Scientific Cognition and Methodological Problems of Biology. SCIENTIFIC LIFE. *Kultaeva M. D.* (Kharkov) — Meeting with Readers. OUR AUTHORS.

В. І. ЛЕНІН

ПРО УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛІСТИЧНИМ СУСПІЛЬСТВОМ

(До 60-річчя праці В. І. Леніна

«Чергові завдання Радянської влади»)

Великі ідеї, геніальні витвори людської думки невіддільні часом. Навпаки, час, певна історична дистанція ще яскравіше, рельєфніше, переконливіше виявляють їх дійсну велич, їх історичну правоту, їх всесвітньо-історичне значення. Саме такими постають ленінські ідеї, передбачення й накреслення ленінського плану будівництва нового суспільства, успішно втілювані нині в реальному соціалізмі, у його вищій, зрілій формі — розвинутому соціалістичному суспільстві. Як підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «...образ Леніна — найбільш великого з людей нашої епохи і найдорожчого для всіх нас, для трудящих усього світу... дорогий нам не тільки тому, що він — прапор нашої революції, засновник нашої партії, будівник першої в світі соціалістичної держави. Він нам дорогий і близький ще й тому, — і, можливо, особливо тому, — що його гострий творчий розум і непереможна логіка, глибина аналізу і сміливість висновків і дій, його нестримна пристрасність революціонера і разом з тим величезна людяність, простота й чуйність — усе це було і буде для нас орієнтиром у житті, неоціненною опорою і допомогою у сьогоднішніх ділах»¹.

Велика творча сила ленінських ідей передусім у тому, що вони зачіпають основні, найбільш глибокі явища й закономірності політичного життя країн і народів, накреслюють перед трудящими широкий і далекосяжний план соціалістичного й комуністичного будівництва, слугують надійним дороговказом у їхній революційно-перетворюючій діяльності, новій організації найглибших основ життя багатьох мільйонів людей.

Теоретичні й практичні питання соціалістичного будівництва посіли центральне місце в працях В. І. Леніна відразу після перемоги Великого Жовтня. Завдання «організувати управління Росією ..» — підкреслював він, — ставилось і розв'язувалось нами на другий же день після 25 жовтня 1917 року...»² Спираючись на марксистську теорію, мобілізуючи будівничі сили соціалістичної революції, що пробудила народні маси «від історичної сплячки до історичної творчості», аналізуючи досвід практичної діяльності молодої Радянської влади, В. І. Ленін, партія більшовників зосереджують увагу на розробці її основоположних завдань, на визначенні шляхів і методів соціалістичного будівництва. Вже 7 листопада 1917 року на засіданні Петроградської Ради В. І. Ленін виступає з доповіддю про завдання Радянської влади, протягом січня—березня 1918 року він працює над їх дальшою розробкою. Не один, а декілька первісних варіантів, начерків, планів підготовлені В. І. Леніном, перш ніж у квітні, за дорученням ЦК РКП(б), він написав доповідь, яка, піс-

¹ Промова товариша Л. І. Брежнева при врученні йому ордена Леніна і другої медалі «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу. — «Радянська Україна», 1977, 20 грудня.

² Л е н і н В. І. Повне зібр. творів, т. 36, с. 162.

ля обговорення й одностайного схвалення Центральним Комітетом, була опублікована в газетах, а невдовзі видана брошурою під назвою «Чергові завдання Радянської влади». І хоча питання соціалістичного й комуністичного будівництва були домінуючими і в наступних ленінських працях, де план і завдання соціалістичного будівництва розгорталися й збагачувалися новим досвідом відповідно до того, як розгортався й міцнів рух Радянської країни до соціалізму, — ленінська праця «Чергові завдання Радянської влади» (а точніше — увесь комплекс матеріалів, пов'язаних з її створенням) посідає особливе місце в історії розробки будівничої програми соціалістичної революції. Цей твір знаменує собою початок нового етапу у розвитку теорії наукового комунізму, широкое розгортання на основі наукової теорії науково організованої суспільної практики, їх особливо інтенсивне взаємозбагачення й дальший розвиток. Визріли умови для організації широкого й планомірного приступу до соціалістичного будівництва. Розпочалося здійснення найскладнішого завдання пролетарської революції — створення нового суспільства. «...Настав, — підкреслював В. І. Ленін, — саме той історичний момент, коли теорія перетворюється в практику, оживляється практикою, виправляється практикою, перевіряється практикою...»³.

Ця специфіка моменту повною мірою відбилася у праці «Чергові завдання Радянської влади». У ній вперше в історії питання про розгортання соціалістичних перетворень було викладене як цілісна система конкретних соціальних завдань, як розрахована на роки програма будівничої діяльності переміщеного робітничого класу, його диктатури, як план утвердження нового суспільства, що ґрунтувався на основоположеннях марксистсько-ленінської науки і узагальненні новітнього досвіду революційно-перетворюючої діяльності трудящих мас.

«Чергові завдання Радянської влади» — одна з перших у радянський час фундаментальних теоретичних розробок проблем будівництва соціалізму, яка відразу ж дістала небувалый на ті роки резонанс⁴. Висунуті в ній положення й висновки після обговорення й схвалення у керівних і широкопредставницьких партійних і державних органах, у громадських організаціях були втілені в директивних розпорядженнях Радянської влади і передані всім місцевим Радам як стратегічні настанови й вказівки щодо їхньої діяльності у справі будівництва соціалізму.

Праця «Чергові завдання Радянської влади» є зразком застосування марксистсько-ленінського методу до постановки й розв'язання історично нового завдання соціалістичного будівництва; в ній даний глибокий аналіз методів цього будівництва, настанови, як саме, за яких умов його можна і слід розпочинати й вести. Її стрижнем, основним кутом зору, під яким розглядаються всі численні й різноманітні питання соціалістичного будівництва стало питання про організацію нового суспільства, управління ним, його функціонуванням, подальшим розвитком і вдосконаленням. Саме це питання, вчить В. І. Ленін, є найістотнішим в даний історичний момент у всьому ланцюгу розвитку, є тією особливою ланкою, «за яку треба всіма силами ухопитися, щоб вдержати весь ланцюг і підготувати міцно перехід до дальшої ланки...»⁵.

³ Л е н і н В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 196.

⁴ Протягом тільки 1918 р. брошура «Чергові завдання Радянської влади» перевидавалася в Росії більш ніж 10 разів, того ж року її переклади англійською, французькою і німецькою мовами вийшли в Нью-Йорку, Женеві і Цюриху. Зважимо, що це відбувалося тоді, коли у світі все ще тривала війна, а у зруйнованій Росії, яка дістала усього лише кількामісячну миру передишку, панували голод і розруха, точилася боротьба революційних народних мас з контрреволюцією.

⁵ Л е н і н В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 193.

Отож, і за глибоко науковим характером, і за цілком новим, демократичним способом втілення в життя висунутої в ній програми будівництва соціалізму праця «Чергові завдання Радянської влади» була програмою організації нового управління суспільством, важливим кроком Радянської влади на шляху до практичної реалізації марксистсько-ленінського вчення про побудову соціалізму й комунізму.

Програма організації соціалістичного управління, розроблена В. І. Леніним у праці «Чергові завдання Радянської влади», ґрунтується на використанні закономірностей розвитку соціалістичної революції, розумінні її будівничого характеру, на тому, що завдання переконати народні маси, як і завдання захоплення влади й придушення опору контрреволюції, експлуататорських класів, виступають, по суті, тільки попередніми й підготовчими щодо її головного, специфічного саме для переможної соціалістичної революції, центрального завдання «пролетаріату і керованого ним біднішого селянства в усякій соціалістичній революції», яким є «позитивна або творча робота налагодження надзвичайно складної і тонкої сітки нових організаційних відносин, які охоплюють планомірне виробництво і розподіл продуктів, необхідних для існування десятків мільйонів людей»⁶. Це будівниче, організаційне завдання закономірно постає перед переміжною соціалістичною революцією, тому, підкреслював В. І. Ленін, головною специфічною рисою поточного моменту є саме якраз «стан переходу від старого до нового, стан росту цього нового»⁷, як вияв перших кроків до соціалізму, що їх роблять трудящі маси. За цих умов невідкладними для Радянської влади є, підкреслює В. І. Ленін, не тільки завдання розчистити дорогу силам нового, які з допомогою Жовтня швидко нагромаджуються в народі і які Комуністична партія, спираючись на пролетарську диктатуру, дбайливо доглядає і вирощує. Не менш насущним і відповідальним є завдання організувати й спрямувати ці сили, озброїти їх необхідним науковим знанням, націлити їхню енергію і порив відповідно до основоположних орієнтирів соціалістичного будівництва, визначених марксистсько-ленінською наукою.

Такими є положення про конкретно-історичний характер соціалістичного управління, його відповідність найбільш істотним рисам соціалізму як суспільного ладу. З народженням цього історично нового суспільного устрою формується і більш високий тип соціальної організації і управління, що, як зазначав Ф. Енгельс, буде відати «не тільки окремими сторонами суспільного життя, але й усім суспільним життям в усіх його окремих проявах, в усіх напрямках»⁸. Це новий тип організації людей, що об'єднані у суспільстві на основі добровільності й організовані з допомогою не влади, відчуженої від нього, а асоціації його членів, механізм функціонування якої діє на основі законів, пізнаваних і використовуваних людьми із повним знанням справи у їхніх інтересах⁹. Розвиваючи марксистське вчення, В. І. Ленін показав, що будівництво соціалізму, яке здійснюють величезні маси людей, вперше в історії робить можливою організацію такого суспільного управління, яке разом з тим є дійсним виявом їх безпосередньої історичної творчості. Не відрив і не протиставлення одного одному, як це відбувається у класово-антагоністичному суспільстві, де функції суспільного управління монополізує і здійснює експлуататорський клас, а їх злиття в єдиному й цілеспрямованому потоці революційно-перетворюючої діяль-

⁶ Там же, с. 161.

⁷ Там же, с. 145.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 514.

⁹ Див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 278.

ності трудящих мас, що має всі ознаки як історичної творчості взагалі, так і діяльності управлінської зокрема,— ця основоположна ознака соціалістичного управління всебічно розглянута В. І. Леніном як визначальна риса організації і розвитку соціалістичного управління. Саме нею безпосередньо спричинена така особливість соціалістичної організації і управління, як здатність служити і інструментом соціалістичного будівництва, і засобом вдосконалення організації соціалістичного суспільства. Як підкреслює В. І. Ленін, соціалістичне управління організовується на основі науково пізнаних законів суспільного розвитку з урахуванням історичної перспективи, широких можливостей для його дальшого неухильного вдосконалення. Скласти відразу і створити одним ударом форми організації такого історично нового суспільства, як соціалістичне, неможливо: «шлях організації — шлях довгий, і завдання соціалістичного будівництва вимагають наполегливої тривалої роботи й відповідних знань»¹⁰, бо соціалістичне управління, як і соціалізм у цілому, формується й розвивається тією мірою, якою пізнано й використано його закони в діяльності суб'єктивного фактора, суб'єкта управління — трудящих мас. Разом з тим, виявляючись як потреба в дальшому розвитку продуктивних сил суспільства, в удосконаленні соціальної організації, ці закони спричиняють і спричинятимуть щоразу нову необхідність вдосконалення управління — мірою розвитку самого соціалістичного суспільства, так само як, у свою чергу, і висока ефективність соціалістичного управління щоразу спричинятиме дедалі більшу інтенсифікацію, прискорення економічного й соціального розвитку Радянської країни. Основою швидкого розвитку соціалістичного суспільства, наукового управління ним є інтенсифікація економіки, виробництва, вдосконалення керівництва ним. Як підкреслює товариш Л. І. Брежнев, «від того, як ми будемо розвивати народне господарство, у вирішальній мірі залежать і темпи руху вперед радянського суспільства, і хід змагання двох світових систем, і наш вклад у розвиток світового революційного процесу»¹¹. Перемогу робітничого класу у галузі організації і розвитку виробництва ленінська Комуністична партія розглядає як головне у будівництві соціалізму й комунізму.

Економічний розвиток у досоціалістичному суспільстві відбувався під покровом політичної діяльності експлуататорських класів, під політичним прикриттям правлячих кіл буржуазії і регулювався фактично анархічно зростаючим вглиб і шир національним і міжнародним ринком. Відкидаючи такий, історично віджилий, опосередкований спосіб управління економікою, пролетарська диктатура впроваджує принципово новий спосіб управління, наріжним каменем якого є свідоме, науково обгрунтоване керівництво перебудовою і розвитком соціалістичного народного господарства. Політичні умови, створені Радянською владою, демократичні завоювання соціалістичної революції такі, що, наголошує В. І. Ленін, «уперше в новітній історії цивілізованих народів» в управлінні «переважного значення набуває не політика, а економіка»¹², бо відкривається широкий простір для розгортання великої і цілеспрямованої роботи над створенням й планомірним удосконаленням економічного базису соціалізму. Він формується на основі націоналізації вирішальних засобів виробництва (промислових підприємств і землі) і будується на основі новітніх досягнень науки і новітнього досвіду організації праці — передусім як велика промислова індустрія і високопродуктивне кооперативне сільське господарство.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 246.

¹¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 2. К., 1971, с. 96.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 123—124.

У такій постановці питання виявляється, вчить В. І. Ленін, історична новизна політичного підходу до управління соціалістичним суспільством, підходу, який відповідає самій сутності Радянської влади, як і самій сутності переходу від капіталізму до соціалізму, і полягає в тому, що «політичні завдання займають підпорядковане місце у відношенні до завдань економічних...»¹³, а завдання управління державою зводяться насамперед до завдань економічного характеру — необхідно передусім відновити й розвинути продуктивні сили, організувати ефективне управління ними, підвищити продуктивність праці.

Марксистсько-ленінське вчення про будівництво соціалізму й комунізму виходить з того, що в основі соціального прогресу лежить розвиток суспільного виробництва. Водночас це, підкреслює товариш Л. І. Брежнев, аж ніяк не означає, «що можна відсувати на другий план розв'язання інших важливих соціальних і політичних проблем. Усі сторони комуністичного будівництва тісно зв'язані між собою. Добре відомо, що розв'язання соціально-політичних завдань залежить від економічних досягнень. У свою чергу, економічний розвиток багато в чому визначається тим, наскільки успішно розв'язуються соціально-політичні завдання»¹⁴.

За соціалізму політика набуває нових якісних ознак як свідомо, науково визначена і здійснювана генеральна лінія організації і розвитку соціалістичного суспільства. Можна сказати, що тією мірою, якою соціалізм змінює і підносить зміст провідної (господарської) сфери суспільного управління, він змінює і природу політики як класової стратегії цього управління. Як зазначав В. І. Ленін, «всі старі поняття, старі категорії цієї політики (мається на увазі політика буржуазії за капіталізму — Ю. П.) спростовані і перевернуті на голову політичним переворотом, який віддав владу у руки пролетаріату»¹⁵, — натомість соціалізм встановлює нове, історично вище співвідношення економіки й політики, яке виявляється вже в епоху диктатури пролетаріату. Політика, так би мовити, навстіж відчиняє двері перед економікою, а соціалістичний економічний розвиток дає, у свою чергу, результати, які за своєю сутністю є насамперед результатами політичними. Так, зростання економічного потенціалу, поліпшення структури виробництва, випереджаючий розвиток «матеріальної основи великої індустрії», широкі кооперування селян тощо — усе це спричиняє наслідки передусім політичні: створення умов, «при яких не могла б ні існувати, ні виникати знов буржуазія»¹⁶. Так само розв'язання у його головних рисах основного економічного завдання Радянської влади, поставленого у праці «Чергові завдання Радянської влади», дало підстави, зазначає В. І. Ленін, «сказати, що Росія стала не тільки радянською, а й соціалістичною республікою»¹⁷.

Такий взаємозв'язок економіки й політики є основою організації суспільного управління за соціалізму і виявляється як провідний для організації усіх галузей суспільного життя і наукового управління ними, оскільки нові, безпосередньо економічні вимоги, втілені й упроваджені в політичному курсі Комуністичної партії, Радянської держави, спричиняють повсюдне становлення і зміцнення «ростків нового» і у громадському, і в культурному житті, у духовному світі людей тощо.

Цей глибокий внутрішній взаємозв'язок В. І. Ленін розглядає як основоположну й характерну рису соціалістичного управління і, виходячи з цього, намічає комплекс завдань Радянської влади в різних галузях

¹³ Там же, с. 124.

¹⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 2, с. 100.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 422—423.

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 164.

¹⁷ Там же, с. 163.

управління, визначає загальні і водночас специфічні характеристики способів соціалістичного управління.

Показово, що і способи управлінського впливу за соціалізму В. І. Ленін розглядає як насамперед комплексні. Так, розробляючи відому формулу «переконувати — завойовувати — управляти», він в одному з начерків плану до праці «Чергові завдання Радянської влади», підкреслює: «не замість, а разом»¹⁸.

Перебудова господарства на началах соціалізму, створення вищого, ніж за капіталізму, соціально-економічного укладу, передбачає досягнення вищої в загальнодержавному масштабі продуктивності праці, нової організації праці. Отож, це, передусім, економічне завдання, як і завдання «усуспільнити виробництво на ділі», виходить за межі власне господарського управління і постає як комплексне завдання реорганізації усіх сфер суспільного життя, як «найголовніше, корінне і злободенне питання всього громадянського життя»¹⁹ Радянської країни. Нову організацію праці, нове ставлення до неї не можна провести ніяким декретом чи наказом, бо, крім побудови трудового процесу з урахуванням величезного прогресу науки, «яка систематично аналізує процес виробництва і відкриває шляхи до величезного підвищення продуктивності людської праці»²⁰, крім упровадження найсуворішого обліку й контролю, з якого тільки дійсний соціалізм і починається, для цього необхідні й чинники позаекономічні — політичні, ідейні, психологічні — зокрема перегляд старих і творення нових звичок, традицій, поглядів на працю, на державу тощо. Так само необхідні й організація дії цих чинників, управління їх впливом, адже без цього навряд чи можлива буде перемога пролетарської свідомої дисциплінованості над стихійною дрібнобуржуазною анархією, повсюдне узвичаєння нової дисципліни — соціалістичної й радянської, дисципліни об'єднаної праці і товариського зв'язку, яка є, по суті, підкреслює В. І. Ленін, «самодисципліною трудящих», бо ґрунтується на розумінні кожним працюючим у місті й на селі смислу й значення його трудового внеску, на високій ідейності, переконаності у необхідності й доцільності нової організації праці, діяльності, особистого й громадського життя людей. Показово, що ці завдання, зокрема у підготовлених В. І. Леніном до VII екстреного з'їзду РКП(б) «Десяти тезах про Радянську владу», прямо віднесені до «галузі педагогічної», яка включена до плану соціалістичного будівництва поряд із завданнями в економічній, зовнішньо- і внутрішньополітичній та ін. галузях²¹.

Це нове ставлення до праці, до своїх прав і обов'язків тощо виробляється на ділі мільйонами трудящих — мірою їх переходу «від економічного розкріпачення до трудової самодисципліни»²² — в процесі будівництва нового суспільства.

Соціалізм, отже, ставить управлінські завдання, такі небували за масштабами й складністю, за обсягом часу й широтою соціального діапазону, що одними тільки традиційними управлінськими методами й прийомами, одними тільки зусиллями державного апарату, агітаторськими й пропагандистськими заходами їх розв'язати не можна. Організація соціалістичного суспільного управління — це завдання всесвітньо-історичної трудності. Однак, підкреслює В. І. Ленін, тією ж мірою — це завдання й всесвітньо-історичної ваги, бо соціалізм дає можливість створити й випробувати такі ж небували, високоефективні способи організа-

¹⁸ Див.: Там же, с. 515.

¹⁹ Там же, с. 139.

²⁰ Там же, с. 133.

²¹ Див.: Там же, с. 72.

²² Там же, с. 245.

ції і управління, дає до рук робітникам, усім трудящим такі потужні засоби соціалістичного будівництва, з допомогою яких завдання створення нового суспільства можуть бути успішно розв'язані, засоби, які дозволяють одним ударом подолати управлінський потенціал, організаційну силу заходів Радянської влади на фронтах будівництва соціалізму й комунізму.

Саме таким, суто соціалістичним способом суспільного управління, вказує В. І. Ленін, є розгортання соціалістичного змагання, яке повинне стати одним з найважливіших і найвдячніших завдань Радянської влади в соціалістичній перебудові суспільства. Змагання за соціалізму набуває, зазначає В. І. Ленін, дійсно «людських форм», причому корінна його відмінність від «звірячих форм» змагання, що втілені в капіталістичній конкуренції, полягає не тільки у його більш продуктивному впливі на економічний розвиток країни, а передусім у тому, що за соціалізму змагання стає універсальним і всеохоплюючим інструментом суспільної організації, засобом її вдосконалення і розвитку, тобто набуває якостей, принципово недосяжних для капіталістичної конкуренції. «...Значення прикладу трудової комуні, який вирішує краще, ніж будь-які інші способи, організаційні завдання, набуло гігантської ваги»²³, — підкреслює В. І. Ленін, бо колективний будівничий досвід мільйонів трудящих, що формується на основі виявлених змаганням найвищих досягнень праці і стає — знов-таки внаслідок змагання — здобутком мас, забезпечує незмірно більший управлінський ефект, ніж можна уявити й передбачити, надає змаганням статусу дійового механізму реалізації законів становлення й розвитку нового ладу, з допомогою якого визначаються шляхи і методи соціалістичного і комуністичного будівництва.

У праці «Чергові завдання Радянської влади» вчення про соціалістичне змагання, розробку якого В. І. Ленін розпочав у грудні 1917 року, викладене, отже, як одна з визначальних передумов соціалізму й комунізму, як один з головних чинників організації суспільного управління по-соціалістичному.

Соціалізм, відзначає В. І. Ленін, вперше в історії втягує «дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»²⁴. Новий лад, Радянська влада не лише виховують у свідомості «кожного представника маси» почуття господаря своєї праці, своєї підприємства, своєї країни. З передового робітника, як керівника бідноти, вождя сільської трудової маси, будівника держави праці формується керівник нового типу, організатор, що з'єднує відданість соціалізму з умінням налагоджувати дружню працю багатьох людей. Ця нова верства практичних керівників і організаторів, висунута у процесі будівництва нового суспільства, може й здатна при підтримці мас повести їх до перемоги соціалізму й комунізму.

Таким чином, формування керівних кадрів і дальше розширення участі трудящих в управлінні суспільством — це дві сторони взаємозв'язку, який є джерелом ефективності й гармонійності суспільного управління за соціалізму. У цьому взаємозв'язку — пояснення того, чому становлення і розвиток історично нової, складно побудованої і збалансованої системи наукового управління суспільством до її сучасних, велетенських масштабів вдалося здійснити у такий небувало короткий історичний строк. В. І. Ленін особливо підкреслював, що пролетарську диктатуру,

²³ Там же, с. 140—141.

²⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 35, с. 189.

у лоні якої формується соціалістичне суспільне управління, «здійснюють — і через окремих осіб — не тільки маси трудящих і експлуатованих, але й організації, побудовані так, щоб саме такі маси будити, піднімати до історичної творчості...»²⁵

В. І. Ленін розглядає і ті соціально-політичні передумови, за яких стала можливою організація соціалістичного суспільного управління, показує, що соціалізм вперше в історії створює і розгортає найкращим чином пристосовану для такого управління принципово нову систему інститутів, яка втілюється у політичній організації суспільства і оптимально з'єднує вплив обох основних факторів соціалістичного управління: активної перетворюючої діяльності трудящих мас і управлінської дії апарату державної влади. Завдяки такій будові досягається «тісніший зв'язок з масами всього апарату державної влади і державного управління», ніж той, який давали «попередні форми демократизму»²⁶, а бурхлива повіль народного ентузіазму, завзяття, прагнення трудящих до соціалізму, їхня «нечувана жадоба будівництва» втілюється в абсолютну стрункість і єдність функціонування управлінських інститутів, що дає змогу мільйонам людей працювати «з правильністю годинникового механізму».

Закликаючи робітників і бідніших селян до «хрестового походу проти дезорганізації»²⁷, В. І. Ленін визначає як одну з найважливіших цілей такого походу створення «всенародної організації», сутністю якої є «поголовне управління» — якнайширша повсякденна участь трудящих у керівництві господарством, державою, у політичному й громадському житті тощо, підкреслює, що перехід від формального демократизму буржуазної республіки до дійсної участі трудящих в управлінні потребує дальшого розгортання демократичного централізму, умілого поєднання місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, засобів і методів руху до спільної мети з централізованою будовою управлінського механізму, цілковито свідомим і добровільним підпорядкуванням будівничої діяльності трудящих мас єдиній волі, плановому началу, державній дисципліні.

Висока функціональна ефективність системи соціалістичного суспільного управління ґрунтується на її структурній довершеності, на тому, що всі сторони управління розподілені між її елементами таким чином, що виключається дублювання їхніх ролей в суспільній організації. В основі політичної системи соціалістичного суспільства, заснованої Жовтневою революцією і розвинутої пролетарською диктатурою, — органи єдиної суверенної Радянської влади — Ради, які утворюють «найкращу масову організацію авангарду трудящих»²⁸, побудовану так, щоб залучати маси до управління суспільством, об'єднати усе населення «в єдиний, по-пролетарському керований кооператив»²⁹. Демократизм Рад, що є, зазначав В. І. Ленін, безпосереднім початком соціалістичної форми демократизму, служить тією широкою основою, на якій з допомогою масових громадських організацій (профспілкових, молодіжних, кооперативних тощо) під керівництвом Комуністичної партії організується, концентрується й спрямовується перетворююча (і зокрема управлінська) діяльність трудящих мас.

Накреслюючи програму розвитку політичної організації соціалістичного суспільства, В. І. Ленін особливу увагу приділяє висвітленню аван-

²⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 36, с. 187.

²⁶ Там же, с. 69.

²⁷ Там же, с. 348.

²⁸ Там же, с. 191.

²⁹ Там же, с. 175.

гардної ролі робітничого класу, його партії. Керувати трудящими, очолювати соціалістичне будівництво може тільки той клас, який без вагань іде своїм шляхом, упевнено долаючи всі труднощі становлення нового суспільства,— робітничий клас, керований його політичним вождем, партією комуністів. «На роль керівної і спрямовуючої сили нашого суспільства,— підкреслює товариш Л. І. Брежнев,— КПРС висунута перемогою Жовтневої революції, всією шістдесятирічною історією Країни Рад»³⁰. Партія є політичним ядром системи соціалістичного управління; її колективний розум, що спирається на знання марксистсько-ленінської теорії і збагачується досвідом революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу, трудящих мас, визначає генеральну лінію розвитку Радянської країни. «Ми, партія більшовиків,— підкреслює В. І. Ленін,— Росію *переконали*. Ми Росію *відвоювали* — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росією *управляти*»³¹. На партії комуністів, зазначає В. І. Ленін, лежить величезна відповідальність за вміння розпорядитися можливістю, вперше наданою марксистській партії історією, бо тут, в Росії більшовицька партія, ставши правлячою, підійшла безпосередньо щільно до справи управління. Тому завдання «вчитися соціалізму», що постало перед усіма трудящими, усіма осередками системи соціалістичного суспільного управління, має стосовно партії ще й ту особливість, що саме їй, тисячам комуністів, що працюють у різних галузях суспільного виробництва, «треба *продумати*, що для успішного управління необхідно, *крім* уміння *переконали...*»³². Саме з правильно, на наукових засадах побудованої управлінської — організаторської і політичної — діяльності партії починається перебудова життєдіяльності всього суспільства, функціонування по-новому всієї системи соціалістичного суспільного управління.

Звертаючись до партії, до багатьох тисяч комуністів, В. І. Ленін неодноразово підкреслює, що вона не тільки узагальнює й аналізує досвід історичної творчості мас, виділяє в ньому елементи прогресивного, нового і сприяє поширенню й повсюдному його впровадженню. На основі цього аналізу вона здійснює науково-обґрунтоване передбачення майбутнього розвитку суспільства, намічає основні його цілі, будує перспективну програму, плани цього розвитку, організує маси на їх виконання, здійснює політичне керівництво управлінською діяльністю.

Досвід розвитку Радянської держави переконливо показує, якою складною і творчою справою є політичне керівництво революційною перебудовою суспільства, за якою новизною проблем, конкретних історичних ситуацій зв'язані створення нової економіки, нових суспільних відносин, зміни в духовному світі людей. «Успішно розв'язати ці завдання може лише революційна партія робітничого класу — партія наукового комунізму, нерозривно зв'язана з масами, побудована на основі демократичного централізму, партія пролетарського інтернаціоналізму,— зазначає член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.— Саме такою партією є Комуністична партія Радянського Союзу — керівна і спрямовуюча сила нашого суспільства»³³⁻³⁴.

³⁰ Історичний рубіж на шляху до комунізму. Стаття Л. І. Брежнева, Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР, у журналі «Проблеми вира і соціалізму». — Цит. за: «Радянська Україна», 1977, 24 листопада.

³¹ Л е н і н В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 162.

³² Т а м ж е.

³³ Т а м ж е, с. 149.

³³⁻³⁴ Під прапором Жовтня, по ленінському шляху. Доповідь товариша В. В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР 5 листопада 1977 р.— «Радянська Україна», 1977, 6 листопада.

Розвиваючи далі марксистсько-ленінське вчення про будівництво соціалізму й комунізму, Комуністична партія впевнено повела радянських людей на боротьбу за перемогу соціалізму. Під її керівництвом трудящі успішно справилися з найголовнішим і найскладнішим — будівничим завданням соціалістичної революції, втілили в життя ленінський план будівництва соціалізму, а нині розгортають будівництво комунізму. У перемогах і здобутках радянських людей виявилася і підтвердилася правильність ленінського курсу КПРС, «сила наукового передбачення і реалізм політики партії, її здатність спрямовувати енергію мас на розв'язання завдань комуністичного будівництва»³⁵.

Ще більше зростає роль Комуністичної партії в соціалістичній організації і суспільному управлінні в наш час, у суспільстві зрілого соціалізму, де створені могутні продуктивні сили, передова наука й культура, зростає соціальна однорідність, зміцнюється народовладдя і всебічно розгортається соціалістична демократія, де нормою життя кожної радянської людини стає активна й безпосередня участь в управлінні всіма справами суспільства. У розвинутому соціалістичному суспільстві створена потужна система суспільного управління, дія якої охоплює практично всі галузі суспільного життя: від виробництва матеріального до виробництва духовного, від управління розвитком усієї країни, всього радянського народу, всіх радянських соціалістичних націй — до управління формуванням людини, вихованням будівника комунізму. Зрілий соціалізм — суспільство високої організованості — є абсолютно передовим за рівнем розвитку суспільного управління, за мірою охоплення управлінським впливом усіх галузей життя, за науковим характером і глибоко демократичними способами управління ними.

У нашій країні створена і неухильно удосконалюється основа соціалістичного суспільного управління — управління економікою. Відповідно до науково-обгрунтованої політики партії, спрямованої на досягнення фундаментальних довгочасних цілей, найвищою серед яких є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, нарощується економічна могутність СРСР, розширюються і докорінно оновлюються з урахуванням новітніх досягнень науково-технічної революції виробничі фонди, здійснюється програма перетворення сільськогосподарства у високорозвинутий сектор економіки. Вдосконалюються методи розв'язання великих, загальнодержавних, міжгалузевих і територіальних проблем, створюються системи управління групами однорідних галузей. Поліпшується структура економічного управління, далі розвиваються обидва начала демократичного централізму.

З розвитком господарської самостійності й ініціативи підприємств і об'єднань зміцнюється і централізоване управління, його статистична й обчислювальна база. Тісно пов'язане з цим і дальше поліпшення планування — окрема постановка фундаментальних завдань, розробка і введення довгострокових програм і комплексних планів, що ґрунтуються на науково обгрунтованому передбаченні, яке охоплює, як підкреслював В. І. Ленін, «основні тенденції економічного і політичного розвитку, — ті тенденції, рівнодіюча яких визначає найближче майбутнє країни, ті тенденції, які визначають завдання, напрям і характер діяльності всякого свідомого громадського діяча»³⁶.

На основі наукового передбачення одночасно з розробкою десятого п'ятирічного плану розроблялись і вихідні настанови розвитку народно-

³⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 70.

³⁶ Л е н і н В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 176.

го господарства країни на перспективу до 1990 року, виявлялися завчасно характер і масштаб завдань, що стоять нині і постануть невдовзі перед країною, намічались методи й засоби для їх розв'язання. Така постановка справи планування і управління необхідна, як підкреслив XXV з'їзд партії, як для того, щоб успішно виконати основні завдання десятої п'ятирічки, так, зокрема, і для того, щоб швидше перебудувати увесь господарський механізм відповідно до сучасних умов і завдань. Мова йде, отже, про якісно новий підхід до розв'язання намічених партією завдань щодо якнайшвидшого переходу до інтенсивних методів господарювання. Як відзначив у Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев, «йдеться про довгочасну орієнтацію економічної політики партії, в якій ми бачимо, якщо використати вислів В. І. Леніна, «загальний план нашої роботи, нашої політики, нашої тактики, нашої стратегії...»³⁷.

Визначальна роль економіки відбивається і в політичному житті, у створенні сприятливих соціально-політичних передумов для швидкого економічного й соціального розвитку Радянської країни. Приділяючи максимальну увагу розвитку економіки, КПРС постійно дбає і про його політичне забезпечення, про всебічний розвиток і вдосконалення системи управління. «На етапі розвинутого соціалізму, в умовах загальнонародної держави, — наголошує товариш Л. І. Брежнев, — дедалі ширша й активніша участь трудящих мас в управлінні життям країни міцно утвердилась як центральний напрям політичного розвитку радянського суспільства»³⁸.

Це повною мірою виявилось, зокрема, в обговоренні нової Конституції СРСР, де законодавчо закріплена політична система розвинутого соціалістичного суспільства, відображені цілісність і динамізм нашої соціальної системи, її політична стабільність, непорушна внутрішня єдність і наростаюче зближення всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, утворення історично нової соціальної й інтернаціональної спільності людей — радянського народу, утвердження соціалістичного способу життя. Нова Конституція забезпечує відповідність завдань, структури й порядку функціонування державних органів і громадських організацій у суспільстві зрілого соціалізму.

Основний Закон підтверджує, що повновладним господарем нашої країни є радянський народ, десятки мільйонів людей, яким Радянська влада дала до рук кермо управління державою; передбачає всемірне розгортання історичної творчості народних мас, їхню активну участь в управлінні соціалістичним суспільством, визначає струнку будову системи соціалістичного суспільного управління, є яскравим виявом широкого соціалістичного демократизму, що пронизує кожну статтю Конституції СРСР. Вона закріплює як закон визначення основного напрямку розвитку соціалістичної демократії, дане XXV з'їздом КПРС³⁹, підкреслює, що цей напрям полягає в дедалі ширшій участі громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконаленні державного апарату, підвищенні активності громадських організацій, посиленні народного контролю, зміцненні правової основи державного і суспільного життя, розширенні гласності, врахуванні громадської думки⁴⁰. Пере-

³⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 44.

³⁸ Історичний рубіж на шляху до комунізму. Стаття Л. І. Брежнева, Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР, у журналі «Проблеми мира и социализма». — Цит. за: «Радянська Україна», 1977, 24 листопада.

³⁹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 96.

⁴⁰ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стаття 9. К., 1977, с. 8.

конливим свідченням дійсно всенародної участі у розв'язанні справ управління суспільством стало обговорення проекту Конституції СРСР, в якому взяло участь понад 140 мільйонів чоловік — майже все доросле населення нашої країни. Було внесено близько 400 тисяч пропозицій щодо уточнення, поліпшення, доповнення змісту тих чи тих статей, і за ними зроблено поправки у 118 з 173 статей Основного Закону СРСР⁴¹. Обговорення проекту Конституції вилилося у всенародну розмову про вдосконалення суспільного управління, про дальше підвищення активності трудящих у громадському й політичному житті, у діяльності Рад народних депутатів, піднесенні управлінської ролі виробничих колективів, поліпшенні організації соціалістичного змагання як ефективного способу соціалістичного суспільного управління.

Обговорення проекту Конституції СРСР виявило велику ефективність системи соціалістичного суспільного управління, високу політичну культуру радянських людей, глибоке розуміння ними завдань вдосконалення суспільної організації і управління, їхнє бажання і вміння докласти зусиль до цього вдосконалення. Було знову продемонстровано, як підкреслює товариш Л. І. Брежнев, величезну перемогу соціалізму — нову людину, «яка не відокремлює себе від держави, вважає інтереси державні, загальнонародні своєю кровною справою»⁴². Саме у такій всенародній школі управління, якою є за соціалізму система суспільного управління, у вирі масового управлінського почину й формується сучасний керівник — людина, яка не тільки бере участь у виробленні політичної стратегії управління, а й, виходячи з неї, практично впроваджує настанови партії у тій чи тій галузі суспільного життя.

Сучасний керівник — це висококваліфікований спеціаліст і здібний організатор, який вміє на основі інтелектуального, а не вольового підходу визначати економічну ефективність того чи того управлінського заходу, приділяє увагу не тільки поточним, а й, дедалі більше, перспективним питанням, не тільки виробничим, а й соціальним проблемам, бо розуміє, що у колективі, на підприємстві не лише випускається продукція, а й формується людина. Керівник соціалістичного типу здатний розкрити перед трудовим колективом народногосподарський зміст кожного планового показника, зацікавити морально і матеріально кожного працівника у його виконанні і перевиконанні. Він має гостре відчуття нового, помічає і вчасно підтримує усе нове й прогресивне. Він опановує ленінський стиль роботи, тобто стиль творчий, чужий суб'єктивізму, стиль, який відзначається науковим підходом до суспільних процесів, є глибоко партійним, передбачає високу вимогливість до себе і до інших, виключає самовдоволення, протистоїть будь-яким проявам бюрократизму і формалізму. Як наголошує товариш Л. І. Брежнев, неухильне додержання ленінського стилю в роботі — «передумова успішної діяльності всіх партійних, радянських і господарських організацій, реалізації всіх наших планів»⁴³.

У роботі з кадрами партія великого значення надає організації і вдосконаленню контролю й перевірки виконання — одному з найважливіших етапів прийняття й реалізації управлінських рішень. Наукова організація контролю й перевірки виконання сприяє значному підвищенню відповідальності кадрів, розвитку їх ініціативи й діловитості, вихованню свідомої дисципліни і нетерпимості до недоліків. Ленінська вказівка про те, що облік і контроль — «ось головне, що потрібне для

⁴¹ Див.: «Правда», 1977, 9 жовтня.

⁴² Л. І. Брежнев. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. К., 1977, с. 5.

⁴³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 78.

правильного функціонування комуністичного суспільства»⁴⁴, служить теоретичною основою для визначення цілей соціалістичного контролю, для розуміння сучасної специфіки його завдань.

Нині яскравіше, ніж будь-коли, виявляється позитивна, продуктивна функція соціалістичного контролю як виду управлінської діяльності. Не випадково принципи його організації багато в чому тотожні принципам, на яких організується соціалістичне змагання (всезагальність, систематичність, масовість, дієвість), адже і контроль і змагання є фактично формами впливу суб'єкта управління на хід суспільних процесів, основними способами управління життєдіяльністю соціалістичного суспільства. У дальшому розвитку обох цих способів, у піднесенні їх ефективності ленінська партія вбачає значний резерв поліпшення організації суспільного виробництва, вдосконалення управління соціалістичним суспільством.

Майже шість десятиріч тому В. І. Ленін передбачав, що «для того, щоб перемогти ...і щоб будувати комунізм, треба взяти і техніку, і науку і пустити її в хід для ширших кіл...»⁴⁵. Нині ця ленінська настанова втілена в життя розвинутого соціалістичного суспільства, у його суспільне управління. І так само, як понад півстоліття тому під керівництвом В. І. Леніна закладалася система суспільної організації і управління, яка досягла нині зрілих, розвинутих форм, так і в наш час, на могутній економічній базі розвинутого соціалізму, у будівничій діяльності широких трудящих мас, озброєних марксистсько-ленінською наукою управління — наукою перемагати, формується під керівництвом Комуністичної партії прообраз суспільної організації і управління майбутнього, комуністичного суспільства. Майбутнє не перебуває за межами сучасного — отожд, як зазначає товариш Л. І. Брежнев, «пізнання і використання всіх можливостей розвинутого соціалізму є водночас і перехід до будівництва комунізму... розв'язуючи завдання сьогоденного—соціалістичного дня, ми поступово вступаємо в день завтрашній — в день комуністичний»⁴⁶. Таким є наступницький зв'язок між соціалізмом і комунізмом, відображений, зокрема, у внутрішній логіці ленінських ідей про будівництво соціалізму й комунізму, в плані соціалістичного будівництва, накресленому В. І. Леніним у праці «Чергові завдання Радянської влади».

* * *

Грандиозный план строительства социализма в Советской стране, разработанный В. И. Лениным и реализованный в обществе зрелого социализма, рассматривает в качестве стержневой задачи налаживание системы новых организационных отношений, формирование и последовательное совершенствование научного управления обществом. Опираясь на марксистско-ленинскую теорию и громадный опыт социалистического строительства, XXV съезд КПСС наметил пути и методы дальнейшего совершенствования научного управления зрелым социалистическим обществом. Успешное претворение в жизнь программы, выдвинутой съездом,— важный шаг в повышении эффективности социалистического общественного управления, в неуклонном продвижении зрелого социалистического общества к коммунизму.

⁴⁴ Л е н і н В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 250.

⁴⁵ Л е н і н В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 242.

⁴⁶ Л. І. Б р е ж н е в. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, с. 25.

РОЗВИТОК В. І. ЛЕНІНИМ МАРКСИСТСЬКОЇ ДІАЛЕКТИКИ

(До 100-річчя праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг»)

Праця Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» по праву увійшла в історію марксистсько-ленінської філософії як фундаментальний, систематичний, узагальнюючий і програмний твір. У ній поданий стислий і водночас всебічний, послідовний виклад усіх найважливіших результатів, досягнутих основоположниками марксизму у галузі діалектико-матеріалістичної філософії, політекономії і наукового комунізму. Тут був закладений наріжний камінь дальших досліджень, визначений напрям систематизації ідей марксистської філософії.

«Анти-Дюрінг» належить до тих класичних праць марксизму, в яких всебічно розроблені фундаментальні світоглядно-методологічні питання, що стосуються усього комплексу найважливіших ідей марксистської філософії, теорії наукового комунізму, політекономії.

Уже чимало десятиріч сформульовані у «Анти-Дюрінгу» положення стоять у центрі найгострішої ідеологічної боротьби, яка провадиться навколо проблем марксистсько-ленінської філософської спадщини. Якщо спробувати виявити ту наскрізну тематику, яка проходить через всю цю боротьбу, то можна виділити дві головні взаємопов'язані теми, в які вписується вся решта. Це, по-перше, що таке філософія К. Маркса і, по-друге, що таке соціалізм.

В сучасну епоху найбільший вклад у розв'язання цих надзвичайно актуальних питань зроблено В. І. Ленінінм і ленінізмом. Тому не дивно, що вся боротьба навколо спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса в кінцевому підсумку стосується і спадщини В. І. Леніна, а з соціально-політичного погляду ця боротьба безпосередньо стосується здобутків реального соціалізму, побудованого нині на теоретичній базі марксизму-ленінізму.

Антиленінізм становить головну характерну особливість сучасних виступів наших ідеологічних супротивників з проблем історії марксистсько-ленінської філософії. Твердячи іноді про те, що вони виступають від імені «аутентичного» вчення К. Маркса, наші противники насправді докорінно спотворюють марксизм, приховуючи здійснювану ними фальсифікацію у специфічній оболонці закликів повернутися «назад, до істинного Маркса». Проте у цих міркуваннях немає нічого від справжнього, революційного марксизму.

Відзначена стратегічна антиленінська установка абсолютно чітко виявляється у численних писаннях буржуазних марксологів і ревізіоністів. Причиною розпочатих ними дискусій, як відверто визнає західнонімецький філософ Ю. Хабермас у статті «До філософських дискусій навколо Маркса і марксизму», була «політична реальність, яку комунізм придбав у державі Леніна і його послідовників, і величезна загроза, яка, мабуть, виходить від нього для решти світу після перемоги 1945 року»¹.

¹ Habermas J. Theorie und Praxis. Neuwied am Rhain und Berlin, 1963, s. 261.

Для повної і всебічної характеристики місця, яке посідає «Анти-Дюрінг» в історії марксистської філософії, принципове значення має висловлювання В. І. Леніна, зроблене ним у зв'язку з виданням листування К. Маркса і Ф. Енгельса. Якщо спробувати, писав В. І. Ленін, одним словом визначити «той центральний пункт, до якого сходиться вся сіть висловлюваних і обмірковуваних ідей, то це слово буде *діалектика*. Застосування матеріалістичної діалектики до перероблення всієї політичної економії, з основи її,— до історії, до природознавства, до філософії, до політики і тактики робітничого класу,— ось що найбільше цікавить Маркса і Енгельса, ось у чому вони вносять найбільш істотне і найбільш нове, ось у чому їх геніальний крок вперед в історії революційної думки»².

Головний задум Ф. Енгельса полягав у тому, щоб виявити з максимально можливою чіткістю методологічну значущість матеріалістичної діалектики для наукових досліджень і соціальної практики, а також довести, що в структурі самого марксистського світогляду методів матеріалістичної діалектики притаманна основоположна функція. Без наукової діалектики неможливі були б, як показує Ф. Енгельс у «Анти-Дюрінгу», ні матеріалістичне розуміння історії, ні теорія наукового комунізму, ні пролетарська політекономія.

Водночас у цій праці Ф. Енгельс розробив програму дальшого розвитку теорії діалектики: визначив її, розкрив субординацію найважливіших її категорій, накреслив джерела її удосконалення, сформулював її основну проблематику. На новому матеріалі і в нову історичну епоху ця програма була сприйнята і реалізована В. І. Ленінінм. Принципове значення для дальшого розвитку марксистської думки мали ідеї Ф. Енгельса про діалектику в природі, про співвідношення об'єктивної і суб'єктивної діалектики, про нерозривну внутрішню єдність матеріалізму і діалектики, про зміст основних законів діалектики і суть відправних ідей теорії відображення.

З'ясовуючи структуру теорії діалектики, Ф. Енгельс насамперед розвинув основоположну ідею про об'єктивність і загальність її законів, що діють як у природі, так і в суспільстві.

Згідно з матеріалістичною традицією, за якою основу загальності законів діалектики становить матеріальна єдність світу, Ф. Енгельс підкреслює ідею матеріальності світу і відзначає, що «матерія протистоїть нам як щось дане, як щось нествориме і незнищиме»³. При цьому Ф. Енгельс критикує субстрактно-субстанціональне трактування матерії, як якогось незмінного речового матеріалу. Категорія «матерія» — це абстракція, вироблена внаслідок суспільно-історичної пізнавальної практики. «Речовина, матерія є не що інше,— пише Енгельс у «Діалектиці природи», — як сукупність речовин, з якої абстраговано це поняття;.. такі слова, як «матерія» і «рух», є не більше, як скорочення, в яких ми охоплюємо, відповідно до їх загальних властивостей, багато різних чуттєво сприйманих речей»⁴.

В. І. Ленін, продовжуючи традиції діалектичної критики Ф. Енгельсом метафізичного трактування матерії — субстанції, відзначає у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі»: «Визнання яких-небудь незмінних елементів, «незмінної суті речей» і т. ін. не є матеріалізм, а є *метафізичний*, тобто антидіалектичний матеріалізм»⁵. При цьому В. І. Ленін ука-

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 252.

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 367.

⁴ Там же, т. 20, с. 511.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 254—255.

зував на необгрунтованість визнання «абсолютної субстанції», яка лежить в основі зовнішнього мінливого світу. «Незмінне, з точки зору Енгельса, — писав В. І. Ленін, — тільки одно: це — відображення людською свідомістю (коли існує людська свідомість) зовнішнього світу, який існує і розвивається незалежно від неї. Ніякої іншої «незмінності», ніякої іншої «суті», ніякої «абсолютної субстанції» в тому розумінні, в якому розмалювала ці поняття дозвільна професорська філософія, для Маркса і Енгельса не існує»⁶. З погляду діалектичного матеріалізму, відзначав В. І. Ленін, поняття матерії «не означає гносеологічно нічого іншого, крім як: об'єктивна реальність, що існує незалежно від людської свідомості і нею відображається»⁷.

Спираючись на підхід Ф. Енгельса до трактування поняття «матерія» і на дані природничих наук, В. І. Ленін дає таке класичне визначення: «Матерія є філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них»⁸.

Програмний характер для всього дальшого розвитку марксистської філософії мав висновок Ф. Енгельса про те, що «в природі... прокладають собі шлях ті самі діалектичні закони руху, які і в історії панують над позірною випадковістю подій,— ті самі закони, які, проходячи червоною ниткою і через історію розвитку людського мислення, поступово доходять до свідомості мислячих людей»⁹. Отже, сфера чинності законів діалектики не обмежена якоюсь окремою галуззю дійсності, але збігається зі всією дійсністю взагалі.

Серед джерел, з яких має черпати теорія діалектики в процесі свого вдосконалення, Ф. Енгельс особливого значення надає природознавству. По суті справи він вказує на необхідність союзу філософії і природознавства. (Ця ідея дістане потім дальший глибокий розвиток у працях В. І. Леніна.) Такий союз конче потрібний і плідний як для природознавства, так і для передової філософії. Нехтування діалектикою і її недооцінювання мстять за себе, попереджав Ф. Енгельс.

Для марксистсько-ленінської філософської науки і учених-природодослідників програмним є висновок Ф. Енгельса, підтверджений тривалим досвідом розвитку науки, про те, що діалектика є «єдиним, у вищій інстанції, методом мислення, який відповідає теперішній стадії розвитку природознавства»¹⁰. Револьюційні перетворення, до яких теоретичне природознавство змушене вже простою необхідністю систематизувати безліч нагромаджених емпіричних відкриттів, а потім пояснити нові факти, які не погоджуються з попереднім їх тлумаченням, відзначав Ф. Енгельс, підводять навіть найупертіших емпіриків до усвідомлення загального діалектичного характеру природи і до необхідності теоретичного осмислення цього кардинального факту. Тим більшим, підкреслює Ф. Енгельс, є значення діалектичного методу для всього комплексу суспільних наук, які спираються на матеріалістичне розуміння історії.

Ф. Енгельс розкриває провідну роль марксистської філософії в оволодінні справжнім теоретичним мисленням. Хоча до діалектичного методу мислення представники конкретно-наукового знання, пише він, могли б підійти самі, стихійно, однак такий процес дуже уповільнений і зигзагоподібний. Він може бути прискорений з допомогою передової філо-

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 256.

⁷ Там же, с. 255.

⁸ Там же, с. 120.

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 13.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 491

софії, якщо учені оволодіють матеріалістичною діалектикою свідомо. «Коли природознавство навчиться засвоювати результати, досягнуті розвитком філософії протягом двох з половиною тисячоліть, воно... позбудеться, з одного боку, усякої особливої натурфілософії, яка стоїть поза ним і над ним, з другого... емпіризму, обмеженого методу мислення»¹¹.

Розкриття методологічної ролі матеріалістичної діалектики і постановка перед марксистською думкою зі всією гостротою завдання всебічної розробки теорії діалектики і визначили місце «Анти-Дюрінга» в історії марксистської філософії і в сучасній ідеологічній боротьбі.

Положення Ф. Енгельса про дедалі зростаючі методологічні функції діалектики в науковому пізнанні і соціальній практиці і в цьому зв'язку про розробку теорії діалектики як одне із найважливіших завдань філософії марксизму були глибоко і творчо розвинуті в нову епоху В. І. Леніним, а від нього сприйняті радянською філософською наукою і представниками міжнародного комуністичного руху.

Постановка питання про матеріалістичну діалектику як душу марксизму проходить червоною ниткою через всі твори В. І. Леніна, починаючи з перших і до його філософського заповіту — статті «Про значення войовничого матеріалізму», де знову, в душі Ф. Енгельса, але тепер уже для радянської філософської науки, яка перебувала у процесі становлення, формулюється програма розробки матеріалістичної діалектики як систематичної наукової теорії.

В. І. Ленін творчо, у всій повноті реалізував програму розвитку матеріалістичної діалектики, яку містить класичний твір Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». Найважливішою вимогою цієї програми, згідно з В. І. Леніним, є послідовне дотримання принципу партійності філософії. Зразком втілення в життя цього принципу він називав працю Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». Відзначаючи, що «Маркс і Енгельс від початку і до кінця були партійними в філософії, уміли викривати відступи від матеріалізму і потурання ідеалізму та фідеїзму в усіх і всяких «новітніх» напрямках»^{11а}, В. І. Ленін підкреслював: «Цілковито у душі Маркса і в тісному співробітництві з ним Енгельс в усіх своїх філософських працях коротко і ясно протиставляє з усіх питань матеріалістичну і ідеалістичну лінію, не беручи всерйоз ні в 1878, ні в 1888, ні в 1892 роках нескінченних силкувань «перевершити» «однобічність» матеріалізму і ідеалізму, проголосити *нову лінію*, будь-який «позитивізм», «реалізм» або інший професорський шарлатанізм. Усю боротьбу з Дюрінгом Енгельс провів *цілком* під лозунгом послідовного проведення матеріалізму, обвинувачуючи матеріаліста Дюрінга за словесне засмічення суті справи, за фразу, за прийоми міркування, які виражають собою поступку ідеалізму, перехід на позицію ідеалізму. Або послідовний до кінця матеріалізм, або брехня і плутанина філософського ідеалізму, — ось та постановка питання, яку дає *кожний параграф* «Анти-Дюрінга» і не помітити якої могли тільки люди з мозком, попсованим уже реакційною професорською філософією. І аж до 1894 року, коли написано останню передмову до переглянутого автором і доповненого останній раз «Анти-Дюрінга», Енгельс, продовжуючи стежити і за новою філософією, і за новим природознавством, продовжував з тією ж рішучістю обстоювати свою ясну і тверду позицію, відмітаючи сміття нових систем і системок»^{11б}.

Завдання розв'язання висунутих новою епохою проблем, потреба теоретичного осмислення уроків революційної практики зумовили гли-

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 16.

^{11а} Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 333.

^{11б} Там же, с. 331—333.

бокий науковий інтерес В. І. Леніна до проблем матеріалістичної діалектики і з необхідністю привели до розширення сфери її дослідження і істотного збагачення її змісту. В поле ленінської уваги увійшли діалектичні проблеми, що їх породжували суперечності імперіалізму, повітні досягнення природознавства, суспільних наук і досвід соціалістичного будівництва, яке розпочалося.

Всебічна розробка і обґрунтування В. І. Леніним основних принципів матеріалістичної діалектики в політичних і історичних творах, у таких класичних філософсько-теоретичних працях, як — «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософські зошити», «Карл Маркс», «Про значення бойовничого матеріалізму» та інших, має неочищене науково-теоретичне і ідеологічно-практичне значення. Суть ленінського розуміння філософії виражена у такій формулі: філософія марксизму є діалектичний матеріалізм¹². Світогляд Маркса — Енгельса був схарактеризований Леніним як «послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньо-історичної революційної ролі пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства»¹³.

В. І. Ленін так само, як К. Маркс і Ф. Енгельс, підкреслює загальність чинності діалектики, базис якої не вичерпується лише сферою мислення, історії чи природи. В основі цієї загальності лежить матеріальна єдність світу. Джерело саморуху різних форм рухомої матерії — згідно з тією концепцією діалектики, яку розробляє В. І. Ленін, — дія суперечливих, взаємовиключаючих протилежних тенденцій у всіх явищах і процесах природи, духу і суспільства. Тому «коротко діалектику можна визначити, — пише В. І. Ленін, — як учення про єдність протилежностей. Цим буде схоплене ядро діалектики»¹⁴.

Після К. Маркса і Ф. Енгельса ніхто інший не зміг з такою повнотою розкрити методологічну функцію матеріалістичної діалектики в галузі науки і соціальної практики, як це зробив В. І. Ленін. Перед філософською наукою він висунув як першочергове завдання дальшої розробки теорії діалектики. Програмною щодо цього є стаття «Про значення бойовничого матеріалізму», де В. І. Ленін пише, що «ми можемо і повинні розробляти... діалектику з усіх сторін»¹⁵. Висновки цієї статті ґрунтуються на здійснених ним дослідженнях у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», «Філософських зошитах», у працях про закономірності нової епохи і шляхи перемоги соціалістичної революції.

В. І. Ленін особливо виділяє три галузі, на які має спиратися дальша розробка матеріалістичної теорії. Важливим джерелом збагачення теорії діалектики і найважливішою сферою її застосування є сфера людської історії, включаючи й історію пізнання світу людьми. Другим джерелом розробки теорії діалектики і сферою її застосування є сучасне суспільне життя і насамперед — осмислення закономірностей нової епохи, суперечностей капіталізму, досвіду класової боротьби і розгорнутого соціалістичного будівництва. Третє важливе джерело розробки теорії діалектики, да яке вказує В. І. Ленін, — це наука, де має утвердитися міцний союз філософії і природознавства, абсолютно необхідний як для природознавства (а також взагалі для всіх окремих наук), так і для самої матеріалістичної філософії.

¹² Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 10.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 42.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 188.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 28.

Суть самої програми розробки теорії діалектики, сприйнятої В. І. Леніним від К. Маркса і Ф. Енгельса, характер визначення джерел її розвитку і сфери її застосування глибоко інтернаціоналістичні за своєю природою. Тому цілком неспроможні твердження наших ідейних супротивників про ленінізм як нібито вузько регіональне, суто російське явище. Ленінська програма розвитку теорії діалектики лежить в основі діяльності радянських філософів ось уже шістдесят років. Актуальність розробки теоретичних проблем діалектики всі ці роки зумовлювалася насамперед гостротою значення практичних проблем перетворення світу на основі принципів соціалізму, неухильним зростанням ролі суб'єктивного, власне людського чинника в історії. І ленінський заклик навчатися діалектики означав, зокрема, якісно нові вимоги до людини, яка в умовах свідомого і планомірного перетворення суспільства одержує широкі можливості для всебічного розвитку своїх здібностей і обдаровань. Від кожного члена соціалістичного суспільства вимагається активне і творче виконання організаторських і творчих функцій у сфері політичного, економічного, культурного і наукового життя. Без цього В. І. Ленін не уявляв собі дедалі зростаючих успіхів соціалістичного будівництва. Оволодіння матеріалістичною діалектикою як теорією і методом і дальший її розвиток стали запорукою практичних триумфів соціалізму.

Уже давно ідеологи буржуазії намагаються спотворити і дискредитувати ідейний зміст «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса. Цей похід проти ідей «Анти-Дюрінга» є водночас виступ проти ленінської програми розробки матеріалістичної діалектики і її реалізації в радянській філософській науці, в працях зарубіжних марксистів.

Принаймні три різні типи ставлення до марксистсько-ленінської філософської спадщини характерні для сучасної буржуазної марксології і ревізіонізму. Один із них полягає в її огульному запереченні (таку позицію посідають насамперед представники позитивізму і релігійної філософії). Представники іншого типу намагаються асимілювати ті чи інші моменти або категорії марксистської філософії, наприклад категорію «відчуження», ідею практичної чи взагалі соціальної зумовленості пізнання, вирвавши їх із цілісної теорії марксизму-ленінізму і надавши тим самим невластивого їм в її системі смислу (цей підхід поширений в окремих західних філософів багатьох напрямів, скажімо, у представників прагматизму). Для третього типу буржуазних марксологів характерні безпідставні претензії на виступи від імені «істинного» Маркса проти «викривлень» і «чужорідних» нашарувань у марксизмі, в яких звинувачують ленінців (такі мотиви притаманні, наприклад, виступам ряду філософів-екзистенціалістів). З представниками цього типу буржуазних марксологів за змістом обговорюваних ними ідей і за способом їх трактування змикаються так звані антропологічний, гуманістичний, аутентичний, праксеологічний різновиди «неомарксизму». Представники названої течії буржуазної марксології найвідвертіше виступають з фальсифікацією концепції матеріалістичної діалектики і програми її розробки, сформульованої в «Анти-Дюрінгу» і «Діалектиці природи».

Пунктом, в якому поєднуються дві відзначені раніше провідні теми ідеологічної боротьби (що становить справжня філософія Маркса і що таке справжній соціалізм), виступає проблема гуманізму. Саме під фальшивим гаслом боротьби за виявлення «гуманістичного ядра» в марксизмі і в ім'я «відкритого» марксизму його прагнуть «закрити», відмежувавши від Ф. Енгельса, В. І. Леніна і радянської філософської науки. Стверджують, ніби в історії марксизму відбувалася боротьба двох ліній. Одна з них походить від ранніх праць Маркса («гуманізм»).

Друга — від праць пізнього Енгельса і Леніна («сцієнтизм» і «онтологізм»), позбавивши нібито марксизм істотного виміру, без якого немає гуманізму, — «суб'єктивності».

У результаті, відбувається подвійна фальсифікація. З одного боку, К. Маркса звинувачують в абстрактній концепції «людини взагалі» і задушують той факт, що проблема людини розглядалася К. Марксом крізь призму таких основоположних категорій історичного матеріалізму, як «суспільне буття», «класи», «класова боротьба» та ін. З другого боку, В. І. Леніну приписується нехтування ним проблематикою людини, діяльної сторони нового матеріалізму, питання про практику та ін., тобто той підхід, який характерний насправді саме для тих концепцій, у боротьбі проти яких у Росії і міжнародному революційному рухові розвивалася і реалізувалася лєнінська теорія революції, а потім на основі лєнінських накреслень здійснювалося соціалістичне будівництво в нашій країні. Історія дає переконливі аргументи проти хибної версії про лєнінізм як нібито так званий дегуманізований марксизм і виявляє справжні джерела і соціально-політичне значення «гуманістичної» версії марксизму, часто ретельно приховані її прибічниками. Насправді саме В. І. Леніним з найбільшою повнотою були сприйняті і розвинуті далі вчення К. Маркса про діалектику суб'єктивного і об'єктивного в суспільному розвитку і концепція людини як практично творчої істоти, яка створює історичну дійсність і в ході історії — саму себе. В. І. Ленін розробив концепцію соціалізму, духові якого «чужий казенно-бюрократичний автоматизм; соціалізм, — підкреслював він, — живий, творчий е витвір самих народних мас»¹⁶. Формою організації історичної ініціативи мас, на думку В. І. Леніна, виступає диктатура пролетаріату. Її функція — не тільки повалення експлуататорів, не тільки вжиття заходів з метою запобігти реставрації капіталізму, але і творення нового.

В. І. Ленін продовжував в умовах ХХ ст. творчу розробку матеріалістичної діалектики, збагативши її досвідом практичного розв'язання найскладніших проблем нової епохи. «В. І. Ленін, — підкреслюється в тезах Центрального Комітету КППРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — всебічно дослідив діалектику суспільного розвитку, взаємодію економіки і політики, взаємозв'язок суспільного буття і суспільної свідомості та багато інших питань. Розробка Леніним проблем суспільного розвитку була тісно зв'язана з потребами революційної практики та ідеологічної боротьби. Своєю критикою суб'єктивізму у філософії і соціології Ленін завдав рішучого удару по ідейних джерелах політичного волюнтаризму і авантюризму. Принципове значення мають його виступи проти концепцій фаталізму і стихійності як теоретичної бази тактики правого опортунізму»^{16а}. Важливо підкреслити, що В. І. Ленін розробляє саме діалектику суб'єктивного і об'єктивного, на противагу суто «економічному об'єктивізму», з одного боку, і суб'єктивістському волюнтаризмові, з другого. Підкреслювання ролі суб'єктивного чинника, історичної ініціативи мас не має нічого спільного з тим хибним трактуванням слів Маркса «люди самі роблять свою історію», яка дається прибічниками так званого гуманістичного марксизму, що розуміють людину, як абстрактну істоту, не пов'язану з відповідними суспільно-історичними відносинами класів і класової боротьби. Не абстрактний «індивід взагалі», а конкретні народні

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 53.

^{16а} До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КППРС. К., 1970, с. 13—14.

маси творять історію, класова боротьба в антагоністичних формаціях є її рушійною силою, а економічні умови — визначальним чинником — така ленінська позиція, глибоко матеріалістична, діалектична, інтернаціоналістська за своєю суттю.

Неважко зрозуміти, що «неомарксизм», «аутентичний марксизм» та інші течії продовжують тепер у нових умовах реакційні традиції антиленінізму, породжені гіршими рисами соціал-демократизму II Інтернаціоналу. Прибічники їх у філософії передусім забули про саме завдання розробки теорії матеріалістичної діалектики. Традиційне нехтування нею, характерне свого часу для багатьох лідерів II Інтернаціоналу, притаманне і сьгоднішнім «аутентичним марксистам».

Щоправда, в сучасній ревізійній літературі можна натрапити на деякі декларації про визнання історичних заслуг В. І. Леніна в соціально-політичній сфері. Але воно має суто формальний характер, бо іде наперекір загальній концепції псевдоаутентичного «марксизму» і поєднується з возвеличенням як «справжніх творчих марксистів» осіб, відомих своїм антиленінізмом (К. Корш, А. Паннекук, Л. Троцький та ін.). Наскільки усвідомленою є ця ідеологічна лінія в суб'єктивних намірах того чи іншого зі згаданих авторів — питання другорядне; важливо розкрити основну об'єктивну тенденцію їхньої діяльності.

Каутськіансько-меншовицька ідея «незрілості» Росії для соціалізму трансформувалася в сучасному ревізійнізмі в твердження про ленінізм як вузько регіональне, суто «російське» явище. Протиставлення К. Каутським «демократії» (витлумаченої в надкласовому дусі) диктатурі пролетаріату, яка розуміється тільки як «насильство», як вираження «презирства до особи» дістало своє продовження у наклепі на ленінізм, зображуваний як «дегуманізований» марксизм, що і лягло в основу обгрунтування пошуків пресловутих «моделей» соціалізму з «людським обличчям». Каутськіансько-меншовицькі спекуляції на «термідорі», троцькістська вигадка про «зраджену революцію» та ін. дістали продовження в нових нападках на реальний соціалізм.

«Сучасний ревізійнізм, — відзначається в тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — «засвоює» ідеї різних антиленінських течій, які свого часу зазнали краху у відкритих сутичках з марксизмом-ленінізмом, і з їх допомогою намагається проникати всередину комуністичних партій з метою нав'язати їм свою лінію, використовуючи прояви ідейної незрілості і догматизму. Ревізійнізм, учив Ленін, завжди означає політичну капітуляцію перед труднощами, перед класовим противником, відступ з пролетарських позицій, підміну марксизму буржуазними і дрібнобуржуазними концепціями»¹⁶⁶. У так званій гуманістичній версії марксизму до старих тез додалося і пряме заперечення філософії діалектичного матеріалізму, відверте засудження його як нібито «дегуманізованої» філософії. Намагання дискредитувати діалектичний матеріалізм виступає тепер складовою частиною спроб дискредитації реального соціалізму і паплюження шістдесятирічного досвіду боротьби за його побудову в СРСР. Тому пошуки особливих «моделей» лжесоціалізму і прагнення «доповнити», а точніше — перекреслити діалектичний матеріалізм, замінивши його удаваною «філософією людини» — явище того самого порядку. Невипадково обидві лінії міркування ми знаходимо часто-густо у тих самих осіб, у тих самих працях. І всі ці спекуляції здійснюються на ґрунті цілком реальної і актуальної проблематики. Величезне зростання ролі суб'єк-

¹⁶⁶ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, с. 47.

тивного чинника в житті людей — це, як уже зазначалося, реальний процес сучасності, а «роздування», перетворення в абсолют окремих сторін цього процесу є саме гносеологічною передумовою всіляких антропологічних версій філософії марксизму і відповідних трактувань історії її розвитку.

Постійні посилення прибічників «гуманістичної» версії марксизму на погляди молодого К. Маркса, намагання штучно протиставити їх філософсько-теоретичним настановам, висловленим в різних працях Енгельса, реакційні за своєю політичною спрямованістю і абсолютно безпідставні з наукового погляду. Справжні теоретичні джерела концепцій цих псевдомарксистів зовсім інші. Це — ідеалістичний твір Г. Лукача «Історія і класова свідомість», який вийшов у світ 1923 року, праці К. Корша, статті і книжки соціальних філософів так званої Франкфуртської школи, перший том «Критики діалектичного розуму» Ж.-П. Сартра, де він вимагає «доповнити» марксизм екзистенціалістським розв'язанням проблеми людини, і аналогічні публікації.

Якщо спробувати виявити спільний знаменник таких «гуманістичних новацій» у марксизмі, то він зводиться до суб'єктивізації реальних об'єктивних проблем сучасності. З гносеологічного погляду це виявляється в настирливому варіюванні заявленої теми про «забування» проблеми «суб'єктивності» і придушення її «об'єктивною тенденцією» в радянській філософській науці. За крикливими вимогами «відродити» в марксизмі «суб'єктивність» приховуються спроби застосування у марксизмі концепцій чужорідних, а часто-густо і відверто ворожих йому, покликаних зруйнувати його всередині.

Показова щодо цього дискусія про об'єктивну діалектику і теорію відображення. Джерело її — праця Г. Лукача «Історія і класова свідомість». Суб'єктивні наміри Г. Лукача під час написання статей, які увійшли у цей твір, були пов'язані з критикою ним традиційного нехтування діалектикою більшістю лідерів II Інтернаціоналу. Г. Лукачу вдалося звернути увагу на той дійсний факт, що опортуністичні тенденції цих лідерів у політиці і проникнення буржуазної ідеології в їх концепції виходять на дійсність більше за все через факт забування ними діалектичного методу. Але ця критика Г. Лукача нічого спільного не мала зі справжньою боротьбою лєнінізму за матеріалістичну діалектику, яка відбувалася тоді. Г. Лукач пішов по іншому шляху, оскільки його власна концепція «діалектики» — глибоко помилкова у своїй основі. Опортунізму II Інтернаціоналу він протиставляв не діалектику К. Маркса, Ф. Енгельса і Леніна, а варіант трактування гегелівської діалектики, який походить від неокантіанства і «філософії життя». Це тлумачення Г. Лукач спрямував проти «природно-діалектично-онтологічного» підходу до марксизму, який пов'язувався ним з діяльністю Ф. Енгельса. Вістря розгорнутої Г. Лукачем критики було спрямоване проти визнання об'єктивної діалектики, і лейтмотив його книжки зводився до обмеження сфери дії діалектики тільки сферою соціально-історичної дійсності, причому цю діалектику Г. Лукач уявляв лише як відношення суб'єкта до ним же породженого об'єкта. Він відкидає саме матеріалістичне розуміння природи, вважаючи, що воно нібито продукт уречевленої, а отже хибної буржуазної свідомості. «Природа, — писав Г. Лукач, — є суспільна категорія, тобто (вона стосується того), що на певному ступені суспільного розвитку вважається природою, як складається відношення цієї природи до людини і в якій формі відбувається її конфлікт з нею, отже, — що має означати природа за формою і змістом, за обсягом і предметністю; (вона) завжди суспільно зумовлена»¹⁷.

¹⁷ Lukács G. Geschichte und Klassenbewusstsein. Berlin, 1923, S. 240.

Звичайно, з погляду діалектики суб'єктивного і об'єктивного в процесі пізнання, знання про природу і її розуміння загалом завжди існують у формах активно-перетворюючого відношення людей до світу, що оточує їх. Поняття природи, як і взагалі всяке поняття, має суспільно-історичний характер, тобто це «людське» поняття (інших не буває). Але у Г. Лукача йшлося про інше — про ідеалістичне переформулювання самого принципу матеріальності світу і зведення його тільки до питання про активність людини як суб'єкта, що призвело до повного заперечення об'єктивної діалектики і теорії відображення. Адже Г. Лукач не допускав існування об'єктів пізнання, хоча і перетворюваних практикою людини, але все-таки в принципі від її свідомості не залежних.

Багато в чому аналогічний характер мали праці К. Корша, який також приготував своїми концепціями ґрунт для дальших нападок на матеріалістичну діалектику. Причому, на відміну від Г. Лукача, свої заклики повернути марксизмові «суб'єктивні» і «діяльні» моменти, які були втрачені у «механістичних теоріях розвитку», насаджуваних опортуністами II Інтернаціоналу, К. Корш відкрито спрямував згодом і проти ленінізму. «Проти соціал-демократичного і комуністичного ортодоксального марксизму я стою разом з Лукачем»¹⁸, — заявив він. Услід за К. Каутським, меншовиками і Троцьким К. Корш оцінював Жовтневу революцію як буржуазну. Не дивно, що саме антиленінський і антисоціалістичний характер виступів К. Корша став основою для оцінки його в антикомуністичній літературі як «творчого марксиста»¹⁹.

Ще одним теоретичним джерелом сучасних виступів проти діалектичного матеріалізму під лозунгом «гуманістичного оновлення» філософії марксизму і протиставлення ленінізму «західного марксизму» стала розвинута в період між двома світовими війнами так звана соціальна філософія Франкфуртської школи²⁰. Суб'єктивістське розуміння діалектики лише як діалектики, пов'язаної з людською практикою, заперечення діалектики в природі, протиставлення з цих та інших питань К. Маркса Ф. Енгельсу характерне, наприклад, для праць Г. Маркузе. Він один із перших у буржуазній літературі розвинув антропологічні спекуляції на ранніх працях К. Маркса, зробивши, услід за Г. Лукачем і К. Коршем, істотний вплив на сучасний правий ревізіонізм²¹. Він же у своїй книзі «Радянський марксизм»²² найвідвертіше від усіх представників старшого покоління Франкфуртської школи показав вороже ставлення до марксизму-ленінізму і практики соціалістичного будівництва в СРСР, закликавши до «революції всередині соціалізму», тобто до підриву соціалістичного суспільства в СРСР.

Суперечки навколо програми розробки теорії діалектики, висунутої Ф. Енгельсом в «Анти-Дюрінгу», навколо поняття діалектики в природі і теорії відображення так само, як і демагогічні вимоги «повернути» марксизмові його нібито втрачений гуманістичний зміст та ін. менше за все мають академічний характер. Вони можуть бути зрозумілі тільки

¹⁸ Korsch K. *Marxismus und Philosophie*. Wien, 1966, s. 32.

¹⁹ Див., наприклад: Fetscher J. *Vor der Philosophie des Proletariats sur Proletarischen Weltanschauung*. — «Marxismusstudien», 2. Folge. Tübingen, 1975; Gerlach E. *Vorwort*. — «Karl Korsch. Marxismus und Philosophie», Wien, 1966. «Творчим марксистом» зображує Корша П. Враніцький у своїй горезвісній двотомній «Історії марксизму».

²⁰ Див.: Марксистско-ленінський аналіз філософських і суспільних концепцій Франкфуртської школи. М., 1974; Соціальна філософія Франкфуртської школи. М., Прага, 1975.

²¹ Див.: Marcuse H. *Neue Quellen sur Grundlegung des historischen Materialismus*. — «Die Gesellschaft», Berlin, 1932, 2. Bd. Heft 7—12.

²² Див.: Marcuse H. *Sovjet Marxism. A Critical Analysis*. N. Y., 1961.

в загальному контексті сучасної всесвітньої ідеологічної боротьби. Про це свідчать, наприклад, виступи філософів екзистенціалістів, писання яких також стало теоретичним джерелом сучасного ревізійністського походу за «оновлення» марксизму.

Так, услід за Г. Лукачем, Ж.-П. Сартр виступив з вимогою «повернути людину в марксизм»²³. Марксизм, за Сартром, — це єдино можлива антропологія, але сучасні марксистки нібито повністю втратили розуміння того, що таке людина, дегуманізувавши свою концепцію історії і діалектики так, що «повернути людину в марксизм» покликаний екзистенціалізм. Марксизм, робиться висновок, має бути доповнений і перебудований за допомогою запліднення його екзистенціалістським ученням. Показові щодо цього виступи Ж.-П. Сартра і Ж. Іпполіта в дискусії з французькими марксистами в Парижі 1962 року, де прозвучало традиційне звинувачення на адресу марксизму в перенесенні ним діалектики, законної нібито лише у сфері соціально-історичній, на сферу природи. Зворотною стороною цього «перенесення», твердили Сартр і Іпполіт, є «натуралізація історії», тобто поширення на історію законів природи, що призвело нібито до втрати історією її внутрішньої своєрідності, яка виражається в пануванні в ній суб'єктивності.

Про справжній соціальний зміст і джерела цих заяв можна судити зі слів «франкфуртця» молодшого покоління А. Шміда. Відзначивши, що першоджерело наведених ідей — праця Г. Лукача «Історія і класова свідомість», А. Шмідт твердить, нібито діалектичний матеріалізм має «мало спільного з позицією, властивою Марксу», що «зайнявшись динамічною структурою світу взагалі, радянські філософи все більше втрачають із поля зору структуру людини, яку вивчав Маркс»²⁴.

Усі ці факти, а їх можна було б помножити, доводять важливість боротьби проти тих течій буржуазної філософії, які часом перераджуються у «справжні марксистські» шати. Водночас вони свідчать про актуальність дальшої розробки теорії матеріалістичної діалектики на основі програми, висунутої Ф. Енгельсом у «Анти-Дюрінгу» і «Діалектиці природи», розвинутої В. І. Леніним і продовженої сучасними марксистами. Витлумачення і дальший творчий розвиток В. І. Леніним марксистської філософії здійснювалися на основі досвіду соціалістичного будівництва і розвитку науки. Саме ленінські принципи є справжньою основою дальшого розвитку марксизму в сучасну епоху.

Ревізіоністи продовжують нині ту ідейно-політичну лінію, неспроможність якої була викрита вже В. І. Леніним і підтверджена всім ходом дальшого історичного розвитку. Сучасний ревізіонізм «не виявив» у діалектичному матеріалізмі саме того, що «не знаходили» в ленінізмі його збанкрутілі противники з II Інтернаціоналу. Перейнявши від антикомунізму твердження про «кризу» соціалізму з причини його «дегуманізації», ревізіоністи спрямували свої зусилля на «пошуки» виходу із такого стану шляхом розвінчування реального соціалізму в ім'я соціалізму міфічного, а по суті справи — на викривлення самих принципів соціалізму і комуністичного світорозуміння з допомогою ідей, запозичених з різних буржуазно-ідеалістичних концепцій. Практично все це призвело до еклектичного поплутання ідей про людину, вирваних із контексту різних ідеалістичних і антимарксистських концепцій (екзистенціалізм, фрейдизм, персоналізм, буржуазні соціологічні концепції індустріального суспільства та ін.).

²³ Див.: Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique. Paris, 1960.

²⁴ Див.: Schmidt A. Zum Verhältnis von Geschichte und Natur im dialektischen Materialismus.— Existentialismus und Marxismus. F. am M., 1965, s. 104.

Отже, старі меншовицько-каутськіанські антисоціалістичні і антиленінські ідейки про те, що «синтез» соціалізму і демократії нібито не тільки не був здійснений, але навіть і не був зрозумілий В. І. Ленінін і лєнінізм, визначили і загальне спрямування псевдотеоретичних пошуків сучасного ревізіонізму. Але антисоціалістичне значення всієї демагогічної метушні лишалося і лишається таким, як і раніше, цілком реакційним. По-софістичному завіряючи своїх послідовників у тому, нібито Ф. Енгельс і В. І. Ленін були «антигуманістами», буржуазні критики марксизму лише розписуються у власній теоретичній неспроможності. Спинити поступ історії і стати на заваді торжеству світлих соціалістичних і комуністичних ідеалів прогресивного людства їм не вдається ніколи.

Розвиток суспільної практики протягом століття, що минуло з дня виходу в світ «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса, наочно доводить глибоку науковість ідей, які містять цей класичний твір марксизму. За нових історичних умов теоретичний здобуток К. Маркса й Ф. Енгельса одержав свій дальший творчий розвиток у діяльності В. І. Леніна. Спираючись на невичерпну скарбницю ідей основоположників марксизму-ленінізму, комуністичні партії очолюють поступальний рух прогресивного людства вперед, до побудови комуністичного суспільства.

* * *

Статья посвящена проблемам развития В. И. Лениным идей материалистической диалектики, сформулированных в труде Ф. Энгельса «Анти-Дюринг» и критике в связи с этим современных буржуазных фальсификаторов марксизма.

«Анти-Дюринг» Ф. Энгельса по праву вошел в историю в качестве систематического, обобщающего и программного произведения. Поэтому не случайно идеи, сформулированные в этом классическом труде, поныне находятся в центре идеологической борьбы, ведущейся вокруг проблем марксистского философского наследия. В этой борьбе центральными являются два вопроса — в чем существо философии марксизма и что такое социализм.

В новых исторических условиях важнейший вклад в решение этих вопросов был сделан В. И. Лениным и ленинизмом. В статье подвергаются критике попытки представителей современной буржуазной философии и ревизионизма извратить и дискредитировать значение идей, сформулированных в работе Ф. Энгельса «Анти-Дюринг» и развитых дальше В. И. Лениным.

РОЛЬ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ В ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що важливою і необхідною умовою підвищення ефективності ідеологічної діяльності Комуністичної партії є «комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання...»¹.

Для успішного здійснення такого підходу потрібно всебічно виявляти спільні риси відзначених різновидів виховання, глибоко досліджувати особливості кожного з них, оперативно розв'язувати усі проблеми, які стосуються цих ділянок виховної діяльності.

Серед питань, пов'язаних з комплексним аналізом ідейно-виховної роботи партії в умовах розвинутого соціалізму, чільне місце посідають проблеми ідейно-політичного виховання, формування наукового світогляду в трудящих.

Для визначення ролі наукового світогляду в ідейно-політичному вихованні принципово важливим є з'ясування змісту поняття «науковий світогляд», найважливіших особливостей і рис такого світогляду. Це доцільно зробити ще й з тих міркувань, що в нашій монографічній та навчальній літературі світогляд іноді ототожнюють з філософією, зводять тільки до філософії.

Тим часом основоположники марксизму-ленінізму, говорячи про свій світогляд, мали на увазі всю систему власних поглядів і створене ними вчення. Так, В. І. Ленін не раз підкреслював, що марксизм — *система* поглядів і вчення К. Маркса. Характеризуючи світоглядне значення і зміст «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін писав: «В цьому творі з геніальною ясністю і яскравістю змальований новий світогляд, послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньо-історичної революційної ролі пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства»². Тут наголошується на світоглядному значенні як марксизму в цілому, так і окремих складових частин його.

У багатьох своїх працях В. І. Ленін розвиває ідею К. Маркса і Ф. Енгельса про те, що поняття «науковий світогляд» ширше, ніж поняття «марксистська філософія».

Продовжуючи ленінську традицію, наша партія в своїй Програмі, прийнятій XXII з'їздом КПРС, закріпила положення про те, що формування наукового світогляду у всіх трудящих радянського суспільства здійснюється «на основі марксизму-ленінізму, як цільної і стрункої системи філософських, економічних і соціально-політичних поглядів»³.

Всі складові частини марксизму-ленінізму становлять органічне ціле. З цієї органічної єдності складових частин марксизму-ленінізму — філософії, політичної економії і наукового комунізму, не можна без шкоди для справи вилучати жодного теоретичного висновку.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 83.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 26, с. 42.

³ Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962, с. 386.

Отже, послідовно науковий світогляд — це струнка система марксистсько-ленінських поглядів на світ. Марксизм-ленінізм дає наукове пояснення суспільного розвитку, що вперше за всю історію суспільствознавства створює реальні можливості для наукового соціального передбачення, для спрямування творчих зусиль трудящих на побудову нового суспільства. Людина зі сформованим науковим світоглядом дістає надійний життєвий орієнтир. «Справу комуністичного виховання, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — як і всю свою революційно-перетворюючу діяльність, КПРС будувє на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії. Марксизм-ленінізм — це єдина надійна основа для розробки правильної стратегії і тактики. Він дає нам розуміння історичної перспективи, допомагає визначити напрям соціально-економічного і політичного розвитку на довгі роки вперед, правильно орієнтуватися в міжнародних подіях»⁴.

Науковий комуністичний світогляд характеризується рядом найважливіших особливостей і рис, які мають винятково важливе значення для ідейно-політичного виховання.

Світогляд марксизму-ленінізму за своїм змістом революційний, бо виростає з узагальнення революційного досвіду і революційної теорії всіх країн, відповідає історично назрілим потребам суспільного прогресу, обґрунтовує неминучу загибель капіталізму і перемогу комунізму.

Науковий світогляд за своєю суттю глибоко партійний, оскільки він відображає корінні інтереси робітничого класу і всіх трудящих. Класовість, партійність вчення марксизму-ленінізму дістає вияв у його непримиренності до всіх різновидів буржуазної ідеології, до антикомунізму, до правого і лівого опортунізму. В основі партійності наукового світогляду лежить об'єктивне відображення дійсності.

Марксистсько-ленінський світогляд за своєю природою гуманістичний. На відміну від попередніх типів світогляду він вперше науково пояснив сутність людини, умови, ідеали і сенс її життя. Основоположники марксизму-ленінізму теоретично обґрунтували пролетарський, соціалістичний гуманізм, всесвітньо-історичну місію пролетаріату, неминучість переходу людства до комунізму як дійсно гуманістичного ладу, вказали основні шляхи і засоби здійснення цього переходу.

Марксистсько-ленінський світогляд послідовно оптимістичний. Доводячи, що матеріальний світ — природа й суспільство — розвивається за об'єктивними законами, він стверджує в той же час, що люди можуть пізнати і справді пізнають ці закони, внаслідок чого дістають змогу підкорити їх собі, застосувати в практичній діяльності. Науковий світогляд зміцнює в людині віру в свої сили, озброює її розумінням того, що відбувається в світі, знанням закономірностей розвитку суспільства, світлим перспектив майбутнього, є єдиним справді науковим узагальненням всесвітньо-історичної боротьби робітничого класу, всіх трудящих за революційне перетворення класово-антагоністичного суспільства. Однією з найважливіших переваг марксизму-ленінізму над буржуазним світоглядом є те, що, правильно відображаючи дійсність, узагальнюючи суспільно-історичну практику революційної боротьби, він разом з тим є основою наукового соціального передбачення. Наукове передбачення набуває форми соціального ідеалу. Таким суспільним ідеалом для нас є комунізм.

Марксистсько-ленінський світогляд творчий за своїм характером. Пояснюючи світ, що вічно змінюється і розвивається, він сам удосконалюється, розвивається відповідно до змін конкретно-історичних умов, до

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 80.

успіхів науки і практики. В. І. Ленін підкреслював: «Наше вчення,— говорив Енгельс про себе і про свого знаменитого друга,— не догма, а керівництво для дії»⁵. Суть марксистсько-ленінського світогляду виражена в фундаментальних принципах і положеннях, непорушність яких доведена практичною діяльністю комуністів, революційною боротьбою робітничого класу і всіх трудящих.

Історична перевага марксизму-ленізму перед іншими світоглядами полягає у тому, що він є системою об'єктивно-істинного знання, яка, разом з тим, органічно пов'язана з вихованням високої комуністичної ідейності, переконаності у широких мас трудящих. Він озброює знанням перспектив розвитку суспільства і водночас сприяє виробленню глибоких комуністичних ідеалів.

Слід підкреслити, що переконанням знання стає у тому разі, коли воно набуває світоглядного значення. Так, лише перетворившись у безпосередній регулятивні основних форм діяльності людської особистості, принципи марксизму-ленізму набувають значення комуністичних переконань.

Зростання значення наукового світогляду в ідейно-політичному вихованні в нашому суспільстві пояснюється тими особливостями, що їх набуває формування світогляду мас при соціалізмі. Соціалізм уперше за всю історію людства створює об'єктивні умови для формування у трудящих справді наукового світогляду. В соціалістичному суспільстві докорінно змінюється співвідношення стихійної та свідомої сторін формування світогляду в масштабах суспільства. В класово-антагоністичному суспільстві стихійність відіграє домінуючу роль у цьому процесі. Тільки за умов соціалізму стає можливим свідоме, цілеспрямоване формування єдиного, наукового світогляду мас в масштабах суспільства.

Якщо аналізувати процес свідомого формування наукового світогляду в аспекті нашого дослідження, то слід зазначити, що ідейно-політичне виховання, науковий світогляд і комуністичні переконання виступають як важливі характеристики цього процесу. Щоб з'ясувати роль наукового світогляду в ідейно-політичному вихованні, розкрити механізм їх взаємозв'язку, недостатньо розглядати науковий світогляд лише як необхідну передумову процесу ідейно-політичного виховання комуністичних переконань. Роль наукового світогляду в процесі ідейно-політичного виховання не обмежується тим, що він виступає як основа комуністичного виховання. Однією з основних рольових функцій марксистсько-ленінського світогляду в ідейно-політичному вихованні є те, що він виступає як мета виховної діяльності. Відіграючи роль науково обгрунтованої мети ідейно-політичного виховання, комуністичний світогляд цілеспрямовує виховну роботу партії, створює можливості для перетворення формування наукового світогляду в свідомий, планомірний процес.

Крім того, марксистсько-ленінський світогляд виступає не тільки як мета ідейно-політичного виховання. Він є також одним з вирішальних факторів впливу на характер виховання, тобто на те, як відбуваються виховні процеси. Науковий, марксистсько-ленінський світогляд визначає тип, характер ідейно-політичного виховання. Він безпосередньо зумовлює систему принципів комуністичного виховання, в корені відмінних від принципів виховання, притаманних буржуазному способу життя. Завдяки цій обставині при соціалізмі виховання виступає як комуністичне не лише за своєю метою, але і за характером перебігу реальних виховних процесів. Розглянутий у цьому відношенні марксистсько-ленінський світогляд здійснює функцію одного з визначальних за-

⁵ Л е н і н В. І. Повне зібр. творів, т. 20, с. 78.

собів ідейно-політичного виховання. «Марксизм-ленінізм, — відзначають автори монографії «Формування світогляду нової людини», — будучи програмною метою комуністичного виховання, одночасно виступає основним засобом реалізації даної мети. Ставши папівним світоглядом в умовах розвинутого соціалізму, він перетворився у визначальний фактор розвитку духовного світу радянських людей. Чим повніше реалізується марксизм-ленінізм як мета комуністичного виховання, тим значніше він виявляє себе як його засіб»⁶.

Нарешті, науковий світогляд визначає також результат ідейно-політичного виховання. Можна навіть стверджувати, що в певному розумінні науковий світогляд є не тільки вихідним пунктом, передумовою ідейно-політичного виховання і одним з його визначальних засобів, а й результатом комуністичного виховання.

Але між науковим світоглядом як необхідною передумовою ідейно-політичного виховання і науковим світоглядом як результатом цього виховання є істотна відмінність. І для того, щоб правильно зрозуміти цю відмінність, щоб глибше дослідити складний механізм зв'язку наукового світогляду, ідейно-політичного виховання та комуністичних переконань, потрібно усвідомити специфіку наукового світогляду на кожному з двох основних рівнів його виявлення — на рівні суспільної свідомості та на рівні індивідуальної свідомості.

Для того, щоб виробити в собі науковий світогляд, кожному окремо-му індивідові потрібно оволодівати марксистсько-ленінською теорією, засвоїти і перетворити у свої внутрішні переконання насамперед основні, фундаментальні принципи марксизму-ленінізму, втілювати в життя накреслення партії, брати активну участь у будівництві комунізму. Ставши переконанням особистості, принципи марксизму-ленінізму організують і цілеспрямовують духовний світ людини, систематизують притаманні їй погляди, знання та ідеали, сприяють всебічному виявленню індивідуальності кожного члена суспільства.

У цьому плані науковий світогляд виступає не лише як умова, основа правильного ідейно-політичного виховання, а й як його результат. Основою ідейно-політичного виховання є науковий світогляд на рівні суспільної свідомості. Результативність ідейно-політичного виховання безпосередньо залежить від того, як глибоко принципи наукового світогляду увійшли в свідомість мас, у свідомість кожного індивіда. Складові світогляду тут становлять комуністична переконаність та органічно поєднані з нею погляди, знання, ідеали, які стали керівництвом до дії. Ідейно-політичне виховання виступає в даному відношенні як опосередковуюча ланка між суспільною та індивідуальною свідомістю, як основний засіб формування комуністичної переконаності.

Основними ознаками комуністичної переконаності є відданість комунізму, мужність у переборенні труднощів, свідомо дисципліна, готовність до самопожертви в ім'я високих ідеалів комунізму, непримиренність до буржуазного ладу і його ідеології, радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, єдність слова і діла та ін.

Всі названі вище ознаки комуністичної переконаності перебувають у тісному взаємозв'язку, доповнюють і збагачують одна одну, роблячи світогляд радянської людини цілісним і послідовним. Цей світогляд характеризується єдністю думки та почуття, цілеспрямованості волі і дій, життєвих ідеалів і принципів поведінки.

Комуністична ідейна переконаність — це сполучна ланка, через яку науковий, марксистсько-ленінський світогляд в цілому стає могутньою матеріальною, суспільно перетворюючою силою.

⁶ Формирование мировоззрения нового человека. К., 1977, с. 47.

Засобом формування такої переконаності є система форм ідейно-політичного виховання, яка органічно поєднує у собі партійність, переконливість, науковість і пристрастність, емоційність. Комуністична переконаність не є результат простого знання явищ суспільного життя. Вона народжується і дістає свій найповніший вияв у процесі особистої діяльності активного будівника комуністичного суспільства.

Зрозуміло, що при загальносоціологічному аналізі формування світогляду людини йдеться не про погляди того чи того окремого індивіда, а про світогляд особистості як представника соціальної спільності, певного класу чи суспільства в цілому.

З'ясування ролі наукового світогляду в ідейно-політичному вихованні має здійснюватися у напрямі всебічного аналізу багатющого досвіду Комуністичної партії по формуванню наукового світогляду трудящих, особливостей формування комуністичного світогляду на різних етапах розвитку нашого суспільства.

Ще за умов капіталізму основоположники марксизму-ленінізму, ленінська партія більшовиків надавали виняткового значення формуванню комуністичного, справді наукового світогляду у всіх трудящих, насамперед у робітничого класу. Так, К. Маркс багато разів підкреслював, що майбутнє робітничого класу і, отже, людства, цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління⁷. Він прекрасно розумів складність і трудність перетворення свідомості людей, зміни їх вдачі, звичок, звичаїв, традицій, психології. Тому не випадково К. Маркс, звертаючись до робітників, говорив, що їм доведеться пережити багато випробувань не тільки для того, щоб змінити існуючі умови, але й для того, щоб зробити себе здатними до політичного панування⁸.

В. І. Ленін протягом усього свого життя постійно повертався до питання формування наукового комуністичного світогляду у робітничого класу, в усіх верств трудящих. Він учив, що «комуністом стати можна тільки тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство»⁹. Він підкреслював важливість організації такого навчання і виховання, при якому б «комунізм не був... чимсь таким, що заучене, а був би тим, що... самими продумане, був би тим висновками, які є неминучими з точки зору сучасної освіти»¹⁰. Вождь революції наголошував, що, формуючи марксистський світогляд, треба дбати, аби слова не розходилися з переконаннями, вчинками в житті, бо коли «слово розходиться з ділом, це вже зовсім погано. Це веде до лицемірства»¹¹.

І сьогодні зберігає свою актуальність ленінська теза про те, що треба «безустанно боротися проти всякої буржуазної ідеології, хоч би в які модні й блискучі мундири вона одягалась»¹².

Успішне формування марксистсько-ленінського світогляду можливе лише за умови органічного зв'язку навчання з життям. Комуністичні ідеї найліпше засвоюються не через книгу, вказував В. І. Ленін, а в боротьбі і діянні. «Ми не вірили б навчання, виховання і освіти, коли б вони були загнані тільки в школу і відірвані від бурхливого життя»¹³.

Комуністична партія завжди приділяла велику увагу проблемі формування наукового, марксистсько-ленінського світогляду у трудящих і, зокрема, у молоді. Надаючи першорядного значення ролі комуністичного світогляду в ідейно-політичному вихованні, КПРС здійснює величезну

⁷ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 193.

⁸ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 413.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 291.

¹⁰ Там же, с. 292.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 14, с. 27.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 253.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 299.

роботу по розвитку марксизму-ленінізму як наукового світогляду робітничого класу, всього радянського народу. Зокрема, як відзначив товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, «відповідно до вказівок XXIV з'їзду чимало зроблено для розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії. У партійних документах узагальнено величезний досвід будівництва нового суспільства, дано аналіз найновіших процесів міжнародного розвитку. Серйозні досягнення є у філософській, економічній, історичній науках, у вивченні соціальних і політичних проблем»¹⁴.

Видатним внеском в розвиток теорії марксизму-ленінізму є документи XXV з'їзду КПРС, нова Конституція СРСР, партійні документи, присвячені 60-річному ювілею Великого Жовтня. Всі ці документи мають велике значення для ідейно-політичного виховання трудящих, для формування в них наукового світогляду.

В умовах соціалістичного суспільства Комуністична партія є суб'єктом управління ідеологічними процесами, зокрема процесом планомірного формування комуністичного світогляду.

Не було такого партійного форуму, на якому в тій чи тій площині не ставилося б питання про комуністичне виховання трудящих, про необхідність формування в них марксистсько-ленінського світогляду. Про це наочно свідчать рішення з'їздів КПРС, Програми партії, матеріали ряду пленумів, постанови ЦК КПРС. Така постановка питання зумовлена об'єктивними особливостями розвитку соціалістичного суспільства.

В умовах сучасного, розвинутого соціалістичного суспільства науковий світогляд стає набутокм усіх без винятку радянських людей. Здійснивши найглибші соціально-економічні перетворення, повністю покінчивши з експлуатацією людини людиною, з класовими антагонізмами і національною ворожнечею, Радянська держава виконала завдання диктатури пролетаріату і стала загальнонародною¹⁵. На етапі зрілого соціалістичного суспільства, коли соціалізм розвивається на своїй власній основі, створено об'єктивні передумови — матеріальні, соціальні, політичні і культурні — для формування глибоко наукового світогляду в усіх громадян нашої держави. Серед цих передумов особливо важливими є соціалістичні виробничі відносини, соціально-політична, моральна і ідейна єдність радянського суспільства, високий рівень духовної культури суспільства розвинутого соціалізму. Отже, виховання марксистсько-ленінського світогляду в усіх трудящих і, насамперед, у підростаючого покоління — це історична необхідність, що диктується масштабністю завдань, які розв'язує наше суспільство на сучасному етапі.

Формування наукового світогляду у всіх членів суспільства розвинутого соціалізму — одна з важливих умов створення матеріально-технічної бази комунізму. Будівництво фундаменту комунізму можна здійснювати, за наявності інших необхідних умов, лише на основі науково обгрунтованої економічної політики, яка правильно визначає шляхи розвитку і структуру організації виробництва. Така науково обгрунтована економічна політика дістала блискучий вияв в рішеннях XXV з'їзду КПРС, в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рр.» У виробленні правильної, відповідної об'єктивним законам суспільства економічної і технічної політики, генеральної лінії в розвитку матеріального виробництва партія спирається на колек-

¹⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 81.

¹⁵ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 3—4.

тивний розум та волю народу, на його комуністичну свідомість і переконання.

Розуміння науково обгрунтованої політики партії масами, безпосередня і активна участь трудящих у її виробленні і здійсненні неможливі без постійного зростання їх комуністичної свідомості та зміцнення їх ідейної переконаності, без оволодіння марксизмом-ленінізмом. В. І. Ленін вчив, що «держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»¹⁶.

Історична потреба у формуванні наукового світогляду має основу і в закономірному процесі переростання соціалістичних суспільних відносин в комуністичні. Адже для встановлення комуністичних відносин за принципом «Від кожного за здібностями, кожному за потребами» необхідно не тільки створити матеріально-технічну базу, здатну забезпечити достаток матеріальних благ, але й добитися утвердження комуністичного світогляду в усіх членів суспільства.

Таким чином, необхідність ідейно-політичного виховання, формування наукового світогляду в трудящих мас визначається самою природою комуністичного суспільства, рушійними силами його розвитку, основними завданнями в будівництві комунізму, нечувано зрослим розмахом і рівнем революційно-перетворюючої діяльності радянського народу.

Ця необхідність викликана не лише внутрішніми, але й зовнішніми умовами. Посилення класової боротьби на міжнародній арені і загострення та ускладнення всіх видів суперечностей між світом капіталізму, з одного боку, і світом соціалізму, з другого, перетворення соціалізму у вирішальний фактор світового розвитку незмірно піднісє роль марксистсько-ленінської теорії як ідейної основи революційної програми дій, важливої умови зростання класової самосвідомості трудящих нашої країни, котрі стоять в авангарді світового революційного руху.

Зростання масштабності і складності завдань, які стоять перед трудящими нашої країни, ставить нові, вищі вимоги до марксистсько-ленінської теорії, підвищує роль наукового світогляду в галузі ідейно-виховної роботи, потребує дальшого вдосконалення виховного процесу.

На XXV з'їзді особливу увагу було звернуто на такий важливий засіб реалізації цього завдання, як комплексний підхід до справи виховання. Найважливішими рисами комплексного підходу до виховання є: єдність цілей і напрямів виховного впливу (ідейно-політичного, трудового і морального), врахування техніко-економічних, організаційних, ідеологічних та інших факторів суспільного життя, поліпшення планування і координації роботи всіх засобів виховання, охоплення виховним впливом всього населення з урахуванням особливостей різних його груп, послідовне поєднання освіти і навчання з включенням всіх людей в соціальну практику, з їх участю в творчій праці та в управлінні суспільними справами, постійна практична перевірка ефективності виховних зусиль, використання у процесі виховання наукових методів¹⁷.

Комуністична партія залучає до справи формування комуністичного світогляду всю політичну організацію суспільства розвинутого соціалізму. Завдання ідейно-політичного виховання розв'язують Ради і профспілки, комсомол та інші громадські організації. Кожна з них у цій спільній справі використовує специфічні методи в межах своєї компетенції.

Враховуючи особливості радянського народу як нової історичної спільності людей, для якої характерна спільність соціально-економічних,

¹⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 35, с. 20.

¹⁷ Див.: Смирнов Г. XXV съезд о комплексном подходе к воспитанию.— «Правда», 1976, 14 сентября.

політичних та духовних інтересів, КПРС приділяє разом з тим велику увагу вивченню його соціальної структури, національних та побутових відносин, професійних і кваліфікаційних відмінностей та ін. Ефективність ідейно-політичного виховання залежить також і від того, наскільки повно і конкретно при плануванні виховної роботи враховуються вимоги диференційованого підходу до соціальних груп. Слід відзначити, що Київський обком Компартії України вже має позитивний досвід перспективного планування ідейно-політичного виховання, зокрема політичного навчання. Так, наприклад, Будинок політичної освіти Київських міському та обкому Компартії України розробив розраховані на п'ять років плани та програми занять для різних соціальних груп: робітників, інженерно-технічних працівників, вчителів, викладачів вузів, наукових працівників та художньої інтелігенції.

Великого значення партія надає формуванню комуністичного світогляду у молоді. Товариш Л. І. Брежнев, відзначивши у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, що головним завданням всієї мережі партійної освіти в наступний період є поглиблене вивчення матеріалів XXV з'їзду партії, наголосив: «І насамперед ми повинні зробити так, щоб матеріалами з'їзду добре оволоділи молоді комуністи, а також ті, хто готується до вступу в ряди партії»¹⁸.

Особлива турбота Комуністичної партії про формування наукового світогляду у підростаючого покоління зумовлена насамперед тією роллю, яку відіграє молодь у побудові комуністичного суспільства. Адже від сьогоднішніх юнаків і дівчат залежить майбутнє нашої Батьківщини. «У боротьбі за комунізм все повніше розкриваються творчі сили нашої молоді, її безмежна відданість справі Комуністичної партії, полум'яний патріотизм, глибокий інтернаціоналізм», — підкреслюється в постанові Пленуму ЦК Компартії України «Про роботу партійних організацій по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС про поліпшення комуністичного виховання молоді і посилення партійного керівництва комсомолом»¹⁹.

На сучасному етапі в усіх галузях народного господарства республіки працює близько 6 мільйонів юнаків та дівчат. Кожний другий з них працює в промисловості, кожний третій — у сільському господарстві, приблизно 40 процентів — зайняті у будівництві, майже половина інтелігенції — люди віком до 30 років. Неухильно підвищується культурний та освітній рівень молоді. Нині 75 процентів працюючих молодих людей мають вищу або середню освіту, близько 700 тисяч чоловік щороку закінчує середні загальноосвітні школи і навчальні заклади системи професійно-технічної освіти, майже 350 тисяч — вузи і технікуми. Комсомольці, вся наша молодь беруть активну участь в суспільно-політичному житті, соціалістичному змаганні, в русі за комуністичне ставлення до праці. Багатогранну роботу по ідейно-політичному вихованню молоді здійснюють комсомольські організації. Переважна більшість партійних, радянських, профспілкових працівників дістали ідейне загартування в рядах комсомолу. Понад 70 процентів нового поповнення рядів партії становлять комсомольці²⁰.

Велика увага, яку партія приділяє ідейно-політичному вихованню підростаючого покоління, пояснюється також віковими особливостями молоді. Адже саме в юності, коли відбувається становлення людської

¹⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

¹⁹ Про роботу партійних організацій республіки по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС про поліпшення комуністичного виховання молоді і посилення партійного керівництва комсомолом. — «Радянська Україна», 1977, 26 листопада.

²⁰ Див. там же.

особистості і перехід до соціальної зрілості, особливо гострими є проблеми вибору основного життєвого шляху.

Підвищення ефективності ідейно-політичної роботи з молоддю залежить від того, наскільки повно враховані ті специфічні риси, які характерні саме для сучасного підростаючого покоління радянських людей, його роль в житті нашого суспільства, наскільки ефективно використовується весь арсенал форм і засобів ідейного впливу на маси. Як відзначається в постанові згаданого Пленуму ЦК Компартії України, роботу по ідейному загартуванню молоді слід «вести на основі комплексного підходу, диференційовано, з урахуванням особливостей різних категорій молоді, використовуючи досвід, нагромаджений у ході святкування 60-річчя Великого Жовтня, підготовки до 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні, всю різноманітність форм і засобів ідеологічного впливу — політичну і економічну освіту, лекційну пропаганду, усну політичну агітацію, культурно-освітні установи і творчі організації, пресу, телебачення і радіо»²¹.

Величезне значення для формування комуністичного світогляду має ґрунтовне оволодіння ідейною скарбницею марксизму-ленінізму. Зокрема, на XXV з'їзді КПРС підкреслювалось, що велику роль в комуністичному вихованні повинна відіграти система політичної освіти. «Масове вивчення марксизму-ленінізму, — вказував XXV з'їзд партії, — найважливіша особливість розвитку суспільної свідомості на сучасному етапі»²². Партія націлює всіх, хто вивчає марксизм-ленінізм, на глибоке оволодіння творами класиків марксизму-ленінізму, документами партії, працями видатних діячів КПРС, міжнародного комуністичного та робітничого руху. Важливу роль у перетворенні марксистсько-ленінських знань в переконання, в життєву позицію кожної радянської людини відіграє вивчення життя і діяльності К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, історії КПРС, марксистсько-ленінського суспільствознавства.

Велике значення для формування комуністичного світогляду має насамперед вивчення трьох складових частин марксизму-ленінізму — марксистсько-ленінської філософії, політичної економії та наукового комунізму.

Визначальною особливістю марксистсько-ленінської філософії є те, що в ній осмислення загальносвітоглядної проблеми «людина — навколишній світ» здійснюється крізь призму основної ідеї наукового комунізму — ідеї всесвітньо-історичної місії робітничого класу. Разом з тим комуністичний світогляд не можна зводити до світоглядного змісту марксистсько-ленінської філософії, оскільки вона є лише одним із елементів світогляду.

Засвоєння світоглядних принципів філософії марксизму-ленінізму здійснюється не тільки шляхом вивчення філософських праць. Світоглядний зміст філософії марксизму-ленінізму за умов соціалізму органічно входить в суспільну свідомість, в духовну культуру суспільства, яку індивід засвоює з дитинства, в процесі первинної соціалізації і вже потім — в процесі здобуття освіти.

Вивчення наукової, марксистсько-ленінської політичної економії дає можливість оволодіти знанням економічної основи суспільних процесів, виробити наукове розуміння суті соціальних відносин, яка визначається специфікою виробничих відносин. Закони наукової політичної економії дозволяють конкретніше зрозуміти механізм зміни суспільно-економічних формацій в процесі розвитку людства, особливості перехо-

²¹ Там же.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

ду від менш розвинутих формацій до формацій більш прогресивних. Ці закони сприяють обґрунтуванню неминучої загибелі антагоністичних формацій і закономірності виникнення комуністичного суспільства.

Важливу роль в ідейно-політичному вихованні, у формуванні комуністичного світогляду відіграє оволодіння трудящими ідеями наукового комунізму. Перетворивши в свої переконання основні принципи наукового комунізму, людина дістає можливість правильно розуміти характер сучасної епохи, особливості переходу від капіталізму до соціалізму, виявити рушійні сили сучасності, збагнути стратегічні і тактичні завдання, які здійснюються робітничим класом, світовою системою соціалізму.

Великого значення при вивченні марксизму-ленінізму в процесі формування комуністичного світогляду набувають питання боротьби з буржуазною ідеологією. Ці питання постійно перебувають у полі зору Комуністичної партії. Як відзначив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, «у боротьбі двох світоглядів не може бути місця нейтралізму і компромісам. Тут потрібна висока політична пильність, активна, оперативна і переконлива пропагандистська робота, своєчасна відсіч ворожим ідеологічним диверсіям»²³.

Проблему формування нової людини наше суспільство розв'язує в умовах загострення ідеологічної боротьби між соціалістичною та капіталістичною системами. Буржуазія, зазнаючи поразок в лобових атаках на соціалізм, намагається підірвати наш лад зсередини, ідейно роззброїти радянських людей, насамперед молодих, посягти скептицизм, аполітичність, розбрат між поколіннями. В сучасну епоху, коли комуністичний світогляд все більше демонструє на практиці свою життєстверджуючу силу, коли загострюються суперечності капіталізму, буржуазні ідеологи вдаються до більш витончених форм боротьби з марксизмом-ленінізмом. Серед них з'явилися навіть такі, які видають себе за прибічників «істинного» Маркса. Ще в 1913 році, у праці «Історична доля вчення Карла Маркса» В. І. Ленін, характеризуючи подібні намагання, писав: «Діалектика історії така, що теоретична перемога марксизму змушує ворогів його *переходягтися* марксистами»²⁴.

Деякі буржуазні ідеологи навіть «визнають» значення Маркса як засновника сучасної наукової соціології, найвидатнішого ученого світу. Але при цьому вони спотворюють суть марксистського вчення.

Одним із найбільш уживаних прийомів такої фальсифікації є спроби відірвати ленінізм від марксизму, а також довести, нібито в сучасну епоху існує кілька «моделей» марксизму. Мета цих намагань одна — позбавити пролетаріат його випробуваної ідейно-теоретичної зброї.

«Імперіалістам, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев у доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства», — дуже хочеться підірвати згуртованість комуністичних рядів. З цією метою, зокрема, завзято підсовують фальшиву версію, ніби компартії країн соціалізму, і особливо КПРС, нав'язують комуністам Заходу свої рецепти соціалістичного перетворення суспільства. Але це — явна фальсифікація»²⁵.

За браком переконливих ідей, історичних фактів, теоретичного обґрунтування, сучасні буржуазні ідеологи не гребують і низькопробними прийомами: брехнею, фальсифікацією, псевдонауковими спростуваннями марксистсько-ленінського вчення, — роблячи це, звичайно, тонше і підступніше, ніж їх попередники. Своєчасне викриття цих фальсифікацій —

²³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

²⁴ Л е н і н В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 3.

²⁵ Б р е ж н е в Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977, с. 23—24.

важливе завдання, яке розв'язують працівники усіх галузей марксистсько-ленінського суспільствознавства.

За сучасних умов, як підкреслив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді партії, «проблеми ідеологічної боротьби дедалі більше висуваються на перший план, а правда про соціалізм — могутня зброя в цій боротьбі».

Соціалізм уже сьогодні справляє величезний вплив на думки і почуття сотень мільйонів людей на землі. Він забезпечує людям праці свободу, справді демократичні права, добробут, найширший доступ до знань, міцну впевненість у майбутньому»²⁶.

Історичні успіхи, досягнуті нашим народом у створенні комуністичного суспільства, є переконливим свідченням того, що марксистсько-ленінський світогляд все більше оволодіває масами. Адже «критерієм ефективності всіх виховних заходів, — підкреслив товариш В. В. Щербицький на XXV з'їзді Комуністичної партії України, — є зростання ідейної зрілості, соціальної активності трудящих, що виявляється насамперед у свідомому ставленні до праці, до громадського обов'язку, в самовідданій боротьбі за втілення в життя політики партії»²⁷.

Масовий характер свідомої соціально-творчої діяльності радянських людей, прагнення трудящих зробити внесок в здійснення планів комуністичного будівництва, досягнути найвищих результатів при мінімальних затратах, підвищувати ефективність і якість праці беззаперечно свідчать про те, що в нашій країні створено таке суспільство, в якому, як зазначав товариш Л. І. Брежнев, «панує науковий матеріалістичний світогляд»²⁸.

* * *

Важним і необхідним умовним підвищення ефективності ідеологічної діяльності Комуністичної партії является, как подчеркнуто на XXV съезде КПСС, комплексный подход к постановке всего дела воспитания.

Среди вопросов, связанных с комплексным анализом идейно-воспитательной работы партии в условиях развитого социализма главное место занимают проблемы идейно-политического воспитания, формирования научного мировоззрения у трудящихся.

Возрастание роли научного мировоззрения в идейно-политическом воспитании трудящихся обусловлено сложностью, масштабностью и перспективностью тех задач, которые решает общество развитого социализма. Важнейшей предпосылкой правильного понимания роли научного мировоззрения в идейно-политическом воспитании является уяснение таких важнейших особенностей и черт марксистско-ленинского мировоззрения, как его революционность, ярко выраженная классовость, партийность, творческий характер, последовательный оптимизм и гуманизм.

Одно из исторических преимуществ марксизма-ленинизма перед другими типами мировоззрения состоит в том, что он является системой объективно-истинного знания, которая вместе с тем органически связана с воспитанием высокой коммунистической идейности, убежденности у широких масс трудящихся.

Научное мировоззрение является основой, предпосылкой процесса идейно-политического воспитания коммунистических убеждений, целью этого процесса, одним из определяющих средств идейно-воспитательной работы и, наконец, ее результатом.

В процессе содержательного анализа роли научного мировоззрения в идейно-политическом воспитании необходимо всесторонне исследовать богатейший опыт Коммунистической партии по формированию научного мировоззрения трудящихся, руководствоваться идеями, содержащимися в важнейших партийных документах, в частности в материалах XXV съезда КПСС, в документах, посвященных 60-летию Великого Октября, новой Советской Конституции.

²⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 11.

²⁷ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976, с. 66.

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС. с. 97.

А. Р. МАЦЮК

СВІДОМА ДИСЦИПЛІНА ПРАЦІ

Розвинуте соціалістичне суспільство характеризується дальшим розширенням демократії в усіх сферах суспільного життя: політичній, господарській і культурній. Радянське суспільство, підкреслюється в новій Конституції, «це — суспільство справжньої демократії, політична система якого забезпечує ефективне управління всіма суспільними справами, дедалі активнішу участь трудящих у державному житті, поєднання реальних прав і свобод громадян з їх обов'язками і відповідальністю перед суспільством»¹.

Соціалістична демократія розкривається в цілісній системі прав, свобод і обов'язків трудящих, реалізація яких неможлива без достатньої організованості суспільства та без дисципліни. Свідома соціалістична дисципліна є гарантом згаданих прав і свобод трудящих. «Здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянином своїх обов'язків»², — записано в статті 59-й Конституції СРСР.

Соціалістичний демократизм — це високоорганізована демократія. Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін відзначав, що треба навчатися поєднувати найширший «демократизм трудящих мас із залізною дисципліною»³. В цьому він убачав одну з найважливіших умов успішного будівництва соціалізму і комунізму. Ленінське положення особливо актуальне сьогодні, коли радянський народ бореться за всемірне підвищення ефективності і якості суспільного виробництва.

Дисципліна праці виступає об'єктивною необхідністю всякого суспільного виробництва. Спільної роботи не можна виконувати, як зауважував В. І. Ленін, без підпорядкування загальному порядкуві. Це підпорядкування, тобто дисципліна, є формою суспільного зв'язку між людьми в процесі праці, частиною виробничих відносин. Але за соціалізму дисципліна праці докорінно відрізняється від капіталістичної. «Капіталістична організація суспільної праці трималась на дисципліні голоду... Комуністична організація суспільної праці, до якої першим кроком є соціалізм, тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих...»⁴.

Виникаючи в надрах соціалістичного виробничого процесу, свідома трудово дисципліна виступає об'єктом політичного, державного регулювання і закріплюється в нормах права та моралі. Важливість такого закріплення була особливо підкреслена В. І. Леніним при визначенні завдань розвитку радянського демократизму. «Треба, — наголошував

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року. К., 1977, с. 4.

² Там же, с. 24.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 190.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 13.

Ленін,— закріпити те, що ми самі відвоювали, що ми самі декретували, узаконили, обговорили, намітили,— закріпити в міцні форми *повсякденної трудової дисципліни*⁵.

Дисципліна праці — невід'ємна частина організованих, спільних зусиль виробничого колективу. Колективна праця в соціалістичному суспільстві породжує дисципліну нового типу — дисципліну свідому і добровільну. Ця дисципліна не суперечить демократії, а є виявом організованості вільних виробників, умовою їх справжньої свободи. «Тільки в колективі,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода»⁶.

Однією з важливих сторін особистої свободи є можливість для кожного брати участь у розв'язанні громадських і державних справ. Цю можливість і забезпечує справжня демократія — та політична форма, в якій здійснюється соціальне визволення трудящих. Радянська демократія відповідає тому розумінню об'єктивних законів суспільного розвитку і узгоджених з ними норм життя, поза якими не може бути справжньої свободи. Таке уявлення про свободу пов'язане з свідомою дисципліною, що вимагає від людей передусім виконувати обов'язки; покладені на них суспільством. Саме таку свободу та дисципліну і забезпечує соціалістична демократія, яка є виявом єдності прав і обов'язків кожної особи. «...Відповідальний підхід кожного громадянина до своїх обов'язків, до інтересів народу,— говорив тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС,— створює єдино надійну базу для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи»⁷.

В умовах соціалізму і комунізму справжня свобода передбачає глибоке розуміння особою суспільних інтересів, здатність узгоджувати свої цілі, вчинки, прагнення з інтересами суспільства і держави. Водночас відповідальність громадянина за виконання юридичних обов'язків сприяє найкращому вияву творчої індивідуальності самої особи, адже, коли наявні висока дисципліна і організованість суспільства, кожний окремих громадянин перебуває в більш надійному і вільному становищі. «Соціалістична демократія,— підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— це єдність прав і обов'язків, справжньої свободи і громадянської відповідальності, гармонійне поєднання інтересів суспільства, колективу і особи»⁸.

Демократія за соціалізму охоплює не тільки політичну, соціальну та культурну сфери життя, а й виробництво матеріальних благ, «Демократія,— відзначає тов. Л. І. Брежнев,— пустий звук, якщо вона не охоплює середовища, в якому людина працює, застосовує свої творчі сили»⁹. А тому винятково важливого значення набуває участь трудящих в управлінні виробництвом, широке обговорення ними найважливіших питань діяльності колективу, врахування нових пропозицій робітників і службовців та впровадження їх у життя. Вона означає також підпорядкування меншості більшості, виконання кожним прийнятих колективом рішень. Діалектична зумовленість демократії і найсуворішої тру-

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 190.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 70.

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 95.

⁸ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977, с. 13.

⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5. К., 1976, с. 70.

дової дисципліни полягає в тому, що, коли на основі демократичних принципів прийняті рішення, встановлені певні норми та порядок на виробництві, додержання їх стає обов'язковим для всіх.

Демократія і дисципліна на підприємстві виявляються у єдності трудових прав і обов'язків. У нормах соціалістичного права закріплені широкі права робітників і службовців у всіх галузях виробничого життя. Комплекс прав на працю, відпочинок, соціальне забезпечення тощо — суть завоювання соціалістичної демократії. Виконання трудових обов'язків не суперечить правам та інтересам особи, а означає зміцнення соціалістичної держави, радянської демократії, забезпечення інтересів всього суспільства, а отже, і кожної людини. Найсуворіше додержання дисципліни праці є запорукою виконання трудових обов'язків і має своєю кінцевою метою інтереси трудящих. «Треба,— говорив тов. Л. І. Брежнев на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС,— щоб кожна радянська людина ясно усвідомлювала, що головна гарантія її прав в остаточному підсумку — це могутність і процвітання Батьківщини. А для цього кожен громадянин повинен відчувати свою відповідальність перед суспільством, сумлінно виконувати свій обов'язок перед державою, перед народом»¹⁰.

Соціалістичне право не обмежується лише фіксуванням прав і обов'язків, воно встановлює також гарантії і засоби їх реалізації, забезпечуючи не тільки суб'єктивні трудові права громадян, але й активне виконання покладених на них трудових обов'язків, тобто додержання дисципліни праці. Гарантії дотримання цієї дисципліни виявляються у використуванні державою методів переконання та примусу. Це виражається, зокрема, у застосуванні різних форм матеріального та морального заохочення і заходів дисциплінарного впливу.

На сучасному етапі комуністичного будівництва спостерігається процес переростання дисципліни, що забезпечується державним примусом, у самодисципліну, яка забезпечується нормами моралі, внутрішнім переконанням. Паралельно відбувається процес звуження сфери правового регулювання дисципліни праці і розширення сфери неправового регулювання. Мораль регулює поведінку людей, яка складається з вільних і добровільних дій, а самодисципліна виявляється саме там, де моральна заінтересованість виступає провідним мотивом поведінки людей. Специфіка впливу моралі на суспільні відносини полягає у тому, що цей вплив забезпечується не державним примусом, а силою громадської думки, силою самопідкорення, ґрунтованого на свободі волі. Така тенденція регулювання дисципліни праці характерна лише для соціалістичного способу життя.

Радянські люди, беручи участь в управлінні виробництвом, як і державою загалом, кровно заінтересовані в міцній дисципліні, в послідовному проведенні й неухильному додержанні соціалістичних принципів нашого суспільства, встановлених самим народом. Інтереси виробництва, навіть при найдемократичніших методах управління, несумісні із стихією, з неорганізованістю. Вони вимагають від кожного члена колективу неухильного додержання правил трудового розпорядку та інших норм, що регулюють трудовий процес.

Кожна суспільно-економічна формація характеризується специфічною, тільки їй властивою організацією праці, що визначається панівною формою власності на засоби виробництва. Кожний історично визначений тип суспільної організації праці передбачає відповідний тип її дисципліни та певних правил і норм її регулювання.

¹⁰ «Радянська Україна», 1977, 5 червня.

За первіснообщинного ладу при спільній власності на засоби виробництва дисципліна праці підтримувалась лише силою традицій і моральних норм. З виникненням приватної власності, розколом суспільства на класи змінюються суть і способи підтримання дисципліни праці. Рабовласницька держава та її законодавство перетворили працю людей у примусову працю раба, дисципліна якої безпосередньо зводилась до фізичних методів примусу.

«Кріпосницька організація суспільної праці, — писав В. І. Ленін, — трималась на дисципліні палки, при крайній темноті й забитості трудящих, яких грабувала і з яких знущалась жменька поміщиків»¹¹. За капіталізму пануючому класові протистоїть клас «вільних» робітників, вільних від засобів виробництва і змушених через це продавати свою робочу силу. В буржуазному суспільстві, підкреслював К. Маркс, «багач наглядача за рабами змінюється штрафною книгою наглядача»¹². Робітник, позбавлений засобів виробництва, а значить і засобів існування, змушений погоджуватись на будь-які умови, що йому диктують капіталісти. Ця обставина і зумовлює суть капіталістичної дисципліни праці, яку В. І. Ленін назвав дисципліною голоду. Капіталізм породив і породжує величезні армії безробітних. Дисципліна на капіталістичних підприємствах підтримується страхом бути звільненим і поповнити собою ряди безробітних.

Принагідно скажемо, що ще К. Маркс писав про буржуазну свободу: «...Не давайте обманувати себе абстрактним словом *свобода*. Чия це свобода? Це — не свобода кожної окремої особи у відношенні до іншої особи. Це — свобода для капіталу видавлювати останні соки з робітника»¹³. Цьому і слугують капіталістична організація та дисципліна праці, яка характеризується посиленням економічного та позаекономічного примусу, розробкою витонченої системи експлуатації робітників.

Капіталісти, застосовуючи потогінні системи, «видавлюють з робітника втриє більше праці, вимотують безжалісно всі його сили, висмоктують з потроєною швидкістю кожну краплю нервової і мускульної енергії найманого раба. Помре раніше? — Багато інших за ворітьми!»¹⁴.

Поняття дисципліни в буржуазній літературі та законодавстві формулюється як звичка до автоматичного підкорення. Таке формулювання маскує класовий характер капіталістичної дисципліни, а тому й вигідне для пануючих класів. Г. Емерсон, наприклад, виводить так звану життєву дисципліну з законів природи і твердить, що виробництво лише доводить її до автоматизму¹⁵. Будучи ідеологом свого класу, Емерсон не розглядає і навіть не зачіпає питання, ким і для чого створюється ця автоматична дисципліна на капіталістичному підприємстві та якими засобами підтримується. Абстрактне визначення дисципліни праці, яке не відображає конкретного способу виробництва, властиве всім буржуазним ідеологам і відповідає інтересам пануючого класу.

За наших часів в США та ФРН дістали розвиток так звані теорії людських відносин і особисто-правових відносин, які, не зважаючи на деякі відмінності, мають єдину мету — затушувати класові суперечності капіталістичного суспільства, відвернути увагу трудящих від боротьби проти експлуатації і спрямувати їх зусилля на підвищення прибутковості капіталістичних підприємств. Ці теорії намагаються переконати робітників у справедливості й непохитності капіталістичної

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 13.

¹² Маркс К. Капітал, т. 1, К., 1951, с. 425.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 402—403.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 18—19.

¹⁵ Див.: Емерсон Г. Дванадцять принципів производительности.— У кн.: Научная организация труда и управления. М., 1966, с. 288.

власності, у тому, що зростання прибутків підприємств зміцнює добробут трудящих. Дріб'язкова й показна турбота за робітників, на думку буржуазних ідеологів, нібито спроможна створити на підприємстві атмосферу «соціального співробітництва» робітників з капіталістами. Насправді такі концепції перекручують суть капіталістичного трудового договору і трудових правовідносин, які виникають на його ґрунті.

В основі капіталістичного трудового договору лежить приватна власність на засоби виробництва, а змістом його є насамперед обмін робочої сили на заробітну плату, інакше кажучи, її купівля—продаж. Проте буржуазні теорії обходять питання власності й не визнають економічної залежності робітника від капіталіста, яка визначає правоті форми підтримання дисципліни праці. Наприклад, замість розкриття економічної залежності теорія «особисто-правових відносин спільності» обстоює особисту залежність між робітником і капіталістом та спільність їх інтересів.

Згідно з цим поглядом, заінтересованість підприємців у забезпеченні капіталістичної дисципліни праці породжує нібито цілий комплекс особливих обов'язків робітників, зокрема «обов'язок вірності», що обґрунтовується штучно сконструйованими «відносинами спільності» між робітниками й підприємцями. Зміст обов'язку вірності робітника, пише західнонімецький юрист А. Нікіш, полягає в тому, що робітник має віддавати усі зусилля на користь інтересів роботодавця і не допускати нічого такого, що могло б завдати шкоди йому або виробництву¹⁶. Відомо річ, що під таку загальну формулу можна підвести що завгодно, тобто встановлювати обов'язки для робітників, вигідні підприємцям, та розробляти відповідні заходи покарання за їх порушення. Це і здійснюється на практиці.

Буржуазні ідеологи, намагаючись замаскувати дійсну природу капіталістичних трудових відносин, сіють ілюзії, нібито капіталістичне суспільство може досягти соціальної гармонії і загального благоденства. Проте аналіз сучасного буржуазного трудового законодавства свідчить про те, що воно буде і є антиробітничим законодавством. І які б теорії не вигадували буржуазні ідеологи, факти показують, що капіталістична організація та дисципліна праці мають експлуаторський характер і побудовані на системі економічного та державного примусу.

Справжня, вільна від експлуатації творча праця на благо усього суспільства можлива лише в умовах соціалізму. Початок ери цієї нової, вільної праці відкрила Велика Жовтнева соціалістична революція. Разом з утвердженням суспільної власності на засоби виробництва, соціалістичних виробничих відносин виникла нова, свідомо дисципліна праці, новий суспільний зв'язок, нові правила та норми поведінки людей на виробництві.

Соціалістична дисципліна має принципово нову основу. Це — колективізм, товариське співробітництво і взаємодопомога всіх трудівників, вільних від експлуатації. Носієм соціалістичної дисципліни праці є робітничий клас — найбільш передовий і організований клас суспільства, який не лише скидає експлуаторів, але й організовує виробництво по новому, створює нові форми залучення людей до праці. Оскільки його класові інтереси збігаються з інтересами більшості суспільства, дисципліна, яка створюється робітничим класом, стає дисципліною всіх трудящих, всього народу, характерною рисою його життя.

Соціалістична дисципліна праці виникла і розвинулась на ґрунті докорінних змін в характері матеріального виробництва і становища тру-

¹⁶ Nikisch A. Arbeitsrechts. Tübingen, 1955 p. 383.

дящого в радянському суспільстві. «Людина, її спосіб життя,— підкреслював у цьому зв'язку товариш В. В. Щербицький на Всесоюзній конференції з питань соціалістичного способу життя,— змінюються лише в ході зміни матеріальних умов, усієї системи суспільних відносин»¹⁷.

Створення нової дисципліни праці — досить тривалий і надзвичайно важкий процес, у ході якого долаються старі звички та традиції капіталізму. Це подолання В. І. Ленін вважав найважливішим завданням партії і пролетарської держави, умовою побудови соціалістичного суспільства. Виступаючи у квітні 1920 року на III Всеросійському з'їзді профспілок, В. І. Ленін закликав всю увагу зосередити на питаннях трудової дисципліни, яка є стрижнем усього господарського будівництва соціалізму, є основою нашого розуміння диктатури пролетаріату¹⁸.

З перших днів Радянської влади В. І. Ленін роз'яснював, що дисципліна органічно властива соціалізму, що вона не є атрибутом капіталізму, який начебто зникає разом з цим ладом, а передбачається розвитком нового суспільства, виростає з матеріальних умов великого виробництва.

В. І. Ленін рішуче викривав ворогів соціалізму — анархістів та різних буржуазних наклепників, які твердили, що революція, знищуючи капіталізм, нібито знищує й дисципліну, будь-яку організованість і порядок. Він показав, що дисципліна, яка є відображенням у діяльності людей об'єктивної необхідності підпорядкування загальним правилам у процесі спільної праці, виступає формою реалізації об'єктивних закономірностей, виражених у відповідних правових нормах соціалістичної держави.

Будучи формою суспільного зв'язку між людьми, дисципліна праці за соціалізму є невід'ємною умовою розвитку виробництва, внутрішньо властивим для нього організаційним чинником. Її можна назвати цементаючим суспільним елементом, що вносить у сферу виробництва певний порядок і рівновагу.

Необхідність всемірного зміцнення трудової дисципліни викликається самим життям, особливостями розвитку соціалістичної економіки, відносинами суспільної власності. Така дисципліна слугує важливим засобом розвитку суспільного виробництва в інтересах народу.

За соціалізму трудящі самі зацікавлені в зміцненні трудової дисципліни, як у важливому резерві збільшення суспільного багатства, а тому і підкоряються її правилам не вимушено, а на підставі внутрішнього переконання, усвідомлених спонукальних мотивів. Повага до дисципліни, внутрішня організованість стали психологічною основою поведінки радянських людей.

В. І. Ленін завжди підкреслював, що перехід до нової дисципліни праці можливий лише тоді, коли трудящі маси самі усвідомлять її необхідність для соціалізму. Розвиток самодисципліни, ініціативи й самодіяльності мас у господарському будівництві В. І. Ленін вважав істотною умовою перемоги соціалізму. «На місце старої муштри, яка проводилася в буржуазному суспільстві всупереч волі більшості, ми,— писав він,— ставимо свідому дисципліну робітників і селян, які поєднують з ненавистю до старого суспільства рішучість, уміння і готовність об'єднати і організувати сили для цієї боротьби... Без цього згуртування, без цієї свідомої дисципліни робітників і селян наша справа безнадійна. Без цього перемоги капіталістів і поміщиків усього світу ми не зможемо.

¹⁷ Щербицький В. В. XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини.— «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

¹⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 285.

Ми не закріпимо навіть фундаменту, не кажучи про те, щоб на цьому фундаменті побудувати нове, комуністичне суспільство»¹⁹.

У великій творчій спадщині В. І. Леніна, в його багатьох висловленнях про соціалістичну дисципліну праці дається її глибока й різнобічна характеристика, сформульовано основні її принципи, які лежать в основі радянського способу життя. Так, принцип свідомості і добровільності В. І. Ленін вважав найважливішою ознакою і головним поняттям соціалістичної дисципліни праці, пов'язуючи його виникнення з творчістю та ініціативою самих народних мас.

Про цю народну ініціативу в затвердженні свідомої дисципліни праці яскраво свідчить уся історія нашої соціалістичної Вітчизни, починаючи з перших кроків Радянської влади. Так, вже 25 листопада 1917 року, задовго до I Всеросійського з'їзду профспілок (7—14 січня 1918 р.), який прийняв рішення про видання на підприємствах загальнообов'язкових правил трудової дисципліни, на Україні, на металургійному заводі в Юзовці (нині Донецьк) був розроблений і затверджений на загальних зборах робітників Статут самодисципліни²⁰. Пізніше аналогічні статуту приймалися також на багатьох інших підприємствах країни.

Робітничий клас прийшов до свідомої самодисципліни через тривалий період дискусій. В. І. Ленін у зв'язку з цим відзначав, що «потрібна була ціла історична смуга обговорення спочатку самими трудящими нових умов життя і нових завдань, щоб став можливим тривкий перехід до вищих форм трудової дисципліни, до свідомого засвоєння ідеї необхідності диктатури пролетаріату, до безсуперечного підкорення одноособовим розпорядженням представників Радянської влади під час роботи»²¹.

Отже, трудящі маси самі прийшли до висновку про необхідність нової дисципліни праці на виробництві. Характерно, що і назва «самодисципліна» була висунута самим народом. Але розвиток та оформлення цієї добровільної дисципліни здійснювалось під керівництвом партії, яка спрямовувала діяльність Рад, профспілок, робітничі маси, свідому творчість усіх трудящих. Партія завжди виходила з того, що свідомо соціалістична дисципліна праці передбачає глибоке усвідомлення і розуміння масами її необхідності, знання, в ім'я чого і для якої мети вони підкоряються й повинні підкорятися вимогам цієї дисципліни.

Яскравим виявом нової свідомої і добровільної дисципліни праці стали комуністичні суботники. «Комуністичні суботники,— писав В. І. Ленін,— саме тому мають величезне історичне значення, що вони показують нам свідомий і добровільний почин робітників у розвитку продуктивності праці, у переході до нової трудової дисципліни...»²².

Вся історія Радянської влади, зокрема історія соціалістичного змагання й руху за комуністичну працю, свідчить, що ленінський принцип свідомості й добровільності є визначальним для соціалістичної дисципліни праці, основою життєдіяльності нашого народу.

На відміну від дисципліни антагоністичного суспільства, яка ґрунтується на автоматичному, безвільному й сліпому підкоренні волі хазяїна, соціалістична дисципліна праці спирається на особисту самостійність і активність учасників трудового процесу, їх творчу участь у виконанні трудових обов'язків. Самостійність і ініціатива в праці виключають пасивність та інертність, вимагають постійної насаги та повної

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 291—292.

²⁰ Див.: Черномаз І. Й. Боряба рабочего класса Украины за контроль над производством, 1958, с. 141.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 189—190.

²² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 17.

відповідальності за доручену справу. Це виявляється в тому, що радянські люди намагаються не тільки виконувати план, а й перевиконувати його, шукають й знаходять нові резерви, кращі прийоми праці, економлять сировину й матеріали, бережуть і зміло використовують машини, станки та інструменти. Така активна життєва позиція радянських трудівників стала характерною рисою радянського сьогодення. Адже самостійність й ініціатива в умовах соціалізму потрібні трудящим, щоб вони могли повніше реалізувати свої творчі можливості у процесі спільної праці.

Не випадково В. І. Ленін надавав особливо великого значення вихованню самостійності у широких народних мас. «Бо коли *всі*, — писав він, — навчаться управляти і будуть справді управляти самостійно суспільним виробництвом, самостійно здійснювати облік і контроль дармодів, паничів, шахраїв і тому подібних «охоронців традицій капіталізму» — тоді ухилення від цього всенародного обліку і контролю неминуче стане таким неймовірно трудним, таким щонайрідкіснішим винятком, супроводитиметься, мабуть, такою швидкою і серйозною карою... що *необхідність* додержувати нескладних, основних правил всякого людського співжиття дуже скоро стане з *вичкою*»²³.

Ленінський принцип товариського співробітництва і взаємодопомоги характеризує одну з найважливіших сторін соціалістичної дисципліни праці і радянського способу життя. Якщо в буржуазному суспільстві «чистоган стає єдиним зв'язком між людьми», — всі людські відносини спотворюються у бездушних обіймах капіталу²⁴, то в умовах соціалізму, де трудящі є повновладними колективними власниками засобів виробництва, зв'язком між ними стає спільність інтересів і мети, а дисципліна праці об'єднує зусилля всього трудового колективу, забезпечуючи погодженість, цілеспрямованість і чіткий порядок на виробництві. Ось чому В. І. Ленін указував, що для соціалістичної організації праці характерною є «дисципліна товариська»²⁵ і надавав великого значення вихованню товарищескості в загальній праці.

Принцип товариської дисципліни праці впливає із загального принципу соціалістичного суспільства — «один за всіх, всі за одного». Конкретизуючи його стосовно сучасних завдань комуністичного будівництва, товариш Л. І. Брежнев підкреслює: «Соціалістична організація всього суспільства — в ім'я кожної людини і соціалістична дисципліна кожного — в ім'я всього суспільства...»²⁶. Цей принцип і став важливою нормою нашого сучасного радянського способу життя, взірцем нових відносин між людьми.

У кожному соціалістичному трудовому колективі трудящі згуртовані не тільки певною організацією виробництва, а й спільною метою праці, спільною турботою за неухильне зростання її продуктивності, спільними духовними інтересами. Ця колективна праця ґрунтується на співробітництві й свідомій творчій взаємодопомозі. Замість капіталістичної конкуренції, з властивою їй «боротьбою всіх проти всіх», колективна праця породжує вищий тип змагання, який виражає справжні людські відносини, що стали основою життєдіяльності радянського суспільства.

На V Всеросійському з'їзді Рад, розглядаючи питання пролетарської дисципліни, В. І. Ленін спеціально підкреслював, що принципом нової дисципліни є «довір'я» і «всіляка повага»²⁷ між рядовими робітниками

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 97.

²⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 565—566.

²⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 471.

²⁶ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1, с. 347.

²⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 471.

й керівниками виробництва. Така дисципліна, на думку В. І. Леніна, можлива лише між людьми, яких не роз'єднує ні класовий, ні національний антагонізм, а об'єднує рівноправне відношення до засобів виробництва. Дисципліна довір'я й поваги прийшла на зміну старій дисципліні, що ґрунтувалась на взаємному презирстві й ненависті між керівниками й підлеглими. Такі відносини природно впливали з відносин класового панування з властивим йому державним та економічним примусом, що ображає честь і гідність людини. Ленінський принцип довір'я і поваги відображає нові відносини між учасниками спільної праці, властиві лише соціалістичному ладові і його способу життя.

Отже, соціалістична дисципліна праці в ленінському розумінні забезпечує творче зростання людини, її ініціативу в праці, розвиток здібностей. Дисципліна праці, за В. І. Леніном,— це дисципліна громадського обов'язку, усвідомленої необхідності й почуття відповідальності за виконання своїх обов'язків, за свою працю перед радянським суспільством. В соціалістичній дисципліні праці виявляються істотні риси радянського способу життя.

За роки Радянської влади в нашій країні здійснена величезна робота щодо становлення і зміцнення свідомої трудової дисципліни, неухильно втілювалися в життя її ленінські принципи. За 60 років, пройдених Країною Рад по шляху Великого Жовтня, в нашій країні міцно утвердились відносини колективізму, дружби і товарищескості, тобто ті риси радянського способу життя, які є водночас і основними принципами соціалістичної дисципліни праці. Більшість трудящих додержання дисципліни вважає своїм непорушним моральним обов'язком, який забезпечується глибоким і внутрішнім переконанням. Саме тому сьогодні з впевненістю можна сказати, що соціалістична дисципліна праці стала не лише органічною властивістю радянського способу життя, а й однією з важливіших його переваг.

Проте відзначимо й таке, що трудова діяльність ще не для всіх стала першою життєвою потребою. Ще існують деякі суперечності між відносинами колективного соціалістичного виробництва і рівнем свідомості окремих працівників, що виявляються в недисциплінованості, недостатній активності, в недбайливому ставленні до зарплати праці, громадського майна тощо. Такі явища суперечать нормам радянського способу життя, стримують його розвиток і вдосконалення. Тому питання зміцнення дисципліни не лише не знімаються з порядку денного, а, навпаки, стають актуальнішими, робота у справі створення нових форм і засобів залучення людей до свідомої праці лишається в центрі уваги Комуністичної партії і Радянського уряду.

XXV з'їзд КПРС підкреслив значення виховання в усіх радянських трудовиків комуністичного ставлення до праці, свідомого дотримання трудової і виробничої дисципліни, що є вирішальною умовою дальшого розвитку соціалістичного способу життя і виховання нової людини. «...Формувати комуністичне ставлення до праці,— відзначає товариш В. В. Щербицький,— це значить, насамперед, утверджувати в свідомості людини такі якості, як готовність віддавати всі свої сили, досвід і знання на благо суспільства, розглядати активну, творчу трудову діяльність як найвищу форму своєї участі в розв'язанні загальнодержавних завдань»²⁸.

²⁸ XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, Першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 р.— «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

Висунутий партією курс на підвищення ефективності суспільного виробництва, поліпшення якості роботи передбачає максимальну організованість, зібраність і цілеспрямованість людей, зайнятих у всіх сферах виробництва. Особливі вимоги до дисципліни спільної праці ставить науково-технічний прогрес. Матеріально-технічна база сучасного виробництва з його складною технікою й технологією, величезними потужностями потребує особливо чіткої організації праці, виконання функцій кожним працівником. Роль людини в найбільш ефективному використанні устаткування зростає. На цю особливість технічного прогресу вказував В. І. Ленін. «...Техніка,— писав він,— диктує безумовно найсуворішу дисципліну, найбільша акуратність при виконанні кожним вказаної йому частки роботи, під загрозою спинення всього діла або псування механізму, псування продукту»²⁹.

В умовах науково-технічного прогресу багато процесів виробництва зливаються в один суцільний процес, виробничі зв'язки між людьми дедалі зміцнюються. Уже тепер видно, що на підприємствах і виробничих дільницях, де досить високий рівень автоматизації, що є стрижневим напрямом науково-технічного прогресу, відокремленість діяльності колективів, цехів і окремих працівників замінюється дедалі більшою взаємодією, взаємозв'язком усіх ланок виробничого процесу. Зростає технічна необхідність дотримання виробничої, технологічної й трудової дисципліни для забезпечення нормального процесу виробництва. За таких умов порушення дисципліни з боку навіть окремих осіб призводить до зниження якості продукції, гальмує зростання продуктивності праці. «Гострота цього питання,— підкреслив на XXV з'їзді профспілок товариш Л. І. Брежнев,— пояснюється не тим, що дисципліна стала гіршою. В цілому справа стоїть не так. Але ми не можемо не враховувати тих нових вимог, які ставлять нова техніка і технологія, зростаюча взаємозалежність галузей і виробництв, усе сучасне обличчя нашого господарства»³⁰.

Отже, для сучасного виробництва, що розвивається в умовах науково-технічної революції, характерними є тенденції підвищення вимог до дисципліни й організації праці. Збільшення економічної «вартості» помилок, що можуть бути допущені різними працівниками, зумовлюється ефективними процесами розвитку техніки. Зростає питома вага уречевленої праці в трудовому процесі, виробничих потужностей, якими управляє людина, установок, що їх вона налагоджує, контролює. Це свідчить про те, що кожний працівник перетворюється в господаря величезних матеріальних цінностей, доля яких залежить від його знань, умінь, дисциплінованості.

Дисципліна в процесі праці — яскравий вияв громадянської свідомості, громадянської зрілості людини. Вона характеризує її моральне обличчя і нерозривно пов'язана з іншими обов'язками радянського громадянина — суворо дотримувати норми нашої комуністичної моралі, правила соціалістичного співжиття на роботі, в побуті. Постійно зростаюча трудова активність народу — характерна риса нашого способу життя, а тому радянське суспільство не може миритися з чужими йому поглядами і звичками, які впливають на окремих людей, послаблюючи їх соціальну активність.

Виховання і зміцнення соціалістичної дисципліни праці — справа надзвичайно важлива, яку слід здійснювати систематично і цілеспря-

²⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 104.

³⁰ Брежнев Л. І. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства. К.; 1977, с. 9.

мовано. Без чіткої системи і безперервного впливу на психологію людей, без умілого і продуманого підходу до їх виховання неможливо досягти позитивних результатів. Успіху в формуванні високої свідомості трудящих, у зміцненні трудової дисципліни добиваються там, де адміністрація, партійні та громадські організації спільними зусиллями створюють сприятливий психологічний клімат в трудових колективах, який допомагає кожній людині знайти своє місце в праці, виробити активну життєву позицію. Потрібний «комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»³¹, — відзначив на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев.

Вибір засобів впливу на трудящих і підвищення його ефективності потребує знання причин, що породжують порушення дисципліни, соціального обличчя порушників, систематичного, глибокого й всебічного аналізу її стану. Виховання дисципліни праці нерозривно пов'язане із забезпеченням злагодженої, ритмічної роботи підприємств, впровадження наукової організації праці та поліпшення її умов, моральним і матеріальним стимулюванням, удосконаленням управління та планування виробництва, чітким матеріально-технічним постачанням; піклуванням про поліпшення житлово-побутових умов працівників, торговельного й медичного обслуговування тощо.

В ході будівництва нового суспільства радянський народ досяг грандіозних успіхів. Примноження цих досягнень значною мірою залежать від своєчасного приведення в дію нових резервів соціалістичного виробництва, зокрема пов'язаних з сумлінним виконанням кожним членом нашого суспільства своїх трудових обов'язків. Величні завдання накреслені партією на десяту п'ятирічку — п'ятирічку ефективності і якості. Усвідомлення цих завдань викликає у радянських людей велику політичну й творчу активність, що виявляється у всебічній підтримці внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, у дальшому розгортанні соціалістичного змагання, в широкому рухові за комуністичне ставлення до праці.

* * *

Развитие социалистической демократии на современном этапе определяется целостной системой прав, свобод и обязанностей трудящихся. «Осуществление прав и свобод,— подчеркивается в новой Конституции СССР,— неотделимо от выполнения гражданами своих обязанностей». Социалистическая дисциплина выступает гарантом реализации прав и свобод трудящихся, является неотъемлемой частью организованных, совместных усилий производственных коллективов.

Свобода при социализме и коммунизме связана с пониманием объективных законов общественного развития и способностью осуществлять свою деятельность в соответствии с ними. В обусловленном социалистическим способом производства единстве прав и обязанностей, свободы и дисциплины заключены важнейшие особенности развития советского образа жизни. Ленинские принципы социалистической дисциплины труда — сознательность и добровольность, коллективизм, товарищеское сотрудничество и взаимопомощь — стали сегодня органическими элементами и нормами советского образа жизни, основой деятельности трудовых коллективов, образцом новых отношений между людьми.

³¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

Ю. К. ПЛЕТНИКОВ

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС І ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА З ПРИРОДОЮ

Одним із найважливіших аспектів оволодіння науково-технічним прогресом є подолання тих труднощів, які виникли нині у взаємодії суспільства і природи. Наукова методологія підходу до розгляду цієї проблеми має філософське значення, бо питання про відношення людини до природи — це довічне філософське питання, розв'язувати яке можна тепер лише з позицій марксистсько-ленінської науки, спираючись на всю історію науки, техніки, культури, на історію розвитку суспільного життя загалом. Для філософського дослідження проблеми потрібне також залучення матеріалу прикладних соціологічних досліджень.

Віддаючи належне діяльності вчених, які загострили увагу світової громадськості на можливих для людства негативних наслідках сьогоденних взаємодій суспільства і природи, не можна водночас повною мірою не враховувати соціальних умов процесів, що відбуваються. Не науково-технічна революція сама по собі, а приватновласницька форма її розгортання, яка ставить досягнення науки і техніки (на шкоду трудящим масам і суспільству загалом) на службу збагачення монополій, породжує кризову ситуацію. Утвердження нового відношення до природи, яке настійно диктується науково-технічною революцією, потребує утвердження і нових соціалістичних відносин між людьми, революційного перетворення буржуазного суспільства.

Спинимося на трьох тенденціях, пов'язаних із розвитком науково-технічної революції: збільшення народонаселення, витрачання природних ресурсів і забруднення природного середовища.

За останні десять століть народонаселення Землі зросло більше ніж у 10 разів і становило 1975 року чотири мільярди чоловік. Для першого подвоєння потрібно було майже 700 років, для другого — 150, нове подвоєння в сучасних умовах може відбутися за кілька десятиріч. До 2000 року демографи ООН дають три можливі оцінки чисельності народонаселення: мінімальну — 4880 мільйонів, середню — 6280 мільйонів і максимальну 6900 мільйонів.

«Демографічний вибух» — небачено швидке за останні роки збільшення народонаселення світу — пов'язаний насамперед з високими темпами приросту населення у більшості країн Латинської Америки, Азії, Африки. Причому йдеться головним чином не про зростання коефіцієнта народжуваності, а про зменшення смертності, особливо дитячої, у зв'язку з загальним поліпшенням стану медицини і охорони здоров'я. Рух народонаселення (народжуваність, смертність, міграція та ін.) становить чутливий барометр, що реагує на найрізноманітніші зрушення в галузі суспільної праці, побуту, сім'ї. Як засвідчує історичний досвід, знищення напівфеодальних і патріархальних відносин на селі,

індустріалізація, зростання міст, залучення в суспільне виробництво жінок, поліпшення медичного обслуговування, підвищення освітнього і культурного рівня населення — все це неодмінно призводить до того, що стихійне дітородіння, пов'язане з високим коефіцієнтом народжуваності, дедалі більше поступається місцем, вживаючи термін радянських демографів, «свідомому материнству» і відповідно зменшенню народжуваності. Тому нині, в епоху найбільшої ломки відживаючих форм суспільного життя, історичного пробудження народів, які стали на шлях самостійного розвитку, досить складно прогнозувати зростання народонаселення світу на кілька десятиріч, не кажучи вже про триваліші строки. І зрозуміло, в будь-якому випадку немає підстав екстраполювати на майбутнє сучасну експоненціальну тенденцію цього зростання.

Ф. Енгельс, маючи на увазі обмеженість простору планети, сформулював і вихідний методологічний принцип марксистського підходу до управління зростанням народонаселення. Кількість дітей у сім'ї, — писав Ф. Енгельс, — «приватна справа чоловіка і жінки і, мабуть, їх родинного лікаря»¹. Саме тому суспільство неправомірне безпосередньо втручатися в цю справу. Однак суспільство правомірне, якщо в цьому є потреба, з допомогою матеріальних і моральних стимулів захоплювати оптимальний для даних умов суспільного життя склад сім'ї. Планування дітородіння всередині сім'ї, як закономірний етап розвитку сімейно-шлюбних відносин, створює основи для наукового планування зростання населення у масштабах країни і суспільства загалом.

Не примусове скорочення народжуваності (ця ідея завжди була реакційною утопією), а використання досягнень науково-технічної революції і переваг соціалізму для забезпечення соціального прогресу — такий справжній шлях регулювання проблеми народонаселення.

Актуальним є питання про межі індустріального розвитку з погляду оцінки природних ресурсів. Річ у тім, що невідновлювані природні ресурси — скінченна величина і їх запаси при сучасному експоненціальному зростанні не такі вже й великі. У принципі нічого не змінює і відкриття нових, як вони розуміються тепер, родовищ корисних копалин. Однак і тут не можна беззастережно переносити на майбутнє сучасний стан речей, як це роблять буржуазні ідеологи. Розвиток людства переконливо доводить неспроможність під час розгляду даної проблеми простої кількісної характеристики. У ході історії змінювалися і способи задоволення потреб людини, і уявлення про природні ресурси. Без прогресу науки і техніки людство давно б опинилося у безвихідному становищі. Марксистсько-ленінський конкретно-історичний підхід знімає саму постановку питання про природні ресурси як чинники обмеження індустріального зростання. Про це свідчить науковий аналіз енергетичних, матеріально-сировинних і продовольчих ресурсів, перспективи використання яких відкриває науково-технічна революція.

В сучасній енергетиці поряд з мінеральним паливом дедалі більшої питомої ваги набуває ядерне паливо. В Радянському Союзі, наприклад, майже чверть усіх введених 1975—1980 років енергетичних потужностей становитимуть атомні електростанції. Але вироблення енергії неухильно зростає. Тому, дивлячись в недалеке майбутнє, людство повинне прагнути дедалі більше використовувати у своєму енергетичному балансі інші невичерпні ресурси.

За останні роки увінчалися значними результатами дослідження в галузі керованої термоядерної реакції. В лабораторних умовах на

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 348.

установці «Токамак-10» одержана термоядерна реакція. «Ми, — відзначає Президент АН СРСР А. П. Александров, — тепер упевнені, що на службу народу будуть поставлені ці колосальні термоядерні ресурси»². Як вважають спеціалісти, перші промислові термоядерні електростанції пустяться в хід наприкінці нинішнього століття. Величезні можливості відкриває перед людством перетворення променистої енергії Сонця. Зокрема, ця енергія може бути використана для розкладання води і одержання нешкідливого з екологічного погляду водневого пального.

Використовувані в сучасному виробництві, особливо в металургії, матеріально-сировинні ресурси мають кількісне обмеження. Однак «вувзьким» місцем у виплавці тих же металів виступає не природна сировина, а насамперед енергетичні потужності, поставлені на службу суспільству. За наявності відповідної енергетичної бази важливі технічні матеріали можна дістати із найзвичайніших гірських порід. Із 100 т базальту, наприклад, можна виплавити 15 т алюмінію, 6 т заліза, 5 т магнію, 2 т титану. Практично невичерпною «сировиною майбутнього» є води Світового океану, де, мабуть, розчинені всі наявні на Землі хімічні елементи. Фактично ще не відкритою коморою лишається дно Світового океану.

Якщо мати на увазі «зелену революцію», то цілком реальною величиною (у переведенні на умовні зернові одиниці) можна вважати доведення середньої урожайності оброблюваних земель до 30 центнерів з гектара. Орієнтовні підрахунки (беручи до уваги продуктивність павошищ) дозволяють зробити висновок про те, що така урожайність, цілком досяжна на 2000 рік, дає можливість забезпечити науково-обґрунтовану раціональну норму харчування приблизно 7 мільярдів чоловік³.

Усе вище сказане дозволяє зробити висновок, що не природні ресурси самі по собі виступають як чинник обмеження індустріального зростання, а заснований на приватній власності капіталістичний лад, який не дозволяє ефективно використовувати ці ресурси.

На сучасному етапі розвитку науки і виробництва в соціалістичних країнах відкриваються нові перспективи для оптимізації методів господарювання. Зокрема, виникає завдання раціональнішого ведення морського господарства, переходу від простого добування морських організмів до їх відтворення — управління біологічними процесами.

Нині в країнах соціалізму вже зроблені перші практичні кроки в галузі промислового і напівпромислового виробництва і продуктів харчування. У деяких країнах створена і нарощує потужність мікробіологічна промисловість, що дозволяє переробляти у білкові речовини (амінокислоти) відходи лісного, деревообробного і нафтопереробного виробництва. У Радянському Союзі вихід мікробіологічної продукції зростає за п'ятиріччя (1975—1980 рр.) більше ніж у 2 рази. Одержувані таким чином білкові речовини вживаються поки що в основному як корм. Однак у принципі вони можуть бути перероблені і в продукти харчування. За деякими даними, весь світовий дефіцит білка був би повністю покритий використанням для вирощування білкових дріжджів (можливі й інші продуценти) всього одного проценту світового видобування парафінистої нафти.

Як бачимо, можливості науки і техніки невичерпні. Що ж стосується самого збільшення виробництва продуктів харчування, то перепону

² «Правда, 1976, 27 февраля.

³ Див.: «Wissenschaftlich — Technische Revolution und Gesellschaft», Verlag «MIR» Moskau, VEB Fachbuchverlag Leipzig, 1976, S. 398—399.

на його шляху стають не ресурси природи, а приватна власність, яка підпорядковує виробництво погоні за прибутками, відносини корисливості, конкуренції і анархії, безглузде витрачання величезних матеріальних цінностей і живої людської праці на гонку озброєнь і політику конфронтації. Отже, і проблема продуктів харчування за своєю суттю — соціальна проблема.

Життя існує на Землі у формі біотичних кругообігів органічної речовини, засновах на взаємодії процесів синтезу і деструкції. Незважаючи на свою могутність, людина — ланка такого кругообігу. Відходи життєдіяльності суспільства спочатку так чи інакше нейтралізувалися природними процесами, перероблювалися організмами-деструкторами, включалися в біологічний кругообіг. Але зі зростанням масштабів людської діяльності неухильно зростає відходи життєдіяльності суспільства які за кількістю і багатогранністю в сучасному капіталістичному суспільстві виходять за межі біотичних циклів і починають негативно позначатися на стані біосфери.

Очисні споруди (вони потрібні нині для врятування природних комплексів промислових зон) у перспективі не знімають загрози екологічної кризи. Такі технічні споруди лише відсувають строки наступу припустимої межі. Очищена технологічна вода, скажімо, для відновлення усіх природних властивостей потребує 7—14-кратного розведення природною водою, на що не в такому вже далекому майбутньому знадобився б увесь річковий стік планети.

Однак з цього зовсім не випливає висновок буржуазних ідеологів про межі індустріалізації і індустріального зростання. Розвиток виробництва і з цього боку не можна зводити тільки до кількісних показників, як це роблять часто-густо буржуазні ідеологи.

Насамперед потрібно дослідити реальні перспективи якісної зміни самого способу виробництва.

Технічна діяльність людини може і повинна не руйнувати, а підтримувати принцип організації біосфери, доповнювати біосферу і взаємодіяти з нею як момент єдиної динамічної системи. Утворення такого «симбіозу» технічної діяльності людини і біосфери дозволяє мовити про новий етап науково-технічного прогресу і водночас про принципово нове планетарне явище — зародження ноосфери, як її розумів родоначальник біогеохімії В. І. Вернадський⁴. Якщо сучасний етап науково-технічного прогресу перетворює природні процеси в індустріальні, то новий етап покликаний пристосовувати індустріальні процеси до природних, підключити їх до природних процесів і створити таким чином новий природний кругообіг речовини і енергії на нашій планеті. Однією із важливих умов створення такого природного кругообігу речовини і енергії в масштабах планети є ліквідація приватної власності на засоби виробництва і класових антагонізмів, що ґрунтуються на ній.

Фактично даний етап науково-технічного прогресу уже розпочався в соціалістичних країнах. Його безпосереднім вираженням виступає розробка і запровадження у виробництво безвідходної технології, заснованої на замкнутому циклі, насамперед закріплюванні технологічного використання води. Стосовно енергетичних і транспортних установок таким підключенням технологічних процесів до природних може, зокрема, стати водневе паливо, продуктом згоряння якого є вода.

Ставлення людей до природи в процесі матеріального виробництва визначається передусім їх суспільними відносинами одне до одного.

⁴ Див.: Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружение. М., 1965.

Захист природи — один із принципів пунктів радянської Програми миру, розробленої XXIV і розвинутої XXV з'їздом КПРС. «Ми, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — готові узяти участь і в колективних міжнародних заходах по охороні природи і раціональному використанню її ресурсів»⁵.

* * *

Анализ социального аспекта взаимодействия общества и природы доказывает некорректность простой экстраполяции на будущее современного экспоненциального роста народонаселения, истощения природных ресурсов и загрязнения природной среды. Ключ к преодолению возникающих в настоящее время трудностей надо искать в таких социальных сдвигах, которые позволяют соединить воедино научно-технический и социальный прогресс. Утверждение нового отношения к природе требует утверждения новых отношений между людьми.

В. С. ТЮХТІН

МОДЕЛЮВАННЯ ІНТЕЛЕКТУ (МОЖЛИВОСТІ, ТРУДНОЦІ, ПЕРСПЕКТИВИ)

Розробка кібернетичної теорії розв'язання складних мислительних завдань, що постають перед людиною під час її оптимальної взаємодії з комп'ютером, пов'язана зі з'ясуванням можливостей моделювання мислення.

Один із шляхів моделювання — орієнтація на створення штучного інтелекту, ідентичного людському лише за зовнішніми функціями і результатами, а не за внутрішніми властивостями і механізмами мислительної діяльності. Однак справді творчі елементи мислення виявилися неформалізованими і немодельованими на шляху цього функціонально-макроскопічного підходу до мислення, який донедавна був досить популярним серед буржуазних учених.

З'ясування можливостей наближення функцій штучного інтелекту до творчих можливостей природного інтелекту відкривається, як показали, зокрема, праці радянських дослідників, на шляху моделювання дедалі глибших рівнів будови і механізмів функціонування живих систем, які мають психічні функції. Марксистсько-ленінський методологічний аналіз причин неефективності першого і перспективності другого шляху і становить зміст цієї статті.

Конструктивний і узагальнений підхід до моделювання мислення полягає ось у чому. Мислення в широкому значенні доцільно розглядати як розв'язання завдань, починаючи від елементарних поведінкових до найскладніших теоретичних. Такий підхід до мислення фактично проводився І. М. Сеченовим і І. П. Павловим. Мислення як здатність розв'язання завдань реалізується ієрархією функцій, за які відповідальні структури певного рівня організації даної «обчислювальної систе-

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 66.

ми». За такого трактування мислення тварини, люди і людино-машинні комплекси являють собою «обчислювальні системи». Інтелект з цього погляду можна визначити як здатність системи розв'язувати творчі завдання, тобто такі завдання, способи, засоби і результати розв'язання, яких не було в минулому досвіді «обчислювальної системи», а вироблено заново під час взаємодії системи із середовищем і використанням її минулого досвіду. Якщо новизна продуктів творчості визначається за їх відношенням до досвіду «обчислювальної системи», то зрозуміло, що ця новизна буде різною для індивіда — суб'єкта і для людства. У першому випадку — це психологічний аспект творчості, в другому — соціокультурний і гносеологічний аспекти. Будь-які завдання, які природно виникають і формулюються, містять у собі творчі і репродуктивні елементи, тобто нові, що не містяться в досвіді, і готові способи їх розв'язання.

Які ж можливості сучасних технічних систем у реалізації творчої функції розв'язання завдань?

Ті властивості і функції творчого мислення, які можуть бути виражені через відповідні структури, на наш погляд, в принципі можуть бути модельовані технічними пристроями. Обґрунтування цієї тези можна дати з позицій по-марксистському осмисленого системно-структурного підходу.

Структурний аналіз як етап системного аналізу ґрунтується на відповідності властивостей об'єкта його структурам, і на відносності понять елемента і системи. Розкриємо ці два пункти.

Названі властивості, особливості системного об'єкта корелюють зі структурами відповідного рівня його організації. В принципі їх можна виразити математично як функції, аргументами яких є ті чи інші його структури. Ці структури можна описати з допомогою рівнянь, графіків, графів, алгоритмів та ін.

Проте у межах кожного рівня аналізу системного об'єкта лишаються неформалізованими знання про компоненти системи, оскільки останні неподільні у рамках даної системи. Але на рівні мікроаналізу компонентів вони виступають уже як розчленовані, як мікросистеми. Тому відкривається можливість математизації властивостей компонентів, які виражаються мовою тих чи тих математичних методів, або (за Н. Бурбакі) математичних структур.

Сказане повною мірою стосується і математичного моделювання психічних властивостей, здібностей, в тому числі творчих.

Різні психічні властивості і здібності можуть бути пояснені за допомогою тих структурних рівнів організації суб'єкта, які відповідальні за ці властивості. До основних аспектів і рівнів дослідження людського інтелекту належать: 1) інформаційно-логічний рівень, тобто рівень макропроцесів з боку логіко-синтаксичних структур перероблення інформації; 2) гносеологічний рівень, що враховує зв'язок змісту зі способами перероблення інформації, закони взаємодії пізнаючого суб'єкта з об'єктивним світом; 3) соціологічний рівень, що розкриває суспільний характер суб'єкта пізнання; 4) психологічний рівень і аспект дослідження інтелекту враховує особливості, стан і досвід індивіда; 5) психофізіологічний рівень — розкриття фізіологічних механізмів психічної діяльності; 6) нейрофізіологічний аспект (фізіологія мозку, рецепторів і нервових комунікацій); 7) рівень біохімічних і біофізичних процесів.

Кожний рівень дослідження перебуває в компетенції тієї чи іншої науки, в якій враховуються одні чинники і їх зв'язки при абстрагуванні від чинників і зв'язків іншої науки.

Так зване евристичне програмування належить до логіко-інформаційного рівня моделювання мислення. Воно полягає в розробці таких способів розв'язання завдань, які передбачають задане «дерево» можливостей. Інакше кажучи, це — лабіринтні задачі, в яких за правилами евристик відтинаються непотрібні гілки можливостей. Але для творчості головне — генерація нових можливостей.

Усі чи майже всі неформалізовані елементи, властивості інтелектуальної діяльності становлять розмаїті вияви феномена активності, який визначається мотиваційною сферою, куди входять як органічні (голод, спрага та ін.), орієнтувальні, так і соціальні, в тому числі класові потреби і їх вираження — пізнавальні інтереси, почуття, бажання і прагнення. «Активно-потребнісне» начало становить глибинний рівень, джерело творчого мислення людини і тварин. Активно-потребнісні стани стосуються перших чотирьох аспектів і рівнів дослідження інтелекту. Тому штучне відтворення станів, еквівалентних станам потреб, полягає в побудові моделей, які включають не тільки цілісні відношення суб'єкта і об'єкта (психологічний аспект), але й забезпечують їх процеси у мозку і рецепторах. Інакше кажучи, математизації мають підлягати рівні нейрофізіологічних, а також біофізичних і біохімічних процесів, що лежать в основі життя і психіки. Без переходу до цього глибинного рівня математизації перехід до дослідження повноцінного штучного інтелекту неможливий.

Орієнтувальні і соціальні потреби, почуття, інтереси і прагнення — головний чинник, внутрішнє джерело творчих елементів на усіх етапах розв'язання завдань — на етапі постановки задачі, пошуків ідей розв'язання, виконання розв'язання, етапі інтерпретації формального розв'язання і його перевірки. Актуалізація проблемної ситуації, постановка нових цілей і прагнення до їхньої реалізації, вироблення нових критеріїв відбору реакцій, — все це на етапі постановки завдання не може бути реалізоване без активно-потребнісних станів. Без них немає загальної спрямованості, стимулу до пошуків ідей розв'язання; нездійснення також генерація можливостей чи гіпотез для вибору, творча продуктивна уява загалом, підкріплення потрібних реакцій, асоціацій та ін.

Без стану орієнтувальної і соціальної активності, спрямованості обчислювальної системи «людина-комп'ютер» зовні неможлива матеріальна інтерпретація результатів формальних розв'язків, реалізація їх значення, а також розуміння загалом, неможливі оцінки ситуацій, оскільки оцінки суть відношення їх до актуальних потреб.

Урахування згаданих елементів активності і виявлення їх більш конкретних виявів на усіх етапах і стадіях розв'язання завдань, — все це істотно для організації оптимальних взаємодій людини і комп'ютера, для реалізації діалогового режиму їх зв'язку.

Спинимосся на трьох елементах активності, які нині не піддаються формалізації:

1. Самонавчання живих «обчислювальних систем» неможливе без реакцій підкріплення, пов'язаної із задоволенням тих чи тих потреб — органічних, орієнтувальних чи соціальних. Спроби подати підкріплення, позитивні величини («заохочення»), чи негативні величини («штраф»), як формальний набір правил зводять до нуля ідею підкріплення, сигнального значення дій.

2. Перехід сигналу-подразника в образ предмета включає в себе операцію опредмечування, тобто співвіднесення структур і кількісних відношень, закованих у станах аналізаторів, із зовнішніми предметами. Ця операція неможлива без актуалізації орієнтувальних потреб,

що виражаються в активній спрямованості суб'єкта до зовнішнього світу. Предметне значення сигналів, що надходять до мозку, і здатність аналізаторів реагувати на них, тобто функціонально відділяти відношення і структури від їх матеріального субстрату, — все це характеризує суб'єктно-ідеальний план образного відображення, який реалізується в ході активних предметних дій. Ідеальність образів — це не супутній феномен, а рівень відображення, який має такі можливості оперування змістом об'єктів, які відсутні у практичних операціях (функція випередження предметних дій, а на базі словесного мислення — функція передбачення, ретросказання, введення підсобних оперативних членів і виключення їх у результатах розв'язання задач та ін.).

3. Творча уява (художня, наукова і технічна) — істотний елемент інтелектуальної активності. Вона має дві функції: генерація багатогранності елементів (ситуацій, можливостей, гіпотез, спрямування пошуку) для дальшого відбору; синтез у цілісні утворення (здогад про ідею розв'язання та ін.). Ці дві функції не можуть бути цілком зведені до кількісного аспекту — до генерації випадкових станів і відбору (У. Р. Ешбі), до чистої комбінаторики.

Ці функції залежать не тільки від багатства і організації минулого досвіду «обчислювальної системи», але й від характеру потреб і інтересів.

Якщо стан потреб (органічних, орієнтувальних і соціальних) — ключовий чинник усіх форм і рівнів активності, то постає питання про шляхи математизації і технічного відтворення станів, які еквівалентні потребнісним станам. Згідно з загальносистемним і кібернетичним підходами всі властивості живого суть функції організації самокерованої системи. Суть же активно-потребнісних станів релевантна процесам самоорганізації, які включають у себе самонастройку, самонавчання і адаптацію. Стан самоорганізації — особливий стан нестійкості («неспокою», «ініціативи»), який стимулює і спрямовує систему на пошуки детермінованого, випадкового і змішаного типу, що забезпечують збереження системи і її оптимальні співвідношення з середовищем. Самоорганізація живих систем має два рівні: організація метаболічних процесів; сигнально-інформаційний рівень, тобто організація процесів перероблення інформації.

Отже, кібернетичний підхід до проблеми інтелектуальної активності, на наш погляд, лежить на шляху розробки проблеми самоорганізації. Але досі не виявлений повний набір принципів самоорганізації і не створені прийнятні моделі і схеми, які б виражали специфіку самоорганізації.

* * *

Вопрос о создании искусственного интеллекта, имеющего эвристические функции, в конечном счете преобразуется в вопрос о возможностях математического, а затем технического моделирования состояний, эквивалентных состояниям органических и ориентировочных потребностей и интересов. Активно-потребностный (мотивационный) фактор выражается во многих неформализуемых моментах творчества. То или иное решение проблемы моделирования этого фактора возможно на пути системного подхода к глубинным уровням психической деятельности и разработки теории самоорганизующихся систем.

Г. М. ТАВРІЗЯН

БЕЗПОСЕРЕДНІСТЬ ЧУТТЕВОСТІ І РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ПІЗНАННЯ

(До критики французького екзистенціалізму)

Представники французького екзистенціалізму — Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті, Г. Марсель — вважають проблеми відчуття, сприйняття, чуттєвої організації людини ключовими у філософії.

За характерною для екзистенціалізму постановкою питання про неповторюваність і «невідчужуваність» індивідуальної духовно-чуттєвої організації людини стоїть реальна проблема, яка є надзвичайно гострою для сучасного буржуазного суспільства. Йдеться про відношення суспільного індивіда до себе, про його самосприйняття. Однак постановка цієї проблеми в екзистенціалізмі некоректна, а її розв'язання неспроможне.

У екзистенціалістському трактуванні проблем самосприйняття визначальним чинником проголошується зміна в сучасних умовах гносеологічного значення різних форм пізнання, абстрагування науково-пізнавального освоєння світу від емоційного, чуттєвого сприйняття людиною свого оточення.

У полеміці з раціоналізмом екзистенціалісти вважають притаманні науці способи синтезування знання про світ і людську орієнтацію в ньому аж ніяк не єдино можливими і, що уже в принципі неправильно, — далеко не ліпшими¹. Крім того, весь суспільно-історичний розвиток людства вони оголошують сферою ілюзійного, мнимо-історичного буття, а сферою «справжньої історичності» називають діалектику внутрішнього життя індивіда. Нігілістичне ставлення до історії, до суспільного прогресу, до наукового пізнання, до прогресу людського суспільства свідчить про реакційний характер екзистенціалістської філософії.

З екзистенціалістського погляду, відношення до світу має обмежуватися безумовним довір'ям до показань органів чуттів, оскільки далі, в ході їх раціоналістичної інтерпретації, вони неминуче будуть спотворені. Так, відчуття, недооцінене, за переконанням екзистенціалістів, раціоналістичною гносеологією, має розглядатися як основа основ людського відношення до світу. Відчуття це, згідно з екзистенціалістами, єдина можливість для виключеної із сучасної буржуазної дійсності людини знову знайти упевненість у своїй природженій причетності до світу².

Відчуття, інтелігібельне саме по собі, в екзистенціалістській феноменології уявляється як щось незрівнянно більше, ніж «інформація» про об'єкт: це «спосіб буття разом з речами».

¹ «Ствердивши себе як царство раціональності,— відзначає відомий бельгійський феноменолог А. де Веланс, автор праць про Хайдеггера і Мерло-Понті,— науковий модус мислення поширився на все, аж до своїх джерел — сприйняття, і значною мірою сфальшивив в інтерпретації останнього. А це спотворення не було неминучим. Наука не може розглядатися як єдиний різновид раціональності, тим більше, що вона викликала ретроспективну деформацію інших способів розуміння, яким вона зобов'язана своїм виникненням» (Les philosophes français d'aujourd'hui par eux-mêmes. Paris, 1963, p. 334).

² Всупереч твердженню Канта, пише, зокрема, Марсель, відчувати не означає впробувати, зносити, пасивно зазнавати... Відчувати, сприймати означає «приймати» (recevoir), але «приймають» у себе; людина у світі має бути «у себе», в злагоді з собою, вільною від почуття роздвоєності. (Marcel G. Journal métaphysique. Paris, 1948).

Екзистенціалістська аргументація тут має ще одну мету, яку можна було б визначити як обстоювання «неприсутності», «непроникності» психічних явищ для «стороннього» погляду. Хоча між реальністю і відчуттям існує тісний органічний зв'язок, це, гадають, екзистенціалісти, зв'язок інтуїтивний, він не «даний» свідомості. Інтимне індивідуальне відношення до світу не повинне стати «об'єктом» спостереження навіть для самого індивіда, бо психічне життя, ставши раціональною «даністю» для себе, тим самим стане «даністю» і для інших. Однак екзистенціалістська гносеологія неспроможна об'єктивно дослідити людину у неповторюваності індивідуального «неопосередкованого» зв'язку зі світом. У різкій антипсихологічній спрямованості, у негативному ставленні до можливості пізнання психічного життя в категоріях науки — один із корінних пороків екзистенціалізму. Екзистенціалісти не збагнули суті зв'язку між характером використання психологічних наук і соціально зумовленим відношенням до людини, — тоді як саме останнє визначає повноту її світовідчуття, її душевної цілісності. Основним джерелом відчуження екзистенціалістам уявляється «самовідчуження» людини через раціоналістичне мислення і практичні, соціальні «імплікації» останнього, а не капіталістична експлуатація, яка і є справжнім джерелом усіх антагонізмів сучасного буржуазного суспільства.

Зводячи істинність, невідчуженість відношення людини до навколишнього світу лише до способів інтерпретації нею даних органів чуттів, нехтуючи історичним і соціально-класовим досвідом людства, екзистенціалісти — Сартр, Марсель, Мерло-Понті — не випадково висувують на перший план питання про відношення суб'єкта до власного тіла: як до речі, до «інструменту» (в дусі позитивізму), чи як до живого джерела сприйняття, єдиної у своєму роді можливості інтуїтивного синтезування знань про світ. Саме тіло, згідно з принципово помилковим положенням екзистенціалістів, вводить в «Umwelt», у реальне безпосереднє оточення. Насправді ж і тіло людини, і її реальне оточення не є чимось тільки безпосереднім, а виступає як результат діяльності індивіда та суспільства.

Для екзистенціалістської феноменології індивід, який сприймає світ, і традиційний суб'єкт наукового пізнання — це людина у двох різних вимірах, які не мають між собою нічого спільного. У першому вона живе, другий же трактується як такий, що потребує її «самоусунення» як живої істоти, яка безпосередньо реагує і багато в чому керується інтуїцією. Так, прагнучи збагнути себе як таку, що «бачить», вона, згідно з екзистенціалістами, виявляється «об'єктом», «рiччю серед речей». Шлях до ліквідації альтернативи, пропонуваної екзистенціалістською феноменологією, відомий: треба «знову звернутися до живого зв'язку того, що сприймає, зі сприйманим»³.

В екзистенціалізмі йдеться про самопочуття абстрактного індивіда, відособленого від практичної життєдіяльності суспільства. Особі, адаптованій буржуазним способом життя, продукту дегуманізованих відносин протиставляється світ роздрібнений, в якому все мислиться лише як засіб задоволення тої чи тої потреби, як можливість реалізації тої чи іншої нав'язаної людині обмеженої функції. Екзистенціалістський пошук можливості цілісного світовідчуття, яке забезпечило б людині неспоживацьке ставлення до світу, виявляється марним, оскільки його намагаються здійснити у тих межах, які поставлені сучасним буржуазним суспільством. В умовах капіталізму особі, згідно з екзистен-

³ Merleau-Ponty M. Phénoménologie de la perception. Paris, 1945, p. 262.

ціалізмом, нічого не лишається, крім як повністю довіритися «наївному» контактові, безпосереднім показанням органів чуттів, «збігтися,— за висловом Мерло-Понті,— з актом власного сприйняття». В ньому «ми зливаємося воедино з тілом, більше, ніж ми, обізнаного про цей світ, про цілі і способи його синтезування»⁴.

Екзистенціалізму притаманні спроби ствердити як невід'ємні властивості людини все найбільш невразне і невланне, на що меншою мірою посягає «цензура» буржуазного суспільства. Державний апарат буржуазного суспільства внаслідок дальшої бюрократизації прагне поставити психологічне життя індивіда в повну залежність від своїх потреб: чуттєва організація людини використовується буржуазним суспільством і як засіб управління, і як товар. Звідси — екзистенціалістська вимога розмежування двох понять як несумісних: тіла з його психофізіологічним життям «в очах інших», у сфері соціального контролю і регулювання, і тіла, як воно сприймається самою людиною. Останнє трактується не як «річ», приступна спостереженню і реєстрації, а як «тонка зав'язь нерозкритих можливостей», душевних сил, які ще не виявили себе. У цьому вигляді воно мислиться екзистенціалістами як єдиний носій індивідуалізованого, цілісного і неупередженого погляду на світ. Більше того, на основі всієї екзистенціалістської літератури напрошується висновок, що в екзистенціалізмі психічне і фізіологічне життя людини у стані уречевленості, повної пасивності неправомірно ототожнюється з прообразом раціоналістичної конструкції «об'єкта» взагалі.

Цілком очевидно, що характер постановки і розв'язання екзистенціалістами проблеми пізнання виводить її за рамки розгляду суто гносеологічних питань, містифікуючи і одночасно драматизуючи її. Загалом в екзистенціалістській феноменології ми не знаходимо методологічної постановки питань про місце чуттєво-інтуїтивного досвіду, про співвідношення безпосереднього і логічного елементів у пізнанні та ін., які мають для гносеології істотне значення. Аналіз даного напрямку сучасної буржуазної філософії дозволяє глибше зрозуміти світогляд того прошарку буржуазної інтелігенції, яка, відкидаючи старий капіталістичний уклад суспільного життя, не бачить ніякої реальної альтернативи капіталізмові. Звідси — ілюзії про можливість уникнути духовної кризи, притаманної буржуазному способу життя за допомогою «повернення» індивіда до самого себе, поза соціально-історичною визначеністю цього індивіда. Тільки наукове пізнання і революційне перетворення соціальної дійсності може вивести людину з того стану безвихідності, в якому вона перебуває за умов сучасного буржуазного суспільства.

* * *

Предлагаемая экзистенциалистами в целях восстановления «неотчужденных» взаимоотношений человека с миром антирационалистическая формула «осознания без знания», «наивного контакта с миром», нахождения «дологического единства» является иллюзорной. Сама «данность» мира, спонтанно и полно, как утверждают экзистенциалисты, постигаемого уже через ощущение, оказывается для современного человека под вопросом. Да и что может означать в условиях XX века безыскусственное, «безпредпосылочное» видение мира, «первозданная» душевная чистота или чувственность, непосредственная рефлексией? Так же проблематична утверждаемая экзистенциалистами несоизмеримость между «познавательной самобытностью» субъекта и «цивилиза-

⁴ Ibid.

цей» как наглухо закрытой перед ним цитаделью условностей или «готового» знания, между «отчуждающим» рационалистическим познанием и «непорочностью неведения». В конечном счете в экзистенциалистской литературе фальсифицируется тот факт, что сама способность человека мыслить «подлинное бытие» отражает высокую степень современного общественного развития, является итогом пройденного человечеством пути.

В экзистенциализме осуществляется неправомерное раздвоение между абсолютнейшей «непосредственной», культом «дореклексивного» отношения к миру — и «разъединяющим действием» рефлексии.

Экзистенциализм претендует на то, чтобы выступить с поддержкой требований и запросов человеческой субъективности. Между тем проблема человека на сегодняшней стадии развития цивилизации — отнюдь не только психологическая проблема; реальная проблема состоит не в утопическом возрождении «непосредственной» субъективности (такие попытки в настоящее время все чаще выливаются в бунт иррациональности), а в расцвете человеческих сущностных сил в условиях социалистических общественных отношений.

А. Т. ШУМІЛІН

ЦИКЛІЧНІ ПРОЦЕСИ У РОЗВИТКУ ДІЯСНОСТІ

Для розуміння процесів руху загалом і розвитку зокрема велике значення, на наш погляд, має виділення необоротних і циклічних процесів, а також розкриття їхнього зв'язку.

Цикл, циклічний процес визначають як сукупність пов'язаних актів, станів, явищ, які закономірно змінюють одне одного по замкнутому ряду змін об'єктів. В основі циклічного процесу лежить, як підкреслює С. Т. Мелюхін, «оборотний рух». Цикл, наприклад, у техніці (термодинамічний, цикл роботи двигуна та ін.) характеризується тим, що об'єкт після ряду змін повертається до початкового стану.

Циклічні процеси є ланкою розвитку чи функціонування будь-якої системи, внутрішньою основою і елементом усякого розвитку, точніше, елементом складнішого необоротного процесу. Система зберігається як відносно стійке ціле, структурно незмінне в процесі безперервного руху, зміни лише тому, що вона функціонує, «живе» на основі циклічних процесів. Елементи системи (підсистеми), їхні зв'язки, змінюючись циклічно, повторюють певні стадії. Зміна характеру циклічних процесів, притаманних підсистемам, приводить до спрямованої зміни системи.

Можна вирізнити два типи циклів: загальний цикл (цикл розвитку) існування будь-якої системи і цикли функціонування її підсистеми. Останні цикли спостерігаються у тих випадках, коли зовнішні і внутрішні зв'язки в системі зберігаються у більш-менш незмінному вигляді. Наприклад, життя людини відбувається на основі циклів функціонування її підсистем (дихання, кровообіг, харчування та ін.), яке здійснюється на відносно незмінному рівні. Загальні цикли спрямованої, необоротної зміни систем органічно пов'язані з циклами функціонування підсистем. Циклічність органічно влітається в процеси необоротних змін, пронизує всі рухи, виступає як основа всіх спрямованих змін.

Розрізнення двох типів циклу не повинне абсолютизуватися так само, як і відмінність між системою і підсистемою. «Всякий оборотний рух, чи циклічний процес, у будь-якій системі становить ланку або момент у ланцюгові розвитку системи великого порядку, яка включає в себе попередню як складовий елемент»¹.

Процеси розвитку систем неорганічної природи відбуваються на основі множини циклів, кожний з яких за структурою подібний до попереднього, але водночас має і щось нове. Циклічність знаходить своє вираження у фактах дії сталих законів і в можливостях відносного повернення систем до початкових станів. Дія сталих законів при збереженні зовнішніх і внутрішніх зв'язків елементів у системі у відносно незмінному вигляді приводить до постійного відтворення колишніх станів. Ці циклічні процеси притаманні усім матеріальним системам, починаючи від атомних ядер і кінчаючи космосом².

Циклічність характерна також для розвитку органічної природи і суспільства. Яскраво виражена циклічність біологічних процесів, оскільки процеси обміну речовин, що лежать у самих глибинах життєдіяльності, утворюються з реакцій асиміляції і дисиміляції, що повторюються. Біологи надають великого значення аналізу біологічних циклів розвитку. Життя організму сплетене як мереживо з численних циклів. «Жива природа, — писав А. М. Емме, — це безмежний і неперервний хвилюючий океан. Хвилі біжать у циклах, які тривають від частки секунд до багатьох років. Ритмічність, чи строга повторюваність тих самих процесів, — одна із ознак життя. Хвилі світового океану створюються вітрами, які дуять у різних напрямках. Для океану живої природи «вітром» панівного напрямку виявився добовий ритм обертання Землі навколо своєї осі. Він зумовлює добову мінливість освітленості нашої планети, ритм температури, вологості повітря, барометричного тиску, рівня космічної радіації»³. Але поряд з цими, циркадними ритмами діють і припливно-відпливні, місячні, річні. Жива природа повинна була пристосовуватися і до циклів розвитку неорганічної природи.

Організм виробив своєрідний біологічний годинник, за допомогою якого надається циклічність і всім біологічним процесам. Численні дослідження біологів показали, що розвиток одноклітинних рослин, тварин і людини, їх ріст, обмін речовин, рефлексів, рушійна активність та ін. ґрунтуються на багатьох циклічних процесах. Важко підрахувати кількість циклічних процесів різного типу і рівня, на основі яких здійснюється розвиток, наприклад, організму людини. Усі його органи, тканини різного типу, мільярди клітин функціонують циклічно. Проблема біологічних ритмів стає однією з актуальних проблем біології, і в її роботі нині беруть участь не тільки біологи усіх спеціальностей, але й фізики, хіміки, математики і кібернетики.

Розкриття біологічного циклу розвитку організму, його структури, основних фаз, переходів від однієї фази до іншої дозволяє зрозуміти закономірність розвитку конкретного виду живих істот⁴. Доти, доки не знайдені всі ланки циклу розвитку організму, життєдіяльність його лишається незрозумілою⁵.

¹ Мелюхин С. Т. О диалектике развития неорганической природы. М., 1960 с. 152.

² Див.: там же, с. 146, 147.

³ Эмме А. Часы живой природы. М., 1962, с. 5.

⁴ Див.: Вилли К. Биология. М., 1969.

⁵ Див.: Структура и связь. М., 1969.

Успіхи динамічної біохімії, пов'язані з розкриттям механізмів і циклів біохімічних процесів, припадають на період після 30-х років XIX ст. Вони відкрили шлях до пізнання глибинних процесів обміну речовин, що лежать в основі життя, процесів «циркуляції», характерних для організму. Ф. Енгельс писав: «Рослина, тварина, кожна клітина в кожну мить свого життя тотожні з собою і все-таки відрізняються від самих себе завдяки засвоєнню й виділенню речовин, завдяки диханню, утворенню і відмиранню клітин, завдяки процесу циркуляції, що відбувається, — словом, завдяки сумі безперервних молекулярних змін, які становлять життя...»⁶. Досягнення біохімії підтверджують ідеї Ф. Енгельса і про панівну роль обміну речовин, і про циклічність життєдіяльності.

Циклічність є внутрішнім елементом і процесів суспільного розвитку. Життя суспільства плине у зміні поколінь людей. Розвиток їх здійснюється на основі багатьох циклічних процесів. Економічне життя, наприклад, складається з циклічних процесів виробництва і кругообігу.

Ідеї циклічності розвитку економіки суспільства знайшли глибоке вираження у «Капіталі». В його першому томі К. Маркс ґрунтовно аналізує кругообіг $T-G-T$ і $G-T-G$. У другому томі, присвяченому дослідженню процесу кругообігу капіталу загалом, К. Маркс яскраво показує циклічність капіталістичного економічного життя, вісью якого є циклічні перетворення капіталу, насамперед кругообіг промислового капіталу.

К. Маркс розкриває і циклічність розвитку капіталістичного виробництва загалом, що призводить до повторюваних криз надвиробництва. Встановлення циклічного характеру капіталістичної економіки і закономірності послідовності в розвитку фаз циклу дозволяє передбачати процеси, які відбуваються в капіталістичній економіці⁷.

Важливість дослідження сучасного механізму капіталістичного циклу ґрунтовно показується у колективній монографії «Сучасні цикли і кризи». Автори цієї праці розкривають плідність аналізу цих процесів для ідеологічного озброєння класової боротьби пролетаріату⁸.

Циклічні процеси характерні для економічного життя і інших формацій. Вони стосуються усіх сфер суспільного життя.

Важливим етапом пізнання речей (систем) є виділення фаз, стадій розвитку систем, перехід до встановлення зв'язків між ними. Ще вищим етапом пізнання буде встановлення зв'язку всіх форм і фаз розвитку системи від її виникнення до припинення її існування, тобто пізнання повного циклу його розвитку. В історії науки, особливо в період панування метафізичного методу, відома велика кількість випадків, коли люди не бачили зв'язків між фазами розвитку системи, абсолютизували їх різницю, не розуміли, наприклад, що яйце — гусениця — лялечка — метелик — не різні істоти, а моменти розвитку одного організму, не могли правильно виділити початкові стадії розвитку та ін., що призвело до грубих помилок у розумінні суті систем і закономірностей їх розвитку.

Пізнання циклу розвитку системи передбачає розкриття послідовності (зв'язків) етапів, стадій її розвитку, всіх ланок її висхідної і нисхідної ліній розвитку, її, так би мовити, генерального напрямку розвитку, має на меті також виявлення циклів функціонування її підсистем,

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 492.

⁷ Див.: Кузьминов И. И. Послевоенный капиталистический цикл. М., 1962.

⁸ Див.: Современные циклы и кризисы. М., 1967.

характеру їх взаємодії, впливу зміни взаємодії підсистем на розвиток системи. Так, розвиток організму людини здійснюється на основі процесів дихання, кровообігу, харчування, росту, а також нервових, ендокринних, клітинних, субклітинних та інших процесів (циклічних процесів функціонування підсистем різних рівнів і типів). Не розкривши цих циклів життєдіяльності організму, ми не зрозуміємо законів його розвитку.

Вимога пізнання загального циклу є однією з найважливіших умов системно-структурного аналізу, що випливає з основних принципів марксистсько-ленінської діалектики. Не можна пізнати світ, який безконечно розвивається, не виділяючи його відносно стійких систем і циклів їх розвитку. Усвідомлення цього важливого методологічного принципу — важлива умова пізнання суті речей дедалі вищих порядків.

Виділення циклічних і необоротних процесів, аналіз їх зв'язку має велике світоглядне значення. Дослідження зміни систем показує існування трьох типів процесів: поступальний, що характеризується змінами систем від нижчих форм до вищих; функціонування систем на відносно незмінному рівні; «регресивний», що характеризується змінами систем від вищих форм до нижчих. Рух усіх трьох типів здійснюється на основі циклічних процесів.

Універсальний характер циклічних процесів давав привід для їх абсолютизації у різних концепціях кругообігу. Ідея кругообігу була надзвичайно популярна в домарксистській філософії. Метафізики уявляли собі розвиток природи і суспільства як неперервний кругообіг, як повторення абсолютно однакових станів. Заперечення поступального характеру руху — центральний пункт метафізичного світогляду.

Таке трактування циклізму і досі притаманне буржуазній соціології і буржуазній історичній науці (О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін та ін.). Приблизники циклізму вирізняють тільки аналогічні явища, які спостерігаються у різні епохи, і повністю нехтують специфічним у них. Циклісти не бачать зв'язку поступального руху з циклічними процесами. Циклісти, підкреслює П. М. Федосєєв, фіксуючи увагу лише на одній повторюваності і доводячи відсутність особливого, заперечують учення про суспільно-економічні формації, про соціальний прогрес, спотворюють дійсні закономірності суспільного розвитку.

Матеріалістична діалектика показує, що поступальний напрям руху забезпечується тим, що кожний дальший цикл, здійснюваний у нових умовах, включає в себе елементи, відсутні у попередньому, відбувається на новому рівні. Так, у кожному конкретному процесі праці перетворюються і предмети навколишнього середовища і суб'єкт праці. Це приводить до того, що умови праці у наступних циклах змінюються.

Закон заперечення заперечення глибоко розкриває зв'язок поступальних і циклічних процесів у розвитку, розкриває винятково важливий принцип розвитку.

Критика метафізичних ідей кругообігу як єдиної форми руху не повинна привести до заперечення того факту, що велика кількість систем функціонує на відносно незмінному рівні. Чималий інтерес для науки загалом і для філософії зокрема має аналіз природи, механізмів циклічних процесів, здійснюваних протягом багатьох мільйонів років, мільярди разів повторюючись на тому самому постійному рівні. Які ж джерела, що живлять цей неперервний рух? Який механізм перебудови характеру циклів, який механізм переходу до циклів — елементів поступального процесу?

Аналізуючи рух, слід виділяти і процеси зміни систем по нисхідній лінії, що відбуваються на основі циклів, здійснюваних щоразу на нижчому рівні, процеси регресивного характеру.

Відзначимо, що у світлі вже сказаного, розгляд процесів руху (і розвитку) у філософії передбачає як обов'язкову умову аналіз не тільки розвитку як такого, а також регресивних і циклічних процесів, зв'язку необоротних і оборотних процесів. Відсутність аналізу категорії «цикл», особливостей і закономірностей регресивних і циклічних процесів, зв'язку оборотних і необоротних процесів є, на наш погляд, недоліком навчальної і монографічної літератури, розділів програм філософських курсів, присвячених висвітленню проблем руху загалом і розвитку зокрема. Особливу роль ця проблематика відіграє у філософському аналізі структури і змісту процесу пізнання.

В. І. Ленін надавав великого значення спробам Гегеля показати циклічність пізнання, зокрема розкрити «коло» у філософії. Так, конспектуючи лекції Гегеля з історії філософії, В. І. Ленін виділяє «порівняння історії філософії з *КОЛОМ*— «у цього кола по краях велика кількість кіл». Далі він відзначає: «Дуже глибоке, правильне порівняння! Кожний відтінок думки— коло на великому колі (спіралі) розвитку людської думки взагалі»⁹. У фрагменті «До питання про діалектику» В. І. Ленін знову каже про плідність ідеї відобразити «пізнання у вигляді ряду кіл»¹⁰. Ці зауваження В. І. Леніна про кола в пізнанні надзвичайно важливі для того, щоб зрозуміти циклічність пізнавального процесу. Аналізуючи процес пізнання, філософи змушені самою логікою дослідження вводити поняття «пізнавальний цикл». Введення цього поняття киче потрібне тоді, коли висвітлюється діалектичний шлях пізнання істини¹¹.

Пізнавальний цикл (цикл пізнання) становить сукупність пов'язаних актів і процесів чуттєвого, раціонального і практичного пізнання, що утворюють відносно завершений процес (коло) пізнання якогось моменту, явища об'єктивної дійсності, процес пізнання істини.

Поняття «пізнавальний цикл» фіксує ту обставину, що процес пізнання світу складається із множини відносно завершених пізнавальних циклів, а також інваріантності структури пізнавального процесу при його екстраполяції на майбутнє, тобто вказівку на те, що і в дальшому розвитку змісту гносеологічних актів вони структурно будуть зберігати відповідні особливості форми.

Як відомо, розкриваючи суть праці, К. Маркс показав, що в будь-якій його конкретній формі присутні загальні структурні закономірності. «Процес праці, — відзначає він, — як ми показали його в простих і абстрактних його моментах, є доцільна діяльність для створення споживних вартостей, привласнення даного природою для людських потреб, загальна умова обміну речовин між людиною і природою, вічна природна умова людського життя, і тому він не залежний від будь-якої форми цього життя, а, навпаки, однаково спільний усім його суспільним формам...»¹².

Так само і процес пізнання у найпростіших і абстрактних моментах однаковий, має однакову структуру. Суть будь-якого циклу пізнання відображена у ленінській формулі відображення дійсності: «Від

⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 205.

¹⁰ Там же, с. 303.

¹¹ Див.: наприклад: Кедров Б. М. Предмет марксистської діалектичної логіки.— Сб.: Діалектика и логика. Законы мышления. М., 1962, с. 122; Шептулин А. П. Диалектический материализм. 1965, с. 97.

¹² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 181.

живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики».

Отже, пізнання структури циклу дозволяє глибше збагнути хід пізнання, закономірності переходу від одного етапу до іншого, зміну завдань пізнання на кожному етапі, зрозуміти зв'язок різновидів пізнавальної діяльності і їх форм, послідовність зміни, поглиблення знання, системні особливості науки.

Наука виступає як результат історичного процесу, що складається зі знань, які є результатами багатьох конкретних пізнавальних циклів. Кожний цикл — ланка загального, історичного (філогенетичного) процесу пізнання світу людством. Відповідно результати пізнавальних циклів — знання — є елементами системи науки. Наука функціонує і розвивається на основі великої кількості циклів найрізноманітніших типів, масштабів, рівнів проникнення в суть, зміст та ін.

З'ясування того факту, що загальноісторичний процес пізнання світу складається з сукупності пізнавальних циклів, дозволяє знайти ключ до розв'язання багатьох проблем. Воно допомагає глибше зрозуміти взаємодію теоретичної і практичної діяльності, теорії і практики. Теоретичні положення, висновки, гіпотези виступають як вторинні до всієї попередньої практики, практики з інших, попередніх циклів пізнання, узагальнення і як «первинні» щодо всієї дальшої практики. У циклі практика як безпосередня дійсність слідує за теоретичними висновками. Уся практика, яка передує даному циклу, виступає як його основа. Взаємодія, підкреслює Ф. Енгельс, виключає всяке абсолютно первинне і абсолютно вторинне.

Розвиток науки подібний до процесу розвитку абсолютної істини, яка складається з суми істин відносних, здобутих у ході окремих пізнавальних циклів. «Кожний ступінь у розвитку науки, — писав В. І. Ленін, — додає нові зерна до цієї суми абсолютної істини»¹³. Процес розвитку науки має свої закономірності, свої ступені й етапи. Останні є предметом уже не гносеології, а соціології, наукознавства та історії.

* * *

Аналіз діалектики розвитку дійсності передбачає як обов'язкове умовне розглядання циклических процесів, зв'язи оборотних і необоротних змінних систем. Поняття «цикл» відображає універсальні структурні закономірності, присущі природі, обществу и мышлению.

Исследование изменения систем свидетельствует о существовании трех типов процессов: поступательного, характеризующегося изменениями от низших форм к высшим; процесса функционирования систем на относительно неизменном уровне, а также особого типа так называемого регрессивного процесса с характерным для него «вектором» изменений от высших форм к низшим.

Познание закономерностей этих процессов — существенно для познания и управления природным и социальным бытием.

¹³ Л е н і н В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 125.

М. О. ПАРНЮК, І. В. ОГОРОДНИК

ПРОБЛЕМА ПРОСТОРУ І ЧАСУ В СУЧАСНІЙ БІОЛОГІЇ

Розвиток науки на сучасному етапі, її досягнення тісно пов'язані з дослідженнями на стикові різних наук, з широким комплексним підходом до розв'язання фундаментальних наукових проблем, зі становленням міжнаукового інтегративного синтезу. Взаємозв'язок і взаємопроникнення різних галузей знання, їх синтез сприяють глибшому вивченню об'єктивної дійсності, що має виняткове значення для практики народного господарства, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Відповідно до цього XXV з'їзд КІПС підкреслив необхідність посилити «взаємозв'язок суспільних, природничих і технічних наук»¹.

Вимога взаємозв'язку різних наук, посилення міжнаукового синтезу набуває важливого значення для розвитку сучасної біології. Зростання ролі біологічної науки в суспільному виробництві потребує підвищення рівня її теоретичних узагальнень з метою створення найповнішої системи знань про сутність живого. Методологічною основою розв'язання цього завдання є творче застосування в конкретних дослідженнях матеріалістичної діалектики, її категоріального апарата. Осмислення еволюції живого, з'ясування закономірностей його функціонування важко уявити без використання категорій діалектики, зокрема категорій простору і часу, що ставить на порядок дня поглиблене вивчення їх специфіки в живій природі.

Ця проблема не зовсім нова. У своєму загальному вигляді вона вже проступала у працях А. Декандоля та теорії еволюції Ч. Дарвіна. Якщо А. Декандоль у своїх працях про географічне розповсюдження рослинних форм показував залежність морфологічного і функціонального прогресу від просторового розміщення живих форм, то теорія Ч. Дарвіна доводила організуючу роль великих масштабів часу для еволюції живого. Тією чи іншою мірою проблему простору та часу в живій природі ставили Л. Пастер і такі видатні радянські біологи, як В. І. Вернадський, М. І. Вавілов, О. М. Северцов, О. С. Серебровський, І. І. Шмальгаузен. В. І. Вернадський, порушуючи питання про хімічну будову біосфери Землі та її оточення, неодноразово наголошував, що, вивчаючи форми життя, функціонування «живої речовини, ми стикаємося з явищем, різко відмінним від звичайної космічної речовини планети і пов'язаним з особливим станом простору-часу»².

Врахування просторово-часових відношень у живій природі має велике значення не тільки для аналізу біосфери, в екології і біогеоценології. Як підкреслював на VI Міжнародному генетичному конгресі М. І. Вавілов, для правильного розуміння генезису видів слід зважати на вид, як «складну рухливу систему, пов'язану з простором і часом у своєму історичному розвитку»³.

Особливо актуальною стає проблема простору і часу в зв'язку із вивченням живого на молекулярному і субмолекулярному рівнях на сучасному етапі розвитку біологічної науки. Суть цієї проблеми полягає

¹ Матеріали XXV з'їзду КІПС. К., 1976, с. 240.

² Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружение. М., 1965, с. 228.

³ Вавилов Н. И. Избр. труды. Т. V. М.—Л., 1965, с. 297.

у визначенні статусу біологічного простору і часу, з'ясуванні їхньої специфіки, методологічному аналізі уже наявних даних та їх інтерпретації. Такі дослідження сприятимуть синтезу усіх теоретичних узагальнень у розумінні простору та часу, врахуванні специфіки просторово-часових форм і відношень залежно від рівнів організації матерії. Адже, як писав В. І. Ленін, «наш «досвід» і наше пізнання все більше пристосовуються до об'єктивного простору і часу, все правільніше і глибше їх відображаючи»⁴.

Як форми існування матерії простір і час характеризуються відповідними топологічними і метричними властивостями. Будучи тісно пов'язані між собою, топологічні і метричні властивості простору та часу залежать від конкретних матеріальних речей та виявляються по-різному на різних рівнях організації матерії. Так, сучасна біологія переконливо свідчить про те, що просторово-часові відношення живої природи мають певну специфіку.

Стійкі зв'язки між організмами становлять цілісну систему і зумовлюють просторовий аспект процесів життєдіяльності, що вражають нас багатогранністю своїх форм. Ця розмаїтість виступає на всіх рівнях організації живого, починаючи від молекулярного рівня і завершуючи більш високими організаційними формами, де, за висловом І. І. Шмальгаузена, навіть «та сама форма може бути реалізована у нескінченній кількості варіантів»⁵. Розміри, форми, властивості біологічних систем відіграють виняткову роль у їхній поведінці, пристосуванні їх до виконання специфічних функцій.

В. І. Вернадський, виходячи з того, що «в дійсності ми маємо справу з різними станами простору»⁶, пов'язував специфіку простору з принципом симетрії. Розвиваючи ідеї Л. Пастера і П. Кюрі, він зауважував, що симетрія визначає стан простору, є найтоншим індикатором його різних станів. Водночас, розкриваючи загальність принципу симетрії, учений звертав увагу дослідників на потреби враховувати істотні відмінності в симетрії живих організмів, які підпорядковуються іншим закономірностям, ніж симетрія неживої природи. Суть цих відмінностей В. І. Вернадський убачав у наявності в живій природі симетрії п'ятого і вище шостого порядку, в неоднорідності внутрішнього середовища організмів з їх мінливими моментами стійкої рівноваги, що регулюються біологічною міграцією атомів, пануванням у морфології живих форм кривих ліній та кривих площин з різким виявом нерівномірності кривизни і лівизни⁷.

Спроби В. І. Вернадського пов'язати простір і час із властивостями живих структур зумовили даліше дослідження симетрії і асиметрії як специфічних виявів просторових форм і відношень у живих системах. Про особливості симетрії і асиметрії в живій природі існує чимало праць. У більшості з них обстоюється погляд В. І. Вернадського. Але в окремих працях заперечується загальність принципу симетрії і його специфічність у живій природі. Так, В. Б. Касинов твердить, що між симетрією і асиметрією тіл біогенного і абіогенного походження немає ніякої різниці. Розглядаючи біологічну симетрію як якусь технологічну операцію, що має геометричний еквівалент у поняттях паралельності переносу, повороту і відображення, він заперечує роль симетрії і асиметрії у процесі формування просторових відношень у живій природі,

⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 178.

⁵ Шмальгаузен І. І. Факторы эволюции. М., 1968, с. 65.

⁶ Вернадский В. И. Размышления натуралиста. М., 1975, с. 58.

⁷ Див.: Вернадский В. И. Размышления натуралиста, с. 58.

взаємозв'язок форми біологічних систем з процесами, що в них відбуваються⁸.

У твердженнях В. Б. Касинова є один позитивний момент: справедливе наполягання на неправомірності різкого розриву між живою і неживою природою. Однак він не правий, коли заперечує специфічні форми вияву симетрії і асиметрії у біохімічних реакціях, що відбуваються в живих системах. Неправильно думають ті, які вважають, що симетрія характерна тільки для неживої природи, а асиметрія — для живих систем, які виявляють високий ступінь упорядкованості і лабільності. Методологічно хибно як першого, так і другого погляду є розрив симетрії і асиметрії, протиставлення їх одна одній, через що, за висловом Н. П. Депенчук, перевага асиметрії «закриває для деяких учених іншу сторону суперечності — симетрію»⁹.

Виступаючи фундаментальною властивістю матерії, симетрія і асиметрія характерні як для живої, так і для неживої природи, але роль цих протилежностей змінюється залежно від конкретного стану матеріальних об'єктів. При цьому симетрія і асиметрія є способом взаємозв'язку між окремими компонентами матеріальних тіл у просторі, формою єдності їх стійкості і мінливості. Аналіз станів тіл живої і неживої природи засвідчує, що в процесі активної взаємодії з умовами зовнішнього середовища більшість тіл неживої природи руйнується, і тільки найстійкіші з них стають відносно симетричними, набувають кристалічної форми. У живих системах здатність до реагування на зміни зовнішнього середовища є основною умовою існування, що зумовлює специфічність їх просторових форм і відношень при провідній ролі асиметрії.

Для живої природи, як вважає Дж. Бернал, характерна геометрія складніших систем, тенденція до зменшення осей симетрії і зростання кількості кристалографічних дисиметричних груп¹⁰. Становлення цієї закономірності підтверджується як палеонтологічним матеріалом, так і дослідженням абіотичного синтезу органічних речовин у модельних експериментах. Вони свідчать про те, що симетрія не існує без своєї протилежності — асиметрії, але на межі переходу від неживого до живого асиметрія стає домінуючою. Виступаючи провідною стороною суперечності, асиметрія виявляється активною тенденцією у розвитку природи, що зумовлює специфіку просторових відношень живого. Становлення молекулярної асиметрії підвищило енергетичний потенціал речовин, розширило їх активність і тим самим забезпечило можливість переходу до складніших речовин, в тому числі і до білків¹¹.

Як показали біохімія і молекулярна біологія, асиметричність просторових форм характерна і для організації білків та нуклеїнових кислот. Взаємодіючі ланцюги біополімерів утворюють низку різних агрегатів, де розміщені, з одного боку, ідеальні кристали, з другого — суто аморфні речовини. Для живої природи характерні форми речовин, що відхиляються тією чи іншою мірою як від ідеальних кристалів, так і від абсолютно аморфних тіл. Причому, якщо повна група симетрії внутрішньої структури кристалів вичерпується 230 видами, то з переходом до живої природи кількість найвірогідніших груп різко зменшується до 11 дисиметричних, що допускають існування біокристалів. Як зазначає В. Л. Кретович, первісна асиметризація амінокислот і білків, яка утворилася на початкових стадіях виникнення життя, постійно зростала

⁸ Касинов В. Б. О симметрии в биологии. М., 1975, с. 44.

⁹ Депенчук Н. П. Симметрия и асимметрия в живой природе. К., 1963, с. 97.

¹⁰ Див. Бернал Дж. Возникновение жизни, М., 1969.

¹¹ Готт В. С. Симметрия и асимметрия. М., 1965, с. 23.

внаслідок нагромадження асиметричних сполук, оскільки в процесі розвитку органічного світу вищий ступінь асиметрії надавав найпростішим організмам певних переваг¹².

Сучасна гістологія також розкриває єдність симетрії і асиметрії і на клітинному рівні. Якщо завдяки високій упорядкованості клітина виявляється симетричною, то надзвичайна диференціація і різноманітна спеціалізація частин робить її внутрішню структуру асиметричною.

Отже, розвиток живих організмів характеризується суперечливістю симетрії та асиметрії. На основі даних, викладених у працях В. М. Беклемишова та О. М. Северцова, можна встановити, що розвиток тваринних організмів виступає як реалізація суперечності симетрія—асиметрія, де як в онто- так і у філогенезі спостерігаються переходи типу дисиметризація—симетризація при зрушенні цілісного процесу в бік дисиметризації і виникненні асиметричних форм¹³. Основною умовою зміни співвідношення симетрія—асиметрія, виникнення нових відмінних просторових форм і відношень тут є взаємозв'язок живих організмів із середовищем, специфіка їх руху.

Для сучасної біологічної науки характерні концепції про зв'язок з асиметризацією просторової організації живих систем, яка полягає в різниці правих і лівих форм. У спеціальній літературі відзначається, що неоднаковість правих і лівих форм має хімічні передумови. Так, М. Кальвін, досліджуючи можливість створення чистих оптичних речовин без втручання живих організмів, доводить, що відношення специфічності правого і лівого не могли не виникнути в еволюції хімічних сполук. Аналогічні результати одержані й іншими вченими¹⁴. Вони свідчать про єдність органічної і неорганічної природи. Проте в неорганічній природі різниця правих і лівих форм не має загального значення, тоді як в живих організмах ця асиметричність закріплюється в еволюції як універсальна властивість, без врахування якої неможливе встановлення геометрії живого, розуміння сутності самого життя.

В обґрунтуванні специфічності просторової організації живого, особливо під час аналізу просторових відношень у генетичному апараті, роблять спробу пов'язати їх з одновимірністю, або, в крайньому випадку, з двовимірністю. Цей висновок робиться на тій підставі, що ДНК і РНК нібито мають лінійну форму і тільки вищим організмам властива тривимірність. Але такі уявлення не виправдовуються ні з експериментального, ні з теоретичного погляду. Новітні дані сучасної молекулярної біології свідчать, що молекулярна конформація клітини визначається тривимірним розміщенням атомів у молекулі, а кристалографічна структура клітини виступає як тривимірна решітка.

Одним із найліпших підтверджень тривимірності реального простору, в тому числі і біологічного, є об'ємна модель ДНК, яку запропонували Уотсон і Крік. Не так давно в лабораторії Массачусетського технологічного інституту А. Річ і його співробітники створили тривимірну модель одного із видів транспортної РНК. Аналогічна модель на тому самому об'єкті була запропонована А. Клуге з лабораторії молекулярної біології в Кембріджі (Англія). Отже, немає підстав робити висновок про одновимірність або двовимірність біологічного простору лише тому, що один чи два виміри переважають над іншими. Взагалі лінійні системи не мають усіх властивостей, потрібних для зародження

¹² Див.: Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971, с. 271.

¹³ Див.: Беклемишев В. Н. Основы сравнительной анатомии, т. 1, М., 1946; Северцов А. Н. Генеральные направления эволюционного процесса. М.—Л., 1934.

¹⁴ Див.: Кальвин М. Химическая эволюция. М., 1971; Фокс С., Дозе К. Молекулярная эволюция и возникновение жизни. М., 1975, с. 285—286.

самоорганізуючих систем, бо вони відбирають інформацію тільки одного виду. Лише нелінійні системи відкривають можливості для саморегуляції¹⁵.

У сфері живої природи, як і на інших рівнях розвитку матерії, залишається справедливим те, що речовина «існує не інакше, як у просторі з трьома вимірами, а отже і частинки цієї речовини, хоч би якими вони були дрібними, що помітити їх не можемо, «обов'язково» існують у тому ж просторі з 3-ма вимірами»¹⁶. Отже, потрібно вивчати реальний простір зі врахуванням його тривимірності. Саме з введенням цього «тривимірного принципу», як його назвав академік Енгельгардт, перед біологами відкривається безмежне поле діяльності.

Сучасні дослідження просторових форм і відношень у живій природі засвідчують, що властивості однорідності і ізотропності простору не є абсолютними, а виступають відносними характеристиками діалектичної єдності однорідності і неоднорідності, ізотропності і анізотропності, пов'язаних зі суперечливістю просторової диференціації живих систем. Як показав свого часу О. С. Серебровський, просторова організація живого характеризується суперечливістю відношень центра і периферії, верху і низу тощо. Адже за своїм об'ємним станом різні частини організму потрапляють у неоднакові умови, які і визначають своєрідність просторової диференціації¹⁷.

Важливість цієї обставини набуває виняткового значення у з'ясуванні спрямованості еволюційного процесу. За даними О. М. Северцова, І. І. Шмальгаузена, Дж. Г. Сімсона, еволюція відбувається у різних напрямках, характеризується зайняттям однією групою різних адаптаційних зон, що приводить до оволодіння організмами новими рівнями складності.

Взагалі, в живій природі просторові форми і відношення не лишаться незмінними, раз і назавжди даними. Вони стають дедалі різноманітнішими. При цьому кожна просторова форма є відносно незалежною, набуває на різних рівнях організації матерії певних специфічних виявів. Серед своєрідності виявів просторової організації живих організмів можна назвати відношення симетрії — асиметрії, неоднаковість правих і лівих форм, своєрідність діалектичної єдності однорідності і неоднорідності, ізотропності і анізотропності. Ця специфіка зумовлюється тим, що якщо просторове існування неживих тіл підпорядковується законам неорганічного світу, то просторова організація живого, його історичний та індивідуальний розвиток підпорядковується біологічним закономірностям. А тому можливість виділення біологічного простору є цілком реальною.

Не менш складним є питання про сутність біологічного часу. Наявність біологічного часу була постульована ще французьким біологом і філософом Лемонтом дю Нуйї на основі врахування змін швидкості органічних процесів з віком організму. Проте до такої специфікації біологічного часу більшість біологів та філософів поставились скептично. Так, з погляду Дж. Уітроу, те, що Л. дю Нуйї називає фізіологічним часом, є по суті внутрішнім часом частини світового простору, яку займає клітина. Що ж до прискорення процесів життєдіяльності з віком, то це проста ілюзія, якій сприяють певні психологічні чинники. «Коли ми стаємо дорослими, — зазначає Дж. Уітроу, — то не тільки наше життя

¹⁵ Див.: Эйген М. Саморегуляция материи и эволюция биологических макромолекул. М., 1973, с. 144.

¹⁶ Ленин В. І. Полне зібр. творів, т. 18, с. 172.

¹⁷ Див.: Серебровский А. С. Некоторые проблемы органической эволюции. М., 1973, с. 35—38.

прагне стати повнішим, але й межі фізіологічного часу стають все меншою і меншою частиною нашого минулого життя»¹⁸. Один із родоначальників сучасної геронтології А. Комфорт іронічно говорив, що з визнанням спеціального фізіологічного часу треба визнати й особливий час для алкоголіка, який вимірюється часом спорожнювання пляшки.

Природно, те обгрунтування, яке висунув Л. дю Нуйї і те розуміння фізіологічного часу, яке ним викладалося, не могло зацікавити біологів і філософів. Головна обмеженість цього уявлення пов'язана з розумінням фізіологічного часу як чогось відокремленого від фізичних процесів. Більш глибокі і мотивовані міркування про специфічність часових відношень у різних форм руху матерії висували К. Е. Цюлковський та В. І. Вернадський. Аналізуючи проблему часу, К. Е. Цюлковський писав: «Час безконечний як простір і матерія. Його скільки завгодно. Жодне число не може його виразити. Всі відомі і уявні часи досконали нуль порівняно з ним»¹⁹. В. І. Вернадський же прямо говорив, що під біологічним часом слід розуміти не що інше, як «час, пов'язаний з життєвими процесами, правильніше — з відповідним живим організмом простором, що володіє дисиметрією»²⁰. Згадані вислови не тільки правомірні, але й цілком виправдані й з методологічного боку. Як і простір, так і реальний час не можна розглядати як єдиний взагалі, властивості якого без винятку абсолютно однакові на будь-якому рівні організації матерії. Йтися може про час, властивості якого так чи інакше залежать від організації матерії і форм її руху.

Часова організованість і впорядкованість, послідовність біологічних процесів є одним з докорінних умов їх існування, породжених природними чинниками. Відповідно, специфічні часові відношення характеризують найрізноманітніші сторони життєдіяльності організмів, — від зовнішніх до найінтимніших.

Біологія вивчає еволюцію живого, послідовність, тривалість існування рослинних та тваринних видів, їх вікові зміни. І чим вище по еволюційній драбині розміщений той чи інший організм, тим більше фаз він проходить у своєму розвитку, а відповідно, його час відрізняється від часу інших організмів. Специфіка часової організації живої природи, порівняно з неживою, полягає в його більшій упорядкованості.

Коли йдеться про вивчення специфіки часових відношень у живій природі, то звичайно мають на увазі, що живим системам властива наявність «біологічного годинника», тобто таких механізмів, які дуже точно управляють реакціями живих організмів, їх функціональною поведінкою. Цей складний феномен має загальний характер і виявляється на всіх рівнях живого, починаючи від одноклітинних рослин, найпростіших тварин і кінчаючи вищими тваринами та людиною. Конкретні дослідження останніх років та наявність гіпотез і фактів потребують філософського узагальнення цього складного явища.

Повторюваність явищ і подій, їх ритмічність властиві не тільки живій природі. Вони внутрішньо притаманні всій об'єктивній дійсності. Вираження цього процесу і є часовий ритм, тобто особливий тип відношень у явищах зміни та розвитку матерії. Він характеризує єдність мінливості і спадковості, стійкості та впорядкованості відношень об'єктивної дійсності. Ось чому ритм і виступає як об'єктивна основа виміру часу.

¹⁸ Уитроу Д. Ж. Естественная философия времени. М., 1964, с. 70.

¹⁹ Цюлковський К. Растение будущего. Калуга, 1929, с. 25.

²⁰ Вернадский В. И. Размышления натуралиста. М., 1975, с. 27.

Ритмічність, повторюваність, певна послідовність зовнішніх умов істотно впливають на розвиток живих організмів. Складні організовані живі системи не могли залишатися стійкими без цих повторюваних процесів. Виживали тільки ті організми, які пристосувалися до ритмічності умов існування, засвоїли їх. На думку Дж. Уітроу, тривалий час єдиним аспектом часових відношень, що мали виняткове значення для органічного світу, були не тривалість, а саме повторюваність, послідовність, які закріпили «тенденцію до кінетичної стимуляції самозбереження»²¹.

Глибокий аналіз цього процесу був даний П. К. Анохіним в обґрунтуванні системогенезу як процесу ускладнення живих організмів. Вчений показав, що, вдосконалюючись і пристосовуючись до умов існування, живі організми виробили свої внутрішні ритми, узгодили їх з ритмічністю умов існування. Саме через наявність внутрішньої ритмічності біофізичних та біохімічних процесів, їх узгодженості через зворотний зв'язок із зовнішньою ритмікою середовища стала можливою саморегуляція живих організмів, виробилося активне відношення живих організмів до навколишньої дійсності²².

З концепції П. К. Анохіна про системогенез випливає, що «біологічний годинник» є не що інше, як відображення ритмічності явищ, які відбуваються в природі і мають біологічне, пристосувальне значення для організмів. Отже, біологічні ритми виступають як вираження часового аспекту активності живого. Ця пристосувальна реакція організмів на закономірне повторювання і послідовність явищ живої і неживої природи, виникнувши в процесі історичного та індивідуального розвитку живих систем, забезпечує можливість нормального життя організмів у змінах умов, завдяки чому вони найліпше підготовлені до цих змін.

Як встановлено на сьогодні, в кожному живому організмі існує багато «годинників», але цілісна діяльність його визначається наявністю «головного хронометра», який синхронізує всі процеси, що відбуваються в живому організмі, у певну часову послідовність. Щодо цього не становить винятку і людина. Від дня свого народження вона перебуває під впливом як мінімум двох циклів: фізичного та емоційного, тривалість яких продовжується відповідно 23 і 28 днів.

Наявність різних процесів, що проходять у живій природі, зумовлює структурну неоднорідність біологічного часу, його нерівномірну довготу, де кожному рівневі властиві свої масштаби часу. Різні процеси відбуваються не одночасно і їх швидкість не може бути постійною. Ще М. Є. Введенський в контексті вчення про функціональну лабільність нервової системи показав, що часові інтервали у різних її відділах є змінними величинами і залежать від умов існування матеріального субстрату.

Це положення можна розглядати як конкретне вираження більш загальної закономірності різномасштабного вияву часових процесів у різних локалізаціях живої матерії. Так, загальний процес розвитку рослинного покриву нашої планети складається з численних процесів зміни рослинних груп, кожна з яких проходить різні стадії ценозів з характерними для них масштабами часу²³.

Істотно відзначити, що сама еволюція зумовлюється неоднаковими процесами з різними масштабами часу. Це — молекулярні процеси, що

²¹ У і т р о у Дж. Естественная философия времени. М., 1974, с. 73—74.

²² Див.: А н о х и н П. К. Методологический анализ узловых проблем условного рефлекса. М., 1962.

²³ Див.: Б ы к о в В. Геоботаника. Алма-Ата, 1957, с. 231.

завершуються протягом часу, який не досягає навіть одної тисячної долі секунди, фізіологічні процеси, масштаб часу яких починається від сотих долей секунди і завершується годиною. Крім згаданих процесів, виділяють онтогенетичні, історичні та еволюційні процеси, довжина яких в часі найрізноманітніша і які в свою чергу можуть включати до себе величезну кількість більш швидких процесів. Тривалість існування рослинних груп набагато більша, ніж у світі тварин, складніших і значно пізніших за походженням.

Спостерігається ще й така закономірність, на яку звертав увагу Ф. Енгельс, а саме прискорення розвитку живого. Цю ж закономірність відзначає і І. І. Шмальгаузен, вказуючи на те, що як тільки певна філогенетична гілка виявить свою життєздатність, вона починає еволюціонувати прискореними темпами²⁴.

Одним із своєрідних виявів часових відношень у живій природі є не тільки різниця в масштабах часу, але й асинхронність у розвитку тих чи інших частин організму, різних популяцій та інших організаційних рівнів живого за всієї строгої синхронізації цілісних біологічних систем. Прикладом анізотропності, асинхронності в процесі розвитку може бути нерівномірність повторюваності нуклеотидних послідовностей ДНК, реплікації ДНК, де репродукція неоднакових ділянок хромосоми розтягнута на значні періоди часу. За даними досліджень А. А. Прокоф'євої-Бельговської, особливо висока асинхронність у репродукції різних ділянок хромосоми людини²⁵.

Процес еволюції не виявляє також синхронності, однаковості темпів розвитку різних організмів. На відмінність у швидкості видоутворення звертав увагу Е. Майр. Аналізуючи еволюцію видів і популяцій, він підкреслював, що не існує стандартної швидкості видоутворення²⁶. Темпи еволюції є складними функціями багатьох змінних, і коли б її часові характеристики були однаковими, то сама б еволюція виродилася би в циклічне повторення. Різна швидкість, асинхронність життєвих процесів є одним із виявів необоротності часу, в якому відбувається біологічна еволюція.

Саме у біологічній еволюції порядок раніше — пізніше, минуле — сьогоднішнє — майбутнє найповніше характеризує співвідношення між станами рухомої матерії. В живих системах хід часу від минулого до майбутнього через сучасне не є стихійним процесом, а закономірним зв'язком між тим, що відбулося, відбувається, і тим, що буде відбуватися. Якщо в неживій природі згадана послідовність виступає просто зміною подій, то для існування органічної матерії вона має принципове значення, бо пов'язана з такою діяльністю живих організмів, яка дозволяє їм підготуватись до тих змін, що відбудуться.

Отже, необоротність часу в еволюції органічного світу виражає не просто абстрактну односпрямованість стріли часу, а насамперед філогенетичну необоротність пристосованості організмів до середовища, що неодмінно вписується у послідовність «раніше — пізніше». Необоротність часу в біологічних системах знаходить своє вираження у законі необоротності еволюції. Цей закон був у загальному вигляді сформульований Ч. Дарвіном, але увійшов в історію науки як закон необоротності Долло. Суть його полягає в тому, що «організм ніколи не повертається точно до попереднього стану навіть в тому випадку, якщо

²⁴ Ш м а л ь г а у з е н І. І. Факторы эволюции. М., 1968, с. 400.

²⁵ Див.: «Успехи современной генетики». М., 1971, вып. 3.

²⁶ М а й р Э. Популяции, виды, эволюция. М., 1974.

він виявиться в умовах існування тотожних тим, через які він пройшов»²⁷.

Застерігаючи від абсолютизації цього закону і перенесення його на всі без винятку процеси, І. І. Шмальгаузен вказував на неможливість руху «назад по пройденому шляху і повне відтворення попередніх структур»²⁸. Метрика часу виражає неповторність, нетотожність просторово-часових відношень на різних фазах послідовності розвитку матеріальних тіл.

Із вищевикладеного випливає, що час, як і простір, не є незмінним. Часові відношення змінюються з розвитком матерії, набуваючи специфічних рис, характерних тільки для тієї чи іншої форми руху матерії. А тому можна говорити про біологічний час як форму буття органічного світу, на що вказував В. І. Вернадський. При цьому слід застерегти від відриву біологічного часу від фізичного. У живих системах час ґрунтується на фізичних процесах, але специфіка його вияву визначається біологічними закономірностями.

Вивчення просторово-часових зв'язків і відношень у живій природі має важливе теоретичне і практичне значення. Більш того, висвітлення просторових відношень у живій природі, теоретизація біології ставить питання про створення геометрії живого, про багатовимірність простору і часу. Нині більшість дослідників вважають, що такою геометрією може бути одна з n -мірних геометрій Рімана. Правомірність використання такої геометрії не викликає сумніву, але є сенс ставити питання про потребу відрізнити реальний простір від концептуального, пов'язаного з деякими математичними моделями у фізиці. Простір і час потрібно розглядати з ходом конкретних процесів, внаслідок чого ті чи інші теоретичні побудови можуть бути експериментально підтвердженими.

Зміст значної частини праць, присвячених вивченню просторово-часових форм і відношень у живій природі, зводиться до вимірювання простору і хронометрування часу. По суті більшість дослідників виходять тут з абсолютизації принципу Г. Рейхенбаха: «Дослідження часу без вивчення фізики — марна справа».

Справді, відрив біологічного часу від фізичного призводить до всяких спекуляцій як у природознавстві, так і у філософії. Адже хронометрування часу і виміри простору допомогли у виявленні низки закономірностей просторово-часових відношень у живій природі, тим більше, що кожний об'єкт дослідження, в тому числі й біологічний, завжди піддається кількісному аналізу. Проте такий підхід до розгляду специфіки просторово-часових відношень у живій природі, його абсолютизація містить у собі небезпеку спрощення проблеми, на що звертає увагу М. Бунге. Він підкреслював, що фізика не дає нам ще повного уявлення про простір і час, а багато незрозумілого в проблематиці їх аналізу є наслідком того, що увага дослідників була звернута на технічні проблеми врахування і виміру просторових відношень і часових інтервалів при негативному ставленні до філософських проблем простору і часу²⁹.

І нарешті, щодо дискусій з приводу ендогенної і екзогенної природи біологічних ритмів. Абсолютизація того чи іншого моменту не виправдана, оскільки це призводить, з одного боку, до протиставлення внутрішнього і зовнішнього, а з другого — до абсолютизації окремих експериментальних даних. З методологічного боку у розв'язанні постав-

²⁷ Цит. за: Шмальгаузен І. І. Фактори еволюції. М., 1968, с. 438.

²⁸ Там же, с. 439.

²⁹ Бунге М. Пространство и время в современной науке.— «Вопросы философии», 1970, № 7, с. 81.

леної проблеми правильніше виходити з діалектичного взаємозв'язку внутрішнього і зовнішнього, коли функціональною особливістю біоритмів виступає їх внутрішня детермінованість, що виникла і сформувалася історично під впливом матеріальних умов життя.

Зазначимо також, що поглиблене вивчення просторово-часових властивостей живої природи має важливе значення з філософського погляду. Сучасні дані біологічної науки спростовують ідеалістичні і метафізичні уявлення про матерію, форми її існування, підтверджують їх об'єктивне існування. Водночас вони свідчать про те, що, зумовлюючись об'єктивними законами розвитку матерії, просторово-часові властивості на різних рівнях організації матерії мають специфічний характер, а категорії простору і часу збагачуються новим змістом відповідно до розвитку наукових знань про навколишню дійсність. Встановлення статусу біологічного простору-часу, врахування його специфіки є основою широких філософських узагальнень, вироблення правильного філософського світорозуміння, побудови єдиної концептуальної наукової картини світу.

* * *

Проблема пространства и времени, будучи длительное время прерогативой физики и математики, ныне привлекает пристальное внимание биологов, становится объектом биологических исследований. Интерес биологов к проблеме пространства и времени объясняется тем, что категории пространства и времени имеют большое значение для теоретизации биологической науки, а углубленное исследование пространственно-временных свойств живых систем способствует выработке широких практических рекомендаций для решения многих важнейших проблем медицинской и сельскохозяйственной практики.

Данные современной биологической науки подтверждают объективный характер пространства-времени, убедительно свидетельствуют о том, что пространство и время, обуславливаясь объективными законами вечно движущейся и вечно развивающейся материи, на различных уровнях ее организации носят специфический характер. Это позволяет поставить вопрос о статусе биологического пространства и времени, изучение которых будет способствовать выработке более общих философских представлений о пространстве и времени, построению единой концептуальной научной картины мира.

Д. Х. ОСТРЯНИН, А. Д. ОСТРЯНИНА

О. С. ШКЛЯРЕВСЬКИЙ — ВОЙОВНИЧИЙ МАТЕРІАЛІСТ

Серед учених, праці яких становлять помітний внесок у розвиток матеріалістичної традиції на Україні, визначне місце по праву належить одному з видатних патологів ХІХ ст. — професору Київського університету Олексію Сергійовичу Шкляревському (1839—1906 рр.).

Уродженець села Краснопілля Кролевецького повіту на Чернігівщині (нині Бахмацького району) О. С. Шкляревський закінчив 1862 року

медичний факультет Московського університету. 1869-року він захищає докторську дисертацію в Петербурзькій медико-хірургічній академії на тему «Про проходження білих кров'яних тілець крізь колоїдні перетинки». Того ж року Шкляревський був обраний доцентом Київського університету і приступив до читання курсу медичної фізики. 1877 року він організував і очолив єдину тоді на Україні і одну з перших у країні кафедру медичної фізики при Київському університеті.

Наукові дослідження О. С. Шкляревського присвячені головним чином питанням патологічної фізіології. Багато з них не втратили свого значення і для сучасної медицини. Ім'я вченого було досить відоме в Росії. Коли 1870 року І. М. Сеченов залишив Петербурзьку медико-хірургічну академію, питання про заміщення вакантного місця завідуючого кафедрою фізіології широко обговорювалося петербурзькою громадськістю, конференція Медико-хірургічної академії віддала перевагу Шкляревському. Вже один цей факт свідчить про визнання наукових заслуг вченого. Однак всупереч думці наукової громадськості військовий міністр Росії призначив на місце Сеченова реакційного професора Ціона, відхиливши кандидатуру Шкляревського. О. С. Шкляревський був демократично настроєним ученим, противником самодержавства. Очевидно, цим і пояснюється відмова міністра затвердити його завідуючим кафедрою фізіології Петербурзької медико-хірургічної академії і ліквідація 1884 року кафедри медичної фізики в Київському університеті, що примусило О. С. Шкляревського подати у відставку.

Ще в студентські роки Шкляревський брав активну участь у боротьбі демократичних сил Росії за суспільний прогрес. Будучи студентом Московського університету, він вивчав і поширював твори О. І. Герцена, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарева, читав «Колокол», «Полярную звезду», праці західноєвропейських філософів-матеріалістів, особливо Л. Фейєрбаха, кілька творів якого він переклав російською мовою.

Царський уряд помітив революційні настрої молодого Шкляревського і встановив за ним строгий поліцейський нагляд. Про це свідчить рапорт московського обер-поліцеймейстера військовому генерал-губернаторові від 9 жовтня 1861 р. про наслідки обшуку на квартирі Шкляревського і його брата Никифора. В ньому повідомлялося, що під час обшуку були «вилучені літографічні заборонені твори, чотири номери лондонського журналу «Колокол», виписки із заборонених творів у двох зошитах, візитна карточка з портретами Герцена і Огарьова і заряджений пістолет»¹. Військовий генерал-губернатор на рапорті обер-поліцеймейстера написав: «У вищу створену слідчу комісію про видання і поширення злочинних творів»².

Ці матеріали дають підставу вважати, що в молодості Шкляревський приєднувався до революційно-демократичного табору. У лавах прогресивної частини вітчизняної інтелігенції він лишався до кінця свого життя. Шкляревський виступав активним поборником необхідності допуску жінок до навчання у вищих учбових закладах. У доповідній записці раді медичного факультету, написаній у грудні 1870 року, Шкляревський вимагав, щоб учена рада порушила перед урядом питання про необхідність допуску жінок до навчання у вищих учбових закладах, зокрема на медичні факультети університетів. Щоб забезпечити можливість учитися матеріально незабезпеченим жінкам, потрібно, на його думку, встановити для них стипендію.

¹ Московский обл. архив, фонд 16, оп. 51, дело 65, л. 15.

² Там же.

Шклярєвський вимагав надати жінкам право і фактичну можливість учитися в усіх вищих учбових закладах Росії. У спеціальній промові «Про відмітні властивості жіночого і чоловічого типів, у додатку до питання про вищу освіту жінок», виголошений 9 січня 1874 року на урочистих зборах університету, Шклярєвський викривав твердження реакційних теоретиків про те, що жінки нібито мають менші здібності до інтелектуальної діяльності, ніж чоловіки. Учений доводив потребу активної участі жінок у всіх галузях культурного життя. Найліпшою професією для жінок він вважав педагогічну, обстоюючи при цьому необхідність допуску їх до викладання не тільки в гімназіях, але й у вищих учбових закладах.

Про прогресивність суспільно-політичних поглядів Шклярєвського свідчить і засудження ним толстовської проповіді про непротивлення злу. «Для кожної прогресивної людини має бути зрозуміло,— писав він,— що саме боротьба зі злом, і при цьому засобами найдоцільнішими, має бути вищим завданням життя вищої істоти в природі (людини.— Д. О. і А. О.)»³.

Будучи переконаним і войовничим матеріалістом, Шклярєвський відіграв величезну роль у боротьбі проти ідеалістичного світогляду. В умовах царської Росії, коли будь-який виступ на захист матеріалістичного світогляду розглядався урядом і всіма реакційними силами як злочин, Шклярєвський з університетської кафедри і в наукових публікаціях сміливо обстоював матеріалізм. У лекції, прочитаній студентам медичного факультету Київського університету після обрання його доцентом, Шклярєвський доводив, всупереч панівній релігійній ідеології, що людину треба характеризувати «як частину природи і вивчати її з допомогою тих же методів, які вже виправдалися під час вивчення інших тіл природи, зробити свою науку (медицину.— Д. О. і А. О.) частиною загальної системи природознавства»⁴. Він підкреслював, що медик відрізняється від природодослідника не більше, ніж один природодослідник від іншого. Об'єкти їх дослідження різні не за своєю суттю, а лише за ступенем їх складності.

У своїх працях Шклярєвський послідовно обгрунтовує і популяризує найважливіші положення матеріалістичної філософії. «Лекції з медичної фізики» він починає зі твердження, що поза нами існує безліч окремих самостійних явищ, предметів чи тіл, сукупність яких ми називаємо «всесвітом, світом чи природою»⁵. Учений виходить із визнання матеріальності світу і незалежності його від людської свідомості. Сама людина — лише невіддільна частина природи, твердить він. Основу матеріального світу становить матерія і її рух.

Матерія і рух, за Шклярєвським, не створювані і не знищені, вони вічні. «Кількість сил в природі,— відзначав він,— як кількість матерії, не може ні збільшуватися, ні зменшуватися»⁶. При цьому Шклярєвський посилається на «закон збереження матерії і закон збереження енергії, два основні закони сучасного природознавства»⁷.

Активність матерії, її рух є природним станом природи. Рух, відзначає Шклярєвський, здійснюється як у просторі, так і в часі. «... Рух є не

³ Шклярєвский А. С. По поводу задач нервно-психической медицины. К., 1898, с. 3.

⁴ Шклярєвский А. С. О необходимости физического образования для врачей при современном состоянии медицины. — «Университетские известия», 1869, № 12, с. 5.

⁵ Шклярєвский А. С. Лекции по медицинской физике. К., 1881—1882, с. 1.

⁶ «Университетские известия», 1874, № 2, с. 6.

⁷ Шклярєвский А. С. Лекции по медицинской физике, с. 4.

тільки переміщення тіл у просторі, — пише він, — але і переміщення їх у часі, бо тіло переходить у нові місця не інакше, як у послідовні нові моменти. Воно рухається, отже, одночасно в часі і в просторі»⁸.

Отже, простір і час, стверджував учений, органічно пов'язані одне з одним. «У всіх без винятку процесах навколишнього світу простір і час становлять нерозривно пов'язані між собою величини, які зумовлюють одне одного»⁹. Вивчаючи особливості простору, Шкляревський відзначав розмаїтість його форм, посилаючись при цьому на геометрію Лобачевського і Рімана¹⁰. Він підкреслював також безконечність світу в часі і в просторі. «Існування в часі, — писав Шкляревський, — протяжність у просторі і здатність взаємодії ми повинні вважати абсолютними властивостями чи атрибутами тіл природи»¹¹.

Рух матеріального світу, вважав учений, підпорядкований об'єктивним законам. «Спостереження показують, що зміна відбувається в природі з надзвичайною правильністю, і чим більше ми пізнаємо природу, тим більше переконуємося в строгому порядку, в якому слідує зміни, що відбуваються в ній»¹². Природознавство, на думку вченого, становить відображення закономірностей об'єктивного світу.

Шкляревський обґрунтував важливість принципу детермінізму, який спирається на закон причинності, «що не знає винятку»¹³, і послідовно проводив його в дослідженні питань медицини. Так, розглядаючи патологічні процеси в людському і тваринному організмі, він зауважував, що патологічний процес починається із зовнішнього подразнювання, яке є першопричиною патологічних змін в організмі. Розуміння важливого значення умов життя для функціонування живого організму — одна із істотних рис його теоретичних поглядів.

Шкляревський один із перших серед природодослідників спробував розмежувати фізичні уявлення про будову матерії і філософську категорію матерії. Матерію він розумів як наявну «в кожному тілі основу, яка може зазнавати всіх змін і яка є субстратом для виявлення сил. Цей субстрат називається *матерією*»¹⁴.

Філософська категорія матерії, вважає вчений, означає такий субстрат, «який за допомогою логічного абстрагування ми позбуємо всіх його властивостей», конкретних фізико-хімічних виявів. Але «природодослідникам доступна й цікава тільки матерія, збагачена властивостями, що належать їй. Така матерія називається речовиною. В основі кожної частини природи лежить відома кількість речовини»¹⁵.

Дане Шкляревським визначення філософського поняття матерії мало важливе значення, якщо враховувати поширене серед учених, зокрема фізиків того часу, ототожнення поняття «речовина» з поняттям «матерія».

Досить цікаві міркування Шкляревського про будову матерії. Він відзначав метафізичний характер крайнього протиставлення атомізму динамізмові і передбачав деякі риси сучасного корпускулярно-хвильового розуміння фізичної картини світу, сформульованого в 30-ті роки нашого століття. Шкляревський стверджував, що атомістична теорія

⁸ Там же, с. 22.

⁹ Там же, с. 22—23.

¹⁰ Див.: там же, с. 11.

¹¹ Там же, с. 65.

¹² Шкляревський А. С. Лекции по медицинской физике, с. 8.

¹³ «Русский вестник», 1876, № 1, с. 491.

¹⁴ Шкляревський А. С. Лекции по медицинской физике, с. 67.

¹⁵ Там же, с. 67.

надто абсолютизує перервний, «острівний» характер речовини, тоді як динамічна концепція з не меншою різкістю підкреслює момент неперервності в природі, апелюючи при цьому до гіпотетичного середовища — ефіру¹⁶.

Відзначаючи в цьому зв'язку, що з методологічного погляду «значення всіх цих гіпотез... приблизно однакове», Шклярєвський, проте, надає перевагу атомізму, як матеріалістичному і більш прогресивному напрямку порівняно з динамізмом. Якщо зі сфери цих загальних міркувань, писав він, ми перейдемо до частковостей, спостережуваних нами в природі явищ, до того, що саме і становить зміст фізичних наук, то різниця між атомізмом і динамічною теорією виступає дуже різко. І саме атомістична теорія, підкреслює Шклярєвський, «має особливі права на нашу увагу, бо вона не тільки дає філософське задоволення розуму, але і є важливим знаряддям наукового прогресу...». Тому, продовжує він, «ми в дальшому викладі будемо триматися тільки на ґрунті атомістичної теорії, яка одна лише і дозволяє нам нині досить далеко заглибитися в суть явищ, не покидаючи водночас твердого ґрунту досвідних знань»¹⁷.

Цікава також думка Шклярєвського про те, що атоми безкінечно малі «як у просторі, так і в часі»¹⁸, тобто, що вони не статичні, а змінюються в нескінченно малі проміжки часу.

Матеріалістично розв'язує учений і головні питання теорії пізнання. Пізнання загалом він розглядав як «реальний процес нашої взаємодії з природою»¹⁹. Вихідним продуктом цієї взаємодії є відчуття — образи предметів, які їх викликали. Але відчуття, відзначав Шклярєвський, дають лише зовнішнє відображення об'єктів пізнання і не розкривають їх суті. «Те, що ми визнаємо за допомогою наших чуттів про природу, — пише він, — становить, проте, не власну суть речей, а тільки ту дію, яку вони викликають у наших матеріальних органах, спеціально в речовині нашої нервової системи»²⁰. Суть речей, явищ, зауважує далі Шклярєвський, пізнається з допомогою розуму, мислення. Вчений не сумнівається у пізнаваності об'єктивно існуючого світу. Щоправда, в нього є фраза про те, що відчуття — це символ, значок зовнішнього світу²¹, однак весь зміст його поглядів свідчить про те, що він не був прихильником теорії ієрогліфів.

У працях Шклярєвського матеріалістичні положення поєднуються з діалектичним розумінням явищ і процесів об'єктивної дійсності. Матеріальний світ мислиться ним як такий, що перебуває в постійному русі і розвитку. «Природа, — пише він, — не лишається незмінною, завжди рівною собі. У ній постійно один стан переходить в інший, одне явище, тобто одна яка-небудь форма існування, змінюється іншою»²². При цьому важливо підкреслити, що розвиток Шклярєвський розуміє переважно як виникнення нової якості, нових властивостей і закономірностей.

Природу вчений розглядав як єдине ціле. Він стверджував: «...природа теперішня, минула і майбутня має уявлятися насамперед як одне ціле, що зберігає характер єдності, незважаючи на безкінечну різноманітність її складових частин»²³.

¹⁶ Див.: Шклярєвський А. С. Лекції по медичній фізиці, с. 67—68.

¹⁷ Там же, с. 78—79.

¹⁸ Там же, с. 79.

¹⁹ Там же, с. 65.

²⁰ Там же, с. 64.

²¹ Див.: там же.

²² Там же, с. 8.

²³ «Университетские известия», 1874, № 2, с. 10.

Аналізуючи конкретні факти взаємозв'язку в природі, Шкляревський робить висновок: «Ми знаємо тепер, що яке б тіло природи ми не взяли для розгляду, його ніколи не можна уявити поза матеріальним і динамічним зв'язком зі всіма іншими незліченними тілами природи»²⁴. Ми неспроможні розірвати зв'язки, пише він, що з'єднують яке-небудь тіло з рештою природи. Але, коли б нам це вдалося, то вивчення такого тіла становило б для нас дуже обмежений інтерес; це тіло було б для нас не більше, як додаток, що зовсім зникає в нескінченно великій сумі. Але те ж тіло дістає цілком інше значення, коли ми спроможні розглядати його, як частину природи, оживленої тими ж процесами і керованої тими ж законами, які відіграють роль у житті всього величезного організму, до якого воно належить»²⁵.

Шкляревський виходить із визнання матеріальної єдності світу, яка виражається в єдності органічної і неорганічної природи, явищ матеріальних і духовних. «Принцип єдності природи і поєднання усіх її частин в один Космос, керований одними загальними для всіх законами,— підкреслює він,— становить важливу мету і головну характеристичну рису сучасного природознавства»²⁶.

Виступаючи проти панівних у медицині того часу механістичних поглядів Р. Вірхова на організм як федерацію клітинок, кожна з яких має самостійне життя, Шкляревський називав такі погляди «грубими», протиставляючи розуміння організму як єдиного цілого²⁷.

Медицина, за Шкляревським, не може обійтись без дослідження окремих частин і органів. Але, «досліджуючи людський організм,— пише він,— ми штучно виділяємо і піддаємо вивченню різні органи, стосовно яких ми, однак, цілком переконані, що вони не мають значення самі по собі і дістають його тільки внаслідок своєї участі в загальному житті організму»²⁸.

В той час, як панівна в медицині клітинна патологія Р. Вірхова виходила з тези, що «немає ніяких хвороб, крім місцевих», і вважала основним принципом новітньої медицини локалізацію, Шкляревський, навпаки, стверджував, що з огляду на цілісність організму і взаємодію його частин так звані місцеві хвороби не можуть розглядатися у відриві від усього організму, бо місцеве захворювання обов'язково залежить так чи інакше від цілого і саме якоюсь мірою впливає на весь організм. Характер розвитку патологічних процесів, за Шкляревським, визначається в кінцевому підсумку, властивостями організму як цілого. Звідси випливали і відповідні висновки щодо лікування хвороб. Вони істотно відрізнялися від тих, які робилися на основі переоцінювання клітинною патологією Р. Вірхова ролі локальних клітинних і тканинних патологічних процесів і недооцінювання цілісності організму.

Спираючись на принцип єдності усіх частин космосу, Шкляревський робить висновок і про єдність фізичних і психічних явищ. Цікаво, що хід думок Шкляревського збігається щодо цього з аргументацією Чернишевського і Добролюбова, які доводили матеріальну зумовленість психіки, спираючись на принцип єдності світу²⁹. Шкляревський вказує, що психічний світ, органічна і неорганічна природа мають чимало спільних законів. Так, в основі психічної діяльності,

²⁴ Шкляревський А. С. Лекции по медицинской физике, с. 1—2.

²⁵ Там же, с. 3.

²⁶ Там же, с. 7.

²⁷ «Университетские известия». К., 1869, № 12, с. 4.

²⁸ Шкляревський А. С. Лекции по медицинской физике, с. 3.

²⁹ Див. напр.: Чернышевский Н. Г. Антропологический принцип в философии.— Избр. философские произведения, т. III, 1951, с. 185, 187.

пояснював він, лежить один із основних принципів природи взагалі — принцип взаємодії, який якісно відрізняється за своїм виявленням у світі неорганічному і органічному.

В цьому зв'язку Шклярєвський розглядає відчуття як результат взаємодії. Але якщо в основі відчуття лежить «зміна, викликана тілом за допомогою нервів і мозку», яка завершується психічним актом, то взаємодія тіл в неорганічному світі «закінчується тільки матеріальним процесом»³⁰. Як впливає з цього, Шклярєвський наближався до розуміння важливого положення матеріалістичної гносеології про те, що в основі матерії лежить властивість, схожа з відчуттям.

Однак внаслідок того, що діалектика в його творах мала переважно стихійний характер, учений виявляв іноді механістичне розуміння процесів фізіології, зокрема патологічної фізіології. Так, наприклад, пояснюючи запальний процес, він висунув механістичну теорію, згідно з якою в судинах запаленого осередку після посиленої течії крові настає уповільнення його і виникає застій. Під час уповільненого кровотоку, стверджує Шклярєвський, лейкоцити, як найлегші серед інших формених елементів крові, не захоплюються центральним струменем крові, а прилипають до судинної стінки і утворюють так зване крайове стояння лейкоцитів, потім вони просуваються через стінку судини в тканину. Пояснення цього явища механістичними причинами, тобто меншою питомою вагою лейкоцитів порівняно з еритроцитами, в ході розвитку науки визнане недостатнім. Експериментально було встановлено, що й під час збільшення ваги лейкоцитів відбувається «крайове стояння» і просування (еміграція) їх через стінку судини в тканину. Великий російський біолог І. І. Мечников показав, що «крайове стояння» і особливо «еміграція лейкоцитів» у тканині не можуть бути пояснені тільки механістичними закономірностями, що запальний процес і його складовий елемент — «еміграція лейкоцитів» є дуже складною біологічною реакцією цілісного організму.

Проте, відзначимо, на противагу віталістичному трактуванню запального процесу, матеріалістичне, хоча і механістичне, пояснення Шклярєвського було для свого часу прогресивним. Крім того, не можна не сказати і про те, що в статті «Про гемодинаміку інфаркту» він сам критикує механістичне розуміння деякими ученими (зокрема Фолькманом) процесів, що відбуваються в сфері судинного тромбу.

Шклярєвський був активним борцем за матеріалістичний світогляд, проти релігійно-ідеалістичних поглядів на природу. Так, учений-медик різко виступав проти телеологічного тлумачення доцільності живих організмів. Він доводив, що доцільність у побудові органічних форм сучасна наука пояснює матеріалістично — як результат дії на організм умов їх існування і природного добору. Розкриваючи роль зовнішнього середовища у розвитку органічних форм, Шклярєвський підкреслює, що, змінюючи вплив світла, теплоти, вологи, хімічний склад сприйманих організмом речовин, «ми викликаємо не тільки кількісні хитання в життєвому процесі, але й якісну відмінність в його результатах... Ми розкладаємо гармонію організмів, яка спочатку склалася, із зовнішніми умовами, розвиваємо одні частини на шкоду іншим, дістаємо форми, спорідненість яких з початковими зрозуміла тільки науці, а не безпосередньому спостерігачеві. Але при цьому в наших горбах і заводських конюшнях, у наших кабінетах і лабораторіях ми не вживаємо ніяких таємничих сил»³¹.

³⁰ Шклярєвський А. С. Лекции по медицинской физике, с. 65.

³¹ «Университетские известия», 1869, № 12, с. 12—13.

Загальний висновок, до якого приходять Шкляревський, такий: «Отже, типова форма організму не є лише результат внутрішньої організуючої сили, а складний продукт, в якому зовнішнім фізичним умовам належить істотна роль»³².

Пізніше, в «Лекціях з медичної фізики» Шкляревський обґрунтував важливу роль зовнішнього середовища у зміні рослинних і тваринних організмів. Розкриваючи неспроможність віталізму, Шкляревський твердить, що розвиток органічних форм спрямовується не якоюсь нематеріальною «життєвою силою», а умовами зовнішнього середовища і природним добром. Ланцюги організмів, пише він, існують «уже мільйони років, протягом яких — надзвичайно повільно і поступово — змінювалася форма окремих членів у ланцюгові під впливом умов, як з боку навколишнього неорганічного світу, так і з боку інших ланцюгів, що існують одночасно. Не дивно тому, якщо згадані умови увійшли істотним інгредієнтом у спостережувану нами тепер форму організмів, якщо ми знаходимо їх безконечно доцільнішими, через найдосконаліші твори людської культури, вік якої вимірюється небагатьма тисячоліттями»³³.

Біологічні науки, зокрема фізіологія, зауважує Шкляревський, поступово звільняються від віталізму. Не впадаючи в перебільшення, наука «може стверджувати, що органічне життя є тільки густа сіль фізичних явищ, що зумовлюють одне одне»³⁴.

Матеріаліст Шкляревський критикував таких учених, які в розумінні питань патофізіології робили поступки «на користь віталістичної причини»³⁵. Так, він характеризував як віталістичне твердження деяких патологів (Конгейм, І. Геллер та ін.) про довільність руху кров'яних тілець. Учений-матеріаліст був переконаний у тому, що віталізм буде вигнаний із біологічних і медичних наук. Настане час, казав він, звертаючись до медиків, коли «медицина позбудеться цілком залишків свого теперішнього віталістичного характеру»³⁶.

Войовничий матеріалізм Шкляревського особливо яскраво виявився у критиці ним спиритизму. Як відомо, у 70-х роках XIX ст. у Росію із Заходу (головним чином із Англії і США) проникла пошесть спиритизму. В колах російської інтелігенції з'явилися пропагандисти спиритизму, а серед них — професор Петербурзького університету Н. П. Вагнер, видатний російський хімік О. М. Бутлеров і деякі інші.

Прибічники спиритизму, виходячи із визнання руху без матерії, енергії — без маси, сили — без речовини, намагалися довести можливість існування свідомості без функціонуючого людського мозку, можливість «матеріалізації» духів за допомогою перетворення енергії у речовину і «дематеріалізації» їх через зворотне перетворення речовини в енергію.

Шкляревський один із перших у Росії рішуче виступив проти спиритизму і його пропагандистів. Коли відомий російський учений зоопсихолог Вагнер опублікував у журналі «Вестник Европы» (№ 4 за 1875 р.) статтю «З приводу спиритизму» (лист до редактора), в якій активно обстоював спиритизм, учений-медик негайно реагував на неї своєю статтею «Що думати про спиритизм», опубліковану в тому ж журналі («Вестник Европы», № 6, 7 за 1875 р.). Шкляревський довів

³² Там же, с. 12.

³³ Шкляревский А. С. Лекции по медицинской физике, с. 7.

³⁴ «Университетские известия», 1869, № 12, с. 12.

³⁵ Шкляревский А. С. Новейший фазис в истории экстравазации. СПб, 1872, с. 6.

³⁶ «Университетские известия», 1869, № 12, с. 14.

неспроможність аргументів Вагнера та ін. adeptів спиритизму, зокрема викрив їхнє твердження про існування якоїсь духовної сили, незалежної від тіла людини і нібито такої, що має здатність матеріалізації і дематеріалізації. Він показав, що результат спиритичних дослідів залежить не від дії якоїсь містичної сили, а «зводиться до питання совісті медіуму», його шахрайських прийомів, які ніякого наукового значення не мають, що теорія Вагнера про якусь духовну силу не відрізняється від релігійного вчення про «душі померлих» і «потойбічний світ». Якщо визнати «психічну силу», здатну все створювати, пише Шкляревський, то «тоді можна допустити будь-яке містичне марення»³⁷.

Посилання Вагнера на деяких західноєвропейських учених, які нібито поєднують спиритизм із заняттям наукою, учений-матеріаліст вважає ненауковим аргументом.

Послідовно розкриваючи антинауковий характер спиритизму, Шкляревський показав, що «створення із нічого, перетворення у ніщо, дія без причини, зміна явищ без закону — ось до чого має прийти всякий філософ спиритизму, якщо тільки він зможе думати послідовно»³⁸. Спіритизм суперечить основам науки, твердить Шкляревський. Що стосується спиритичних «дослідів», то погодити їх раціонально з законом збереження матерії і руху чи з законом причинності взагалі неможливо. Спіритизм — містика. І ніякими зусиллями, ніякими натяжками його не можна примирити з наукою, резюмує учений-матеріаліст.

Послуговуючись підтримкою реакційних сил, Вагнер виступив у журналі «Русский вестник» (№ 10 за 1875 р.) зі статтею «Медіумізм», де продовжував захищати спиритизм. У цій праці він звертається до Шкляревського з таким закликком: «Я пройшов всю гаму нестерпних сумнівів перше, ніж прийшов до переконання в існуванні «небаченого світу». Подумайте, п. Шкляревський, про те, що ми з вами стояли «на одному березі», і якщо я наважився його покинути і перейти на «той берег», то, мабуть, зустрівся істотно важливі доводи, які примусили мене в мої роки переломити мої переконання і піти на протилежний бік. Відкиньте гордість вашого розуму і вашої логіки і перед вами розгорнеться той світ, проти існування якого ви так жорстоко упереджені»³⁹.

У зв'язку з цим Шкляревський публікує цикл статей під назвою «Критики того берега», де він продовжував розкривати доводи захисників спиритизму і обстоювати матеріалістичний світогляд. Виступи Вагнера на захист спиритизму, показав Шкляревський, завдали великої шкоди російському суспільству, особливо тим, що «він робив це зі всім авторитетом, здобути ним у зовсім сторонній щодо спиритизму галузі, і в його устах старі дискредитовані речі видалися новими і сповненими значення для більшості публіки»⁴⁰. Статтю Вагнера «Про медіумізм» (опубліковану в «Русском вестнике» за 1875 рік, № 10), Шкляревський характеризує як останнє несамовите зусилля спиритизму захищати містику.

Відзначимо, що, критикуючи спиритизм, Шкляревський не розумів його класових коренів, як і інших різновидів релігійно-ідеалістичного світогляду. Він усвідомлював їх реакційну роль у житті суспільства, викривав їх антинауковий характер, ворожість природознавству, але не зміг піднятися до викриття соціальних причин, що породжують філософський ідеалізм, релігію і будь-яку іншу містику.

³⁷ «Вестник Европы», 1875, № 6, с. 911.

³⁸ «Русский вестник», 1876, № 1, с. 490.

³⁹ «Русский вестник», 1875, № 10, с. 946.

⁴⁰ Там же, с. 351.

Проте, виступаючи проти спиритизму, Шкляревський розвінчував філософський ідеалізм і релігію, чим також сприяв розвиткові матеріалістичної традиції в історії вітчизняної філософської думки.

* * *

Статья посвящена характеристике мировоззрения одного из крупнейших патологов XIX в., профессора Киевского университета Алексея Сергеевича Шкляревского. Шкляревский явился создателем первой на Украине кафедры медицинской физики; его труды по патологической физиологии поныне не утратили своего значения для медицины. А. С. Шкляревский — один из представителей прогрессивной демократической интеллигенции, активный борец за равноправие женщин, критик толстовской проповеди «непротивления злу». Значителен вклад А. С. Шкляревского в развитие материалистической традиции в отечественной философской мысли. В своих трудах он неизменно отстаивал и популяризировал важнейшие положения материалистической философии.

Основу материального мира, по Шкляревскому, составляет материя, движущаяся в пространстве и во времени. Шкляревский проводит различие между философской категорией материи и физическими представлениями о строении материи. Говоря о строении материи, ученый указывал на метафизический характер крайнего противопоставления атомизма динамизму. В этом отношении им прозорливо предугадывались некоторые черты современного корпускулярно-волнового понимания физической картины мира.

Познание Шкляревский понимает как процесс взаимодействия познающего субъекта с окружающей его действительностью. Он глубоко убежден в познаваемости мира.

Материалистические положения сочетаются в работах А. С. Шкляревского с диалектическим пониманием явлений и процессов объективной действительности. Материальный мир мыслится им пребывающим в постоянном развитии, что приводит к возникновению новых качеств, свойств, закономерностей. Природа представляет собой, по Шкляревскому, единое целое, где все пребывает во взаимосвязи. С этих позиций Шкляревский критикует механистические взгляды Р. Вирхова и его сторонников в медицинской науке, хотя и сам в отдельных случаях допускает механистическое понимание процессов физиологии.

Велики заслуги А. С. Шкляревского также в критике идеалистических концепций в биологии и медицине, и особенно в борьбе против спиритизма и его пропагандистов в России.

В. В. ГОНЧАРЕНКО

ДЕЯКІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЕКЦІЙ З МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

На XXV з'їзді КПРС було підкреслено ту величезну роль, що її відіграє марксистсько-ленінська теорія у комуністичній перебудові світу. «Справу комуністичного виховання, як і всю свою революційно-перетворюючу діяльність, КПРС буде на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії, — відзначив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. — Марксизм-ленінізм — це єдина надійна основа для розробки правильної стратегії і тактики. Він дає нам розуміння історичної перспективи, допомагає визначити напрям соціально-економічного і політичного розвитку на довгі роки вперед, правильно орієнтуватися в міжнародних подіях»¹.

У ході комуністичного будівництва перед суспільними науками постають дедалі відповідальніші завдання. За умов науково-технічної революції, коли зростає спеціалізація наукових досліджень, на передній план у сучасній науці висувається потреба в інтеграції, узагальненні знання. У здійсненні цих інтегративних, систематизуючих функцій особлива роль належить філософії. Саме філософія виробляє світоглядні основи і методологічні принципи створення єдиної картини світу. Марксистсько-ленінська філософія здійснює категоріальний синтез цілісного світорозуміння, яке відповідає закономірностям пізнання дійсності і її перетворення на комуністичних засадах.

Марксизм-ленінізм розглядає філософію не тільки як методологію, а й як теоретичну основу світогляду — соціально-філософське обґрунтування соціальних завдань, програм діяльності класів. Розквіт духовної культури і підвищення її ролі у будівництві нового суспільства зумовлюють зростання значення марксистсько-ленінської філософії як елемента духовної культури розвинутого соціалістичного суспільства.

Піднесення рівня освіченості і політичної свідомості мас, як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, зумовлює потребу в удосконаленні комуністичного виховання нової людини, формування її наукового світогляду. Насамперед потрібний «комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»².

Це завдання набуває надзвичайної важливості, коли йдеться про виховання і навчання молоді. І тут марксистсько-ленінська філософія відіграє особливу роль. Вона закладає фундамент світогляду, навчає

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 80.

² Там же, с. 83.

самостійно, творчо мислити, з позицій діалектико-матеріалістичного методу і класового підходу аналізувати складні процеси і явища сучасності.

Партія, Центральний Комітет КПРС здійснили велику роботу по мобілізації наукових і науково-ідеологічних філософських кадрів країни на виконання завдань, які висуває розвинутий соціалізм. Визначення головних напрямів розвитку філософської науки³, піднесення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук і, зокрема, марксистсько-ленінської філософії збагачується і конкретизується у документах XXV з'їзду КПРС.

Однією з передумов неухильного втілення рішень з'їзду у життя є широка пропаганда і роз'яснення цих рішень. «У партійних документах узагальнено величезний досвід будівництва нового суспільства, дано аналіз найновіших процесів міжнародного розвитку»⁴. У вірності марксистові-ленінізму, у постійному творчому його розвитку — сила нашої партії.

На нинішньому етапі першочерговим завданням викладання суспільних наук у вузі, зокрема філософії, є розкриття творчого внеску в розвиток марксизму-ленінізму, здійснюваного нашою партією. Можливості курсу марксистсько-ленінської філософії щодо цього широкі і багатогранні. Важливе місце тут належить лекціям. Про їх провідну роль у навчально-виховному процесі йшлося у постанові ЦК КПРС «Про роботу у Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по піднесенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук».

У здійсненні накреслень партії на десяту п'ятирічку головним, як відомо, є піднесення ефективності і поліпшення якості праці у всіх сферах суспільного життя. У підвищенні якості лекцій і ефективності їх впливу на студентів найважливіше нині — глибоке, всебічне і систематичне відображення в них документів XXV з'їзду КПРС, ідей Конституції СРСР, матеріалів, присвячених 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції та 60-річчю встановлення Радянської влади на Україні.

Один із кардинальних напрямів удосконалення лекцій у світлі цих документів партії — послідовне розкриття нерозривного зв'язку науковості, комуністичної партійності марксистсько-ленінської філософії з практикою комуністичного будівництва. Як визначив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, «завдання, які стоять перед нашою суспільною наукою, можуть бути розв'язані лише при умові найтіснішого її зв'язку з життям. Схоластичне теоретизування може лише гальмувати наш рух уперед. Тільки зв'язок з практикою може піднести ефективність науки, а це сьогодні — одна з центральних проблем»⁵.

Науковість марксистсько-ленінської філософії вимагає розкриття у процесі викладання об'єктивного характеру всезагальних законів розвитку природи, суспільства і мислення. При цьому розгляд всезагальних об'єктивних законів важливо поєднувати з характеристикою розвитку світового революційного процесу. Отож, потрібно широко і всебічно використати у лекціях глибокий науковий аналіз процесів зміцнення і розвитку світової соціалістичної системи, піднесення і успіхів національно-визвольного руху, наростання класової боротьби трудящих про-

³ Див.: Высокий долг советских философов.— «Правда», 1975, 19 сентября.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 81.

⁵ Там же, с. 82.

ти гніту монополій, зміцнення міжнародної солідарності трудящих, розширення масштабів революційно-демократичного руху як об'єктивних закономірностей історії. Особливо важливо показати, що початок цим глибоким, всеохоплюючим соціальним змінам, що відбулися за останні шість десятиріч в усьому світі, поклала Велика Жовтнева соціалістична революція⁶.

У документах XXV з'їзду КПРС, Конституції СРСР, матеріалах, присвячених 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, у виступах товариша Л. І. Брежнєва глибоко розкрито об'єктивні причини зростання ролі суб'єктивного фактора в історії. «В революційний процес включаються нові покоління і соціальні верстви, нові партії і організації, — відзначає товариш Л. І. Брежнєв. — Відбувається саме те, про що писав свого часу В. І. Ленін: «В міру розширення й поглиблення історичної творчості людей повинен зростати і розмір тієї маси населення, яка є свідомим історичним діячем»⁷. Яскравим виявом цієї закономірності у суспільстві розвинутого соціалізму є насамперед піднесення свідомості і творчої енергії трудящих мас і зростання організаційної і керівної ролі КПРС.

Обґрунтування об'єктивності всезагальних законів розвитку, об'єктивного характеру світового революційного процесу, піднесення історичної творчості мас і ролі робітничого класу і комуністичних партій має неогічне значення для формування у студентів наукового, матеріалістичного світогляду, що є основною метою викладання марксистсько-ленінської філософії.

Партійність марксистсько-ленінської філософії передбачає послідовну аргументовану критику сучасних буржуазних і ревiзiонiстських теорiй, розкриття їх класових і гносеологічних коренів, виявлення їх ідейних джерел, доведення їх теоретичної неспроможності і політичної шкідливості. Важливим є завдання викриття контрреволюційної суті маоїзму. «Тепер уже мало сказати, — відзначив у доповіді на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв, — що маоїстська ідеологія і політика несумісні з марксистсько-ленінським ученням. Вони прямо ворожі йому»⁸. Особливою значення набуває і критика так званої радянології, яка є ідеологічним ядром сучасного антикомунізму, ідейною зброєю різних організацій, відомих своєю активною антикомуністичною і антирадянською діяльністю. Розгорнутій критиці сучасної буржуазної філософії і соціології, як звичайно, присвячуються спеціальні лекції, але це не усуває потреби спинятися на цьому під час читання інших тем курсу.

Єдність методологічної, світоглядної, ідеологічної функцій філософського знання можна переконливо показати, критично аналізуючи спроби буржуазних філософів і «радянологів» фальсифікувати теорію матеріалістичної діалектики, її принципи, закони і категорії⁹.

Наші ідеологічні противники спекулюють на проблемі людини, всіляко рекламують буржуазний спосіб життя, просторікують про свободу особи в умовах капіталізму. У лекціях з філософії критика буржуазних і ревiзiонiстських концепцій з проблеми людини має йти шляхом розкриття їх ідейно-теоретичних джерел і гносеологічних коренів,

⁶ Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1977, с. 15.

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 30.

⁸ Там же, с. 12.

⁹ Багатий матеріал у цьому плані викладач може знайти у працях: История марксистской диалектики. От возникновения марксизма до ленинского этапа. М., 1971; История марксистской диалектики. Ленинский этап. М., 1973; Критика современной буржуазной философии в курсе диалектического материализма. М., 1975; Якушевский И. Т. Диалектика и «советология», Л., 1975.

виявлення їх соціально-класової сутності. Дієвість цієї критики зростає, коли буржуазним спекуляціям переконливо протиставляється єдино наукове, марксистсько-ленінське розв'язання зазначеної проблеми.

Органічна єдність науковості, партійності, зв'язку теорії з практикою комуністичного будівництва дістала концентроване відображення у такому важливому методологічному принципі матеріалістичного розуміння історії, як принцип класового аналізу суспільних явищ. Викладач має витлумачити основний зміст і вимоги цього принципу. Пізнання сутності суспільних явищ, їх походження, тенденцій розвитку, їх ролі у суспільстві можливе тільки за умови врахування класової структури цього суспільства, класових інтересів, співвідношення класових сил.

Важливо, щоб студенти не тільки вивчили положення, які розкривають зміст і вимоги класового підходу, а й навчилися самостійно застосовувати його, оцінюючи складні, суперечливі явища сучасності. Це особливо актуально в умовах, коли наші ідейні противники намагаються використовувати витончені прийоми і форми маскування класового змісту своїх концепцій. «Позитивні зрушення у світовій політиці, розрядка створюють сприятливі можливості для великого поширення ідей соціалізму,— відзначив товариш Л. І. Брежнев.— Але, з другого боку, ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»¹⁰.

За цих умов особливо ґрунтовній критиці слід піддати заперечення сучасними ревізіоністами основного положення марксистсько-ленінської теорії про всесвітньо-історичну місію пролетаріату як головного рушія у поваленні капіталістичного ладу і побудові комуністичного суспільства, як вирішальної сили сучасного революційного процесу.

Розкриваючи наукову неспроможність і соціальну реакційність буржуазних «рецептів» суспільного розвитку, потрібно показати, що єдино правильні відповіді на кардинальні питання сучасності дає марксистсько-ленінська теорія, заснована на діалектико-матеріалістичному методі. Це переконливо демонструє, наприклад, блискучий аналіз співвідношення розрядки міжнародної напруженості і класової боротьби, даний на XXV з'їзді КПРС. Він є одним із прекрасних зразків теоретичного розв'язання найскладніших проблем нашого часу. На цьому прикладі, як і в інших матеріалах з'їзду, можна переконливо показати студентам єдність учення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна про класову боротьбу і вироблених партією поглядів на питання сучасності, вірність КПРС принципів пролетарського інтернаціоналізму, справжній гуманізм політики, яку проводить наша партія. «І зовнішня політика СРСР, спрямована на зміцнення справи миру і свободи народів, і наша внутрішня політика, яка має на меті побудову комунізму, відповідають не тільки корінним інтересам радянського народу, а й являють собою, ми в цьому переконані, наш вклад у загальну боротьбу комуністів всього світу за краще майбутнє людства»¹¹, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев.

У документах XXV з'їзду КПРС, Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», у матеріалах, пов'язаних з прийняттям нової Конституції СРСР, у доповіді товариша Л. І. Брежнева «Великий Жовтень і прогрес людства», у його статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму» глибоко, докладно розроблена концепція розвинутого соціалізму, яка становить видатний внесок у скарбницю марксизму-ленінізму. Філософсько-соціологічне осмислення

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

¹¹ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі. К., 1976, с. 13.

теорії і практики розвинутого соціалізму має зайняти належне місце і в курсі марксистсько-ленінської філософії. На нашу думку, доцільно включити характеристику розвинутого соціалізму як найвищого досягнення усієї попередньої історії, коли соціалізм «розвивається на своїй власній основі, все повніше розкриваються творчі сили нового ладу»¹², у тему «Суспільний прогрес».

Отже, проведення в самому лекційному курсі науковості, партійності, зв'язку теорії з практикою у поєднанні з ґрунтовним показом їх органічної єдності у змісті партійних документів — шлях до збагачення і конкретизації викладу марксистсько-ленінської філософії, перетворення здобутих студентами філософських знань на комуністичні переконання.

XXV з'їзд КПРС, прийняття нової Конституції СРСР, святкування 60-річчя Великого Жовтня і 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні дали новий поштовх вдосконаленню і поглибленню теоретичного змісту лекційного курсу з марксистсько-ленінської філософії. У лекціях з історичного матеріалізму всі основні питання тем мають бути переглянуті у світлі висунутих положень і висновків.

Так, видається доцільним включити в програму курсу поняття «соціалістичний спосіб життя». Філософсько-соціологічний аналіз категорії «спосіб життя» збагатить зміст таких тем курсу історичного матеріалізму, як «Суспільно-економічна формація», «Суспільний прогрес», «Матеріальне виробництво — основа існування і розвитку суспільства» та ін. дозволить врахувати висунуті К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Німецькій ідеології» вказівки про те, що «спосіб виробництва треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще в більшій мірі, це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний *спосіб життя*»¹³. Подаючи теоретичний аналіз категорії «спосіб життя», потрібно показати докорінну протилежність соціалістичного способу життя буржуазному, заснованому на експлуатації і гнобленні, з його культом споживацтва і розкошування. Тут же важливо схарактеризувати соціалістичний спосіб життя як такий, що стверджує себе у праці і працею, у революційно-практичному перетворенні світу на комуністичних засадах. Філософський аналіз соціалістичного способу життя буде значним внеском в ідейне загартування студентів. При цьому слід максимально використати матеріали Всесоюдної науково-практичної конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи», що відбувся в Києві в травні 1977 року, особливо доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького «XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини» та його книгу під такою ж назвою¹⁴.

У матеріалах з'їзду, і насамперед у Звітній доповіді ЦК КПРС, всебічно проаналізована проблема зростання ролі моральних начал у суспільстві розвинутого соціалізму, різних його сферах: економічній, соціально-політичній, міжнародній, науковій, у галузі культури і мистецтва та ін. Ця важлива проблема повинна знайти своє відображення у курсі марксистсько-ленінської філософії, особливо у темах «Матеріаль-

¹² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 4.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 19.

¹⁴ Див.: Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о: совершенствовании социального образа жизни и формировании нового человека. М., 1977.

не виробництво — основа суспільного розвитку», «Політична організація суспільства», «Наука і культура», «Роль народних мас і особи в історії» та ін. Зростання ролі моральних начал в усіх сферах суспільного життя актуалізує потребу запровадження у всіх вузах самостійної філософської дисципліни «Основи марксистської етики».

У світлі актуальних положень і висновків XXV з'їзду КПРС, Конституції СРСР, постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» змінюються місце і роль окремих тем у лекційному курсі марксистсько-ленінської філософії.

У Звітній доповіді ЦК КПРС, інших матеріалах з'їзду поряд з іншими кардинальними проблемами сучасності виділені «проблеми навколишнього середовища і народонаселення, які загострились останнім часом»¹⁵, питання, пов'язані з виробленням ефективної демографічної політики, заходів для поліпшення соціалістичного природокористування, з охороною середовища при визначенні головних завдань розвитку сільського господарства, обґрунтуванням шляхів розв'язання тих екологічних проблем, які загострились останнім часом. Поставлене завдання залучити до розв'язання цих проблем цілий комплекс природничих і суспільних наук. Надзвичайно важливим є філософський аспект цих проблем. У лекційному курсі питання, які стосуються навколишнього середовища і народонаселення, розглядаються в темі «Природа і суспільство». Та увага, яка була приділена їм на з'їзді, посилює освітнє і виховне значення даної теми. Як звичайно, у вузах вона читається дві години, а в технічних і сільськогосподарських — одну годину. У викладі інших тем зазначені питання майже не зачіпаються. Зрозуміло, що це становище має бути виправлене. Аналізові проблеми охорони навколишнього середовища, взаємозв'язку природи і суспільства слід присвячувати більше проблемних лекцій, спецкурсів (особливо на випускних курсах сільськогосподарських і технічних вузів). Поки що це практикується мало.

Згадані проблеми потребують комплексного підходу, в якому істотну роль відіграють методологічна, світоглядна й ідеологічна функції марксистсько-ленінської філософії. Науково-технічна революція в гострій формі висунула проблему взаємовідношення «людина—техніка—природа». Об'єктивні потреби суспільного розвитку зумовлюють необхідність її комплексного розв'язання.

Капіталізм доводить протиставлення людини природі до крайності, до гострого кризового становища. З'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму створює реальні можливості встановлення єдності людини і природи на новій соціальній, науковій і технічній основі.

Загальним напрямом збагачення змісту лекцій з діалектичного матеріалізму є ґрунтовне висвітлення соціальних аспектів його проблем, принципів, законів, категорій, особливо таких, як свідомість, рух, час, якість, міра тощо. Потребу в такому повороті до соціального аспекту можна показати на прикладі теми «Свідомість, її походження і сутність». У більшості підручників, а також у лекціях з цієї теми основна увага зосереджується на діалектико-матеріалістичному аналізі походження свідомості і ролі праці в її виникненні. Тут багато місця приділяється питанню про еволюцію форм відображення, ідеться і про неживу природу, а це має посередній стосунок до з'ясування сутності свідомості. Водночас характеристика її суспільно-історичної сутності, її творчої активності виявляється неповною, хоча, безсумнівно, попередні

¹⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 81.

питання повинні бути підпорядковані висвітленню основного в зазначеній темі — саме суспільно-історичного розвитку свідомості. У практиці викладання діалектичного матеріалізму цьому приділяється недостатня увага, що певною мірою спричиняється відсутністю в програмі курсу чіткого акценту на таких важливих моментах. Матеріали з'їзду орієнтують на ґрунтовний теоретичний аналіз активності свідомості, який має поєднуватися з показом зростання творчої активності широких трудящих мас суспільства розвинутого соціалізму.

Далі. У читанні цієї теми потрібно залучати дані усього комплексу наук. Не можна забувати, що дослідження свідомості в сучасних умовах ведеться спільними зусиллями багатьох наук — і природничих і суспільних — і тільки на цьому шляху досягає справжніх успіхів. Причому переважного значення у виявленні соціальної, суспільно-історичної сутності і походження свідомості набувають саме суспільні науки.

Відзначимо принагідно, що про відзначену вище ваду у розкритті питання, про яке йдеться, свідчить сама назва присвяченого йому семінарського заняття: «Проблеми свідомості у філософії і сучасному природознавстві». Закономірно постає питання: чому тільки в природознавстві? Адже суспільні науки щорік різко збільшують свій внесок у розв'язання однієї з найскладніших проблем сучасної науки — проблеми свідомості¹⁶. Ширше залучення останніх здобутків суспільних наук, безперечно, сприятиме збагаченню змісту лекцій, більш повному висвітленню соціальних аспектів проблем, законів, категорій діалектичного матеріалізму.

Значущість соціальних характеристик категорій переконливо виявляється у зв'язку з проблемою якості, що висунута у десятій п'ятирічці на перше місце. «Проблема якості ми розуміємо дуже широко»¹⁷, — підкреслив у доповіді на XXV з'їзді партії тов. Л. І. Брежнев. «Завдання підвищення ефективності і якості — це не тільки технічне і економічне завдання, це ще і завдання соціальне, ідеологічне, яке розв'язуватиметься і в процесі дальшого розвитку радянського суспільства. У свою чергу розв'язання цього завдання повинно сприяти зміцненню і вдосконаленню соціалістичних суспільних відносин, комуністичних норм співжиття»¹⁸, — зазначав тов. О. М. Қосигін.

Нині очевидна потреба у широкій реалізації виявленого і обґрунтованого К. Марксом у «Капіталі» положення про необхідність пізнання якості речей не тільки з погляду їх власної природи, а й з погляду їх соціальних особливостей, які матеріально не персоналікуються. Такою якістю, наприклад, є, за К. Марксом, моральний знос машин: машина стає носієм суспільної якості не сама по собі, а як елемент загального парку діючих машин. Звідси — подолання відокремленості технічного (в інших випадках — природничо-наукового, біологічного, медичного та ін.) дослідження явищ і вихід на комплексне вивчення явищ засобами різних наук, у тому числі тих, які можуть розкрити їх другу, суспільну природу. Зрозуміло, що виклад цих питань має відповідати загальній логіці розкриття філософсько-соціологічних проблем.

У викладі діалектико-матеріалістичної теорії розвитку, законів і категорій діалектики помітне місце мають посісти питання, пов'язані з діалектикою розвинутого соціалізму: особливості становлення нового, співвідношення поступовості і стрибкоподібності розвитку, ролі і характеру спадкоємності і гармонійності в удосконаленні нового суспіль-

¹⁶ Див., наприклад: Гургенідзе Г. С., Ильєнков Э. В. Выдающееся достижение советской науки.— «Вопросы философии», 1975, № 6.

¹⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 49.

¹⁸ Див.: там же, с. 171.

ства, зростання темпів розвитку і їх вирівнювання у країнах світової соціалістичної системи, посилення впливу суб'єктивного фактора на процеси, що мають об'єктивний характер та ін. Важливо також розкрити методологічне значення діалектико-матеріалістичної концепції розвитку для суспільних наук і практики комуністичного будівництва, керуючись положенням Звітної доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії про те, що потреба в дальшій творчій розробці теорії не зменшується, а стає ще більшою. «Нові можливості для плідних досліджень як загальнотеоретичного, фундаментального, так і прикладного характеру відкриваються на стику різних наук, зокрема природничих і суспільних»¹⁹. Роль марксистсько-ленінської філософії як методології сучасного наукового пізнання у виробленні такого комплексного підходу, в узагальненні даних різних наук — суспільних, природничих, технічних — надзвичайно велика нині, коли поглиблена спеціалізація дедалі більше поєднується з інтеграцією різних галузей знання, створенням єдиної наукової картини світу.

На сучасному етапі особливого значення набуває дальше вдосконалення методів навчання. Важливим напрямом удосконалення методики викладання суспільних наук, зокрема філософії, є ширше впровадження у навчальний процес технічних засобів навчання і наочних посібників. Завдання «активніше впроваджувати в навчальний процес технічні засоби і нові методи навчання...»²⁰ є нині надзвичайно актуальним.

Проте наочні засоби у викладанні філософії використовуються зараз ще недостатньо. Це спричиняється відсутністю на кафедрах філософії ряду вузів необхідної матеріально-технічної бази, невисоким науковим рівнем більшості виданих діафільмів та комплектів плакатів з філософської тематики, недостатньою теоретичною розробкою методики використання наочності у навчальному процесі з філософії. Певною мірою впровадження наочних засобів гальмується і упередженістю частини викладачів, які недооцінюють дидактичні можливості наочності у викладанні філософії, розривають і протиставляють чуттєві і раціональні, емпіричні і теоретичні моменти пізнання істини. З'ясовуючи питання про дидактичну цінність залучення у процес викладання філософських знань наочності, слід враховувати, що образ у теоретичному знанні формується на основі понятійного, логічного знання про об'єкт. У образі відображені істотні зв'язки і відношення в узагальненому, скороченому, ущільненому вигляді²¹.

Серед засобів наочності, що успішно використовуються у навчальному процесі, найбільш поширеною є діапроекція. З її допомогою можна демонструвати студентам структурно-логічні схеми, діаграми тощо²². Їх застосування доцільне тоді, коли стоїть завдання дати стислу, цілісну, схематичну характеристику об'єкта пізнання. Результативність використання діаграм для вироблення і розуміння такої характеристики відзначав В. І. Ленін. Так, у праці «Крок вперед, два кроки назад» він створює діаграму «Загальна картина боротьби на з'їзді». Доводячи правомірність подібного прийому, В. І. Ленін пише: «Щоб

¹⁹ Там же, с. 81.

²⁰ Там же, с. 249.

²¹ Див.: Кедров Б. М. «Ключевой образ» в пропаганде сущности и значения современной научно-технической революции.— «Слово лектора», 1976, № 8; Славин А. В. Проблема возникновения нового знания. М., 1976.

²² Див.: О применении структурно-логических схем в преподавании философии. Научно-исследовательский институт проблем высшей школы. Отдел научной информации. М., 1975; Наглядные средства в преподавании философии. Л., 1976.

зробити цю картину наочною, щоб мати справжню картину, а не купу безладних, дрібних, ізольованих фактів і фактиків, щоб покласти край нескінченним і безтолковим спорам про окремі голосування (хто за кого голосував і хто кого підтримував?), я вирішив спробувати зобразити всі основні типи «поділів» нашого з'їзду у вигляді діаграми. Такий прийом здається, напевно, дивним дуже й дуже багатьом, але я сумніваюсь, чи можна знайти інший спосіб викладу, що дійсно узагальнював би і підбивав підсумки, що був би якомога повніший і найточніший»²³. Ці слова хотілося б прямо адресувати тим, хто ще недооцінює дидактичних, інформаційних і евристичних можливостей наочною знання. Тим більше, що кафедрами філософії ряду вузів, в тому числі й на Україні, вже нагромаджений цікавий досвід використання структурно-логічних схем та інших засобів наочності у викладанні філософії, який потребує детального вивчення, узагальнення і поширення.

У зв'язку із сформульованим товаришем Л. І. Брежневим у доповіді на XXV з'їзді КПРС завданням «приведення самих методів навчання у відповідність з вимогами життя»²⁴, можна виділити такі основні моменти, на які потрібно звернути увагу під час підготовки лекцій з марксистсько-ленінської філософії. По-перше, посилення методологічних моментів у викладі. По-друге, удосконалення методики: урізноманітнення форм і видів лекцій (спекурси, проблемні, оглядові, настановні лекції), використання наочності, залучення до філософського аналізу багатого фактичного матеріалу різних наук, їх останніх здобутків. По-третє, формування у студентів потреби і уміння самостійно поповнювати знання, творчо їх осмислювати.

«В сучасних умовах, коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів»²⁵,— відзначив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев. В епоху науково-технічної революції матеріал науки стає швидко, дедалі більшого значення набуває розробка фундаментальних напрямів науки і її методології. Тому і в діяльності вищої школи постає завдання перенесення «акценту з інформаційного навчання на методологічне, на оволодіння методами наукової, організаторської й іншої діяльності»²⁶, — підкреслив міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР товариш В. П. Єлутін на зустрічі студентів соціалістичних країн.

Поки що у викладанні марксистсько-ленінської філософії здебільшого переважає один вид навчальних лекцій — інформативно-пояснювальний. Така орієнтація не може бути плідною у формуванні творчого мислення, розвитку самостійності і активності студентів, озброєнні їх методами наукової діяльності. Підвищення ефективності лекцій, посилення їх методологічної спрямованості передбачає пошуки й експериментальну перевірку оптимальної єдності інформативно-пояснювального і проблемного навчання. Тут потрібно, щоб викладачі збагнули шляхи розв'язання складних питань в історичному розвитку пізнання, враховували передусім фундаментальні методологічні проблеми сучасної науки.

Невідкладними завданнями є широке запровадження в навчальні плани, особливо на завершальному етапі, спецкурсів з методологічних проблем науки і практики. Воно актуалізується потребою посилити взаємозв'язок суспільних, природничих і технічних наук²⁷, спрямувати наукові дослідження на проблеми, що перебувають на стику різ-

²³ Л е н і н В. І. Повне зібр. творів, т. 8, с. 310—311.

²⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 86.

²⁵ Т а м же.

²⁶ «Комсомольская правда», 1975, 16 апреля.

²⁷ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 240.

них наук, зокрема природничих і суспільних, важливістю застосування у вивченні нових явищ комплексного підходу, який вбирає зусилля і суспільних, і природничих, і технічних наук. У ряду вузів республіки є досвід створення таких спецкурсів, їх апробування свідчить про високу ефективність цього виду лекційної роботи, про його великі можливості у поліпшенні методологічної і соціально-філософської підготовки випускників, у формуванні і розвитку їх інтересу до методологічних проблем сучасної науки і практики.

Зростання ролі самостійної роботи студентів, їх активна участь у конкурсах студентських робіт, підготовка до читання лекцій і проведення бесід в масових аудиторіях під час громадсько-політичної практики — усе це робить конче потрібним широке запровадження у навчальний процес оглядових і настановних лекцій. Великий інтерес студентів викликають, скажімо, лекції про XXV з'їзд КПРС, про прийняття нової Конституції СРСР, про 60-річчя Великого Жовтня, про стан розробки актуальних філософських проблем у вітчизняній і зарубіжній літературі, настановні лекції про те, як працювати над першоджерелами з курсу марксистсько-ленінської філософії, про методику збирання соціологічного матеріалу під час виробничої практики і його обробку, про найефективніші прийоми роботи над рефератами та ін.

Такі види лекцій, певна річ, мають ширше, ніж це робиться нині, використовуватись у викладанні марксистсько-ленінської філософії з урахуванням профілю вузу і факультету, потрібне експериментальне читання спецкурсів, проблемних, оглядових і настановних лекцій з тим, щоб після апрабації, обговорення, обміну досвідом все краще стало здобутком викладачів філософських дисциплін у вищій школі. Для глибокого вивчення студентами історичних документів партії можуть бути використані і оглядові лекції, і настановні (про те, як самостійно вивчати ці матеріали), і особливо проблемні («XXV з'їзд про співвідношення розрядки міжнародної напруженості і класової боротьби», «Проблеми взаємодії природи і суспільства в сучасних умовах», «XXV з'їзд КПРС про зростання ролі моральних начал у будівництві комуністичного суспільства», «Діалектика розвинутого соціалізму» та ін.).

Матеріали XXV з'їзду КПРС, документи, пов'язані зі святкуванням 60-річчя Великого Жовтня, з прийняттям нової Конституції СРСР, є також джерелом яскравих, значущих фактів, що здатні посилити обґрунтованість і переконливість викладу. Методика використання фактів і прикладів у лекціях з марксистсько-ленінської філософії має свою специфіку, яка зумовлюється особливостями соціально-філософського осмислення світу і закономірностями педагогічного процесу. Основними фактами філософії є передусім фундаментальні закономірності, що розкриваються наукою, тому що явища в них виступають у їх зв'язках, в загальних тенденціях розвитку, руху суперечностей. У матеріалах XXV з'їзду КПРС, у Конституції СРСР, постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», доповіді товариша Л. І. Брежнєва «Великий Жовтень і прогрес людства» розглядаються факти саме такої глобальної значущості. Це, скажімо, характеристика головних підсумків досягнутого народом за роки Радянської влади: створення радянського суспільства, утвердження і розвиток радянського способу життя, формування нової людини²⁸, визначення основних закономірностей сучасного революційного процесу²⁹.

²⁸ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 97—98; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 4.

²⁹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 30—37; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 15—23.

Розробляючи методіку використання фактів і прикладів у теоретичному аналізі, поєднання науковості і образності, дохідливості потрібну знову і знову звертатися до невичерпних джерел творчості класичного марксизму-ленінізму.

Окремі документи XXV з'їзду КПРС, матеріалів, присвячених 60-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, обговорення і прийняття нової Конституції СРСР, положень і висновків, що містяться у виступах товариша Л. І. Брежнева, значно збагачує і конкретизує зміст лекцій з марксистсько-ленінської філософії.

* * *

Всесторонній аналіз сучасного етапу мирового революційного процесу, концепція розвинутого соціалізму, дані в матеріалах XXV з'їзду КПРС, матеріалах, присвячених 60-літтю Великої Жовтневої соціалістичної революції і нової Конституції СРСР, мають велике значення в формуванні у студентів наукового, комуністичного світогляду.

В світлі цих матеріалів встає задача углублення теоретичного змісту курсу марксистсько-ленінської філософії. В частині, актуальним є аналіз проблеми «Соціалістичний образ життя», зростає освітнє і виховнє значення теми «Природа і суспільство». Загальним напрямком обобщення лекцій по діалектичному матеріалізму представляється посилення акценту на соціальні аспекти основних проблем, принципів, законів і категорій діалектики. В особливості це стосується таких категорій, як рух, час, свідомість, якість, міра і т. д. Аналіз діалектики розвинутого соціалізму суттєво обогатить і конкретизує загальну діалектико-матеріалістичну концепцію розвитку.

XXV з'їзд КПРС висунув задачу приведення методів навчання в відповідність з вимогами життя. В статті розглядаються питання посилення методологічної сторони навчання, більш широкого використання методів наочності, широкого введення в навчальний процес проблемних лекцій, спекурсів і т. д.

Відображення в лекціях по марксистсько-ленінській філософії матеріалів XXV з'їзду КПРС, документів, присвячених 60-літтю Великого Жовтня, прийняттю Конституції СРСР, ідей, висказаних в виступах товариша Л. І. Брежнева, внесуть значительний вклад в справу формування наукового світогляду, ідейної переконаності і активної життєвої позиції студентства.

І. Т. ЯКУШЕВСЬКИЙ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ КРИТИКИ АНТИЛЕНІНІЗМУ

Проблеми ідейного протиборства двох протилежних соціально-економічних систем посідають важливе місце в теоретичній діяльності філософів-марксистів. І це природно, оскільки в галузі ідеології відбувається принципова і безкомпромісна боротьба, в якій нема і не може бути місця нейтралізму. Як відзначав В. І. Ленін, характеризуючи специфіку ідеологічної боротьби, «питання стоїть *тільки так*: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середина тут немає (бо ніякої «третьої» ідеології не виробило людство, та й взагалі в суспільстві, яке роздирають класові суперечності, і не може бути ніколи позакласової чи надкласової ідеології). Тому *всьяке* применшення соціалістичної ідеології, *всьяке відсторонення* від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»¹.

У ході ідеологічного протиборства соціалізму з капіталізмом один за одним з'являються і зникають з історичної арени різноманітні «спростовувачі» марксизму-ленінізму, але сама боротьба триває, дедалі більше загострюючись, ускладнюючись і розширюючись. Її посилення особливо характерне для сучасного етапу суспільного розвитку. Як відзначив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, «позитивні зрушення в світовій політиці, розрядка створюють сприятливі можливості для великого поширення ідей соціалізму. Але, з другого боку, ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда—більш витонченою»². Все це зумовлене багатьма об'єктивними і суб'єктивними чинниками, зокрема зростанням у класовій боротьбі інтомої ваги ідеологічних чинників, внаслідок чого ідеологічні проблеми «дедалі більше висуваються на перший план»³.

Головним ідейно-політичним зняряддям буржуазії був і лишається антикомунізм, який виступає прапором усіх реакційних сил у їх боротьбі проти миру і прогресу. Протягом більш ніж столітньої історії свого існування стратегія і тактика антикомунізму зазнавала певних модифікацій, які спричинені соціально-економічними і політичними зрушеннями, що відбулися за цей час у світі і зумовили «логіку» метаморфоз антикомунізму, його намагань пристосуватися до нових історичних умов.

В історії боротьби марксизму-ленінізму проти антикомунізму можна виділити три основні етапи: від виникнення марксизму, який дістав творчу розробку і продовження в ленінізмі, до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції; від заснування першої у світі соціалістичної держави до виникнення світової системи соціалізму; сучасний етап характеризується протиборством двох протилежних соціально-економічних світових систем.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 37—38.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 83.

³ Там же, с. 11.

На кожному з цих історичних етапів антикомунізм набуває певних характерних рис, спричинених реакційними устремліннями буржуазії відповідно до конкретних умов класової боротьби. Якщо на першому етапі йому був властивий грубий, примітивний антимарксизм, на другому — агресивний антибільшовизм і антирадянщина, то на сучасному етапі на перше місце виступає «модернізований» антикомунізм, апіленізм, який є «теоретичною» платформою діяльності «радянологів» — фальсифікаторів теорії і практики комуністичного будівництва у нашій країні, спотворювачів політики і цілей Комуністичної партії Радянського Союзу.

У сучасному антикомунізмі можна вичленувати кілька «поверхів», кожний із яких виконує специфічні функції, будучи засобом диференційованого підходу ідеологів антикомунізму до різних соціальних груп і аудиторій. На вищому рівні перебувають теоретики типу Д. Бернхемма, Р. Арона, У. Росту, Д. Белла та ін., які розробляють різноманітні реакційні доктрини, теорії і концепції, а також вишукують нові «аргументи» проти марксизму-ленінізму. Тут формуються вихідні позиції діяльності антикомунізму стосовно конкретної обстановки. На середньому рівні діють здебільшого «радянологи», які займаються популяризацією вироблених на верхньому рівні концепцій і «аргументів» і доведенням їх через наукоподібні видання, спеціальні учбові посібники для середньої і вищої школи до інтелігенції, до молоді, що навчається, та кадрів різних суспільних організацій. На нижчому рівні провадиться систематична масова пропаганда антикомунізму через мільйонні тиражі друкованих видань, радіо і телебачення. Саме тут зосереджений основний апарат «психологічної війни», завданням якого є обробка мільйонів людей будь-якими засобами, включаючи наклепи й інсинуації, залякування і шантаж, увесь арсенал брудних засобів отруєння людської свідомості, вироблення яких стало нині предметом особливої уваги спеціальних служб і організацій.

Отже, антикомунізм — і в його традиційних, і в модернізованих варіантах — залишається головним ідейно-політичним зняряддям імперіалістичної буржуазії в її боротьбі проти сил соціалізму, миру і прогресу. Антикомуністичні ідеологи особливо активізували свою діяльність, покликану служити «теоретичним підґрунтям» «модернізації» імперіалістичної політики, стратегії і тактики в умовах переходу від «холодної війни» до розрядки міжнародної напруженості. Саме тому Берлінська конференція комуністичних і робітничих партій Європи, відзначаючи реакційну роль антикомунізму, висунула винятково важливе завдання — «ізолювати і перемогти антикомунізм»⁴⁻⁵.

У цій статті ми розглянемо деякі основні питання методології критики такого теоретичного кредо антикомунізму, як апіленізм. Це тим більш актуально, що останній, як вже відзначалось, виступає «теоретичною» основою діяльності «радянологів».

Зауважимо передусім, що як самостійна галузь антикомунізму «радянологія» сформувалася наприкінці 50-х років, тобто на сучасному етапі боротьби марксизму-ленінізму проти ідеології антикомунізму. Цей новий напрям антикомунізму спеціалізується не лише на спотвореному зображенні соціально-економічних і політичних реальностей радянського суспільства, але й на фальсифікації теоретичних, насамперед філософсько-соціологічних основ марксизму-ленінізму з позицій нібито «неупе-

⁴⁻⁵ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі. До підсумків конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін, 29—30 червня 1976 року. К., 1976, с. 32.

редженої і об'єктивної науки». Поява «радянології», за задумом ідеологів імперіалізму, мала сприяти об'єднанню сил антикомунізму різних капіталістичних країн в єдиний фронт боротьби проти ленінізму, проти його теорії і практики. 1956 року у ФРН відбувся I Міжнародний «конгрес радянологів». Після цього такі збіговиська періодично проводилися в Австрії, Японії, Греції, Нідерландах, Західному Берліні. Особливу активність «радянологи» виявили в зв'язку з відзначенням радянським народом і всім прогресивним людством 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. В плані «контрсвятування» була організована серія симпозіумів, колоквіумів і конференцій, які завершилися VI «радянологічним конгресом» (вересень, 1967 р.) у Західному Берліні. Активувалася діяльність «радянологів» у зв'язку з 150-річчям від дня народження К. Маркса, 100-річчям від дня народження В. І. Леніна, 150-річчям від дня народження Ф. Енгельса та ін. Особливо посилилася антикомуністична істерія напередодні і в період відзначення 60-річчя Радянської влади. Чимало зусиль вони доклали до антикомуністичного фальсифікування і спотворення нової Конституції СРСР, в якій законодавчо закріплені історичні досягнення радянського народу в усіх галузях суспільного життя, здобуті за 60 років Радянської влади, і яка є новим виявом радянського демократизму. «Радянологи» провели національні, регіональні, міжнародні конференції і симпозіуми у капіталістичних країнах. Наклепи на соціалістичну дійсність поєднувалися тут з фальсифікацією теорії наукового комунізму.

Зусилля радянологів спрямовані на те, щоб применшити історичні досягнення соціалізму у соціально-економічній, політичній та духовній сферах, спотворити суть соціалістичної демократії, підірвати найбільш важливий важіль комуністичного будівництва — керівну й спрямовуючу роль Комуністичної партії і марксистсько-ленінської ідеології. Вороги соціалістичного ладу всіляко намагаються скомпрометувати миролюбну зовнішню політику СРСР, його послідовний курс на мирне співіснування держав з різним соціальним ладом, ослабити єдність і згуртованість народів нашої країни і всієї соціалістичної співдружності.

Одним із моментів, на який слід звернути увагу, здійснюючи критику антикомуністичних спотворень досягнень реального соціалізму, є умисне зміщення акцентів у принципах зіставлення соціалізму й капіталізму. На цю обставину слушно звертається увага в радянській літературі останніх років. «Закриваючи очі на те, що Радянський Союз є країною, в якій утвердився і розвивається принципово інший економічний і соціально-політичний лад порівняно з капіталізмом, буржуазні ідеологи механічно прикладають до цих зовсім нових умов мірку буржуазного, класово-антагоністичного суспільства. Так, зокрема, в радянологічних писаннях нерідко робиться висновок про відсутність в СРСР справжньої демократії на основі того, що у нас-бо немає «плюралістичної демократії», тобто немає конкуренції і боротьби за владу між політичними партіями»⁶. Соціально-класова сутність такого підходу полягає в тому, щоб приховати справжній експлуататорський характер політичної влади в буржуазних країнах, той незаперечний факт, що політична влада тут безроздільно належить монополістичному капіталові, що існування багатьох конкуруючих буржуазних партій не змінює соціальної природи буржуазної держави, яка є фактично буржуазною диктатурою в «плюралістичних шатах». За умов же соціалізму, коли усунуто

⁶ Реальный социализм в СССР и его буржуазные фальсификаторы. М., 1977, с. 31.

класові антагонізми, склалася принципово нова структура відносин дружніх класів і соціальних груп, розвиток яких відбувається у напрямі зміцнення їх соціально-політичної й ідейної єдності. Саме тому сподівання антикомуністичних ідеологів на повернення соціалістичних країн до плутократичної псевдодемократії буржуазного гатунку є не чим іншим, як неспроможною в науковому розумінні реакційною утопією.

За аналогічною схемою здійснюється нині ідеологами антикомунізму фальсифікація інших аспектів діяльності розвинутого соціалістичного суспільства.

Надзвичайно важливого значення надають вони «теоретичному забезпеченню» цих злісних інсинуацій. Поширеним зняряддям антикомуністичних фальсифікацій «радянологами» марксизму-ленінізму є намагання применшити або взагалі заперечити роль ідейно-теоретичної спадщини В. І. Леніна.

Антиленінізм, і про це слід постійно пам'ятати, становить у тих або інших формах теоретичне кредо і вихідну методологічну позицію сучасної буржуазної ідеології загалом. Його суть полягає у намаганнях фальсифікувати ленінський етап у розвитку марксистської теорії. Різновидами таких фальсифікацій є спотворене зображення В. І. Леніна лише як політика, стратега і практика, але не як теоретика, протиставлення «західного», «аутентичного» марксизму, «неомарксизму» тощо — ленінізмові, як нібито «східному» напрямові, інтерпретація його як «суто російського феномена», цілком неприйнятної для Заходу, заперечення інтернаціонального характеру ленінізму як наукової теорії, намагання зобразити його «прагматичною» або «догматичною» системою. Під гаслами антиленінізму об'єдналися нині в єдиний ідейно-політичний блок усі різновиди антикомунізму і антирадянщини, правого і «лівого» опортунізму і ревізіонізму, залишки прибічників «холодної війни» і противники розрядки міжнародної напруженості — всі реакційні антидемократичні сили сучасності. Це з цілковитою очевидністю виявилось під час святкування прогресивним людством планети 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, коли ревізіоністи і догматики відверто блокувалися з антикомуністами. Характерно, що в своїх намаганнях заперечити ленінський етап у розвитку марксистської теорії антикомуністи усіх гатунків послуговуються протиставленням ленінізму так званому аутентичному марксизмові, ревнителами якого вони себе проголошують. Останнє ще раз підтверджує правоту В. І. Леніна, який підкреслював, що «діалектика історії така, що теоретична перемога марксизму змушує ворогів його *переодягатися* марксистами»⁷.

Відзначимо, що антиленінські інсинуації як «теоретична» платформа антикомунізму за самою своєю суттю неспроможні. Це засвідчує успішна практична реалізація ленінських ідей в процесі революційного перетворення світу. Важко переоцінити внесок В. І. Леніна у розвиток теорії наукового комунізму, філософії діалектичного та історичного матеріалізму, в теорію матеріалістичної діалектики, логіку і гносеологію. Ленінські дослідження діалектики суспільних процесів, взаємодії економіки, політики та ідеології, взаємозв'язку суспільного буття і суспільної свідомості є зразком для цілих поколінь філософів-марксистів. Неминуше історичне значення має ленінська ідея союзу філософії і природознавства. В. І. Ленін був першим мислителем нинішнього століття, який в досягненнях сучасного йому природознавства побачив початок грандіозної наукової революції, зумів розкрити і по-філософському узагальнити революційне значення фундаментальних відкриттів природо-

⁷ Л е н і н В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 3.

дослідників. В. І. Ленін дав блискуче філософське пояснення нових наукових даних у період крутої «ломки» принципів у провідних галузях природознавства, а всебічно обґрунтована ним ідея невичерпності матерії стала загальним принципом природознавства.

Принципове світоглядно-теоретичне значення мають марксистсько-ленінські методологічні принципи критики буржуазної ідеології, які слугують надійною, виправданою зброєю в боротьбі проти буржуазних, ревізіоністських і реформістських концепцій, проти усіх різновидів антикомунізму як головного знаряддя імперіалістичної реакції. Звертаючись до ленінської методології критики буржуазних концепцій, яка може бути охарактеризована як воєвничий матеріалізм і має універсальне значення, вкажемо передусім на непримиренну, рішучу наступальну позицію В. І. Леніна в боротьбі проти ворожих марксистської концепції. Послідовне проведення цієї позиції реалізується через діалектичне поєднання партійно-класового і гносеологічного аналізу, історичний підхід до аналізу ідеологічних явищ, конкретизуючись в принципах єдності наукової об'єктивності і партійності, всебічності і концептуальності розгляду, доказовості і переконливості, послідовності і систематичності, конструктивної єдності критичного і позитивного в аналізі буржуазних доктрин.

Спинимося на деяких із цих принципів стосовно теми нашого дослідження.

Принцип об'єктивності розгляду передбачає єдність доказовості і переконливості, тобто ґрунтовний діалектико-матеріалістичний аналіз як доводів, так і висновків, якими оперують у своїх теоретичних побудовах наші ідеологічні противники. Принцип об'єктивності розгляду нерозривно пов'язаний з принципом партійності.

Класичний зразок органічного поєднання принципів партійності й об'єктивності дають нам праці В. І. Леніна, де чітко проводиться розмежування марксисту і об'єктивізму. «Об'єктивіст говорить про необхідність даного історичного процесу; матеріаліст констатує з точністю дану суспільно-економічну формацію і породжувані нею антагоністичні відносини. Об'єктивіст, доводячи необхідність даного ряду фактів, завжди ризикує збитися на точку зору апологета цих фактів; матеріаліст розкриває класові суперечності і тим самим визначає свою точку зору... З другого боку, матеріалізм включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»⁸.

У «радянології», яка є «теоретичним» втіленням антиленінізму, виявляється одна з основних тенденцій сучасного етапу історичної еволюції антикомунізму — намагання «теоретизувати» його і пропагувати під егідою науки, яка нібито об'єктивно і неупереджено вивчає теорію і практику комунізму. Ця претензія на «наукову» критику марксистсько-ленінізму передбачає, на думку антикомуністів, не голослівне його заперечення, а «об'єктивний науковий аналіз». Щодо цього характерна програмна стаття «Радянологія», з якою свого часу вступив Й. Бохенський. «Радянологія, — твердить він, — насправді є молодію науковою дисципліною, про яку поширено чимало неправильних уявлень не тільки серед широкої громадськості, але також і в наукових колах... Коротко радянологію можна визначити як науку, яка займається «комунізмом як таким»⁹.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 389—390.

⁹ Bochen ski J. Sowjetologie. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung «Das Parlament». 14, März, 1962, S. 108.

Отже, якщо повірити авторові і його колегам, то «радянологія» — це, мовляв, наука, яка вивчає теорію і практику комунізму і нібито не має нічого спільного з «примітивним антикомунізмом». Це, власне, акцентується уже в самій назві «науки про комунізм»: наявність у ній знайомого грецького «логос» має створити у читача, який звик до категорій науки, враження чогось ґрунтовного і серйозного. Цілком очевидно, що саме для дискредитації теорії наукового комунізму, для фальсифікації здобутків реального соціалізму «радянологи» і спекулюють на авторитеті науки, щоб, прикриваючись ним, ефективніше впливати на свідомість людей і ідеологічно оброблювати їх у вигідному для монополістичного капіталу напрямі. Проте теоретики сучасного антикомунізму — «радянологи» виступають як противники справжнього наукового аналізу, як софісти, вдаються до будь-яких вивертів, аби досягнути своєї буржуазно-апологетичної мети — захистити буржуазний світогляд і спростувати марксизм-ленінізм. Внаслідок цього в опусах «радянологів» суб'єктивізм гіпертрофується, а об'єктивність атрофується. Все це і визначає антинауковість «радянології», як, до речі, і усього антикомунізму. Щодо цього доцільно відзначити, що звинуваченням і спростуванням наших опонентів нерідко бракує будь-якої аргументації взагалі.

Йдеться про те, що більшість антикомуністичних концепцій і положень по суті ніяк не обґрунтовується їх авторами, є бездоказовими. Це одне з типових явищ «холодної війни» і водночас — закономірне вираження кризи ідеології антикомунізму на сучасному етапі. Відомий американський політик і ідеолог У. Фулбрайт, говорячи про цю особливість антикомунізму як державної політики США та інших капіталістичних держав, пише: «Справді примітна риса психології холодної війни — це цілком нелогічний підхід, коли тягар доведення лежить не на тих, хто висуває звинувачення, а на тих, хто піддає ці звинувачення сумніву. За такою логікою комуністи винні, поки не доведуть протилежне, або винні просто тому, що вони комуністи... Розумні люди не можуть мати справу одне з одним на такій основі»¹⁰. З цим, останнім, навряд чи можна не погодитися.

Не менш важливим методологічним принципом в критичному аналізі антикомуністичних доктрин є всебічність і концептуальність розгляду. Цей принцип передбачає предметне і ґрунтовне розкриття суті концепцій буржуазних «спростовувачів» марксизму-ленінізму. Без цього неможливо розвінчати імперіалістичну ідеологію. І це закономірно, адже для того, щоб успішно боротися з ворогом, треба знати його, «побувати у ворожій країні»¹¹, тобто знати ворожу ідеологію. Надзвичайно важливими щодо цього є виділені В. І. Леніним як основні елементи діалектики об'єктивність і всебічність розгляду. У зв'язку з цим В. І. Ленін прямо відзначав, що «не можна критикувати певного автора, не можна *відповісти* йому, якщо не наводити цілком хоч би найголовніших положень його статті»¹².

Чималі труднощі у здійсненні систематичного критичного аналізу антикомуністичних концепцій становить проблема відбору матеріалу для критики. На нашу думку, тут найдоцільнішим є звернення до колективних комплексних тематичних творів «радянологів». Це, зрозуміло, не виключає критичних досліджень, присвячених персоналіям найвідоміших з антикомуністів (наприклад Й. Бохенського, З. Бжезінського, Г. Веттера, І. Фетчера, Л. Шапіро та ін.). Як приклад можна навести

¹⁰ Fulbright W. The Crippled Giant. N. Y., 1972, p. 29.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 311.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 108.

колективну працю «радянологів» — «Порівняльна енциклопедія», підготовлену і видану 700 авторами і редакторами з 15 капіталістичних країн. Головна редколегія цієї «енциклопедії» включає найвідоміших «радянологів» з США, ФРН, Англії та Франції — З. Бжезінського, Г. Веттера, Д. Гейера, Ж. Кальвеза, Б. Майспера, М. Фейнсода, Л. Шапіро та ін. «Порівняльна енциклопедія» становить своєрідний «звід» найновіших «здобутків» сучасного антикомунізму за останні десятиріччя, де викладено найтипівші для «радянологічних» досліджень концепції і «аргументи», спрямовані проти теорії і практики реального соціалізму. Основний метод цієї «енциклопедії» — тенденційне зіставлення «західної», буржуазної і «східної», комуністичної точок зору на величезне коло проблем. Причому у прикінцевій частині кожної статті наявні спроби «спростувати» марксистсько-ленінський підхід до розв'язання теоретичних і практичних проблем сучасного суспільного розвитку.

В основу згаданої «енциклопедії» покладений антиленінізм, який тією чи іншою мірою, в тих або інших формах пронизує усі статті і виступає у найрізноманітніших виявах. Нині видано два варіанти «Порівняльної енциклопедії» — західнонімецький («Радянська система і демократичне суспільство» в шести томах¹³) і американський («Марксизм, комунізм і західне суспільство» у восьми томах¹⁴). Гадаємо, що ці видання мають стати предметом систематичного критичного наукового аналізу.

Важливим методологічним принципом критики сучасного антикомунізму є єдність критичного аналізу ворожих концепцій і конструктивної розробки актуальних проблем. Як справедливо відзначає в зв'язку з цим В. В. Мшвенієрадзе, «не можна відокремлювати китайською стіною так звану позитивну розробку проблем і «негативну» критику... І подібно до того, як не можна творчо розвивати марксизм-ленінізм без критики сучасного антикомунізму, так само і аргументована, дійова боротьба проти сучасного антикомунізму можлива тільки з принципів позицій марксизму-ленінізму»¹⁵. Згідно з таким підходом наукова критика, на противагу «негативній», має бути реалістичною і конструктивною. Оцінюючи ту або іншу концепцію, так само, як і аргументи наших класових противників, мало сказати «ні». Слід протиставити заперечуваній концепції ґрунтовне марксистсько-ленінське трактування питання. Саме так критикували своїх противників К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, обов'язково даючи поряд з критикою позитивне розв'язання і теоретичну розробку розглядуваних проблем.

Неабияке значення з погляду методології критики сучасного антикомунізму має критичний аналіз найпоширеніших серед «радянологів» прийомів фальсифікації марксизму-ленінізму, теорії і практики реального соціалізму. Спинимося на деяких з них, які є, на нашу думку, найголовнішими.

Передусім відзначимо такий прийом, як вульгаризація і примітивізація теорії і практики наукового комунізму. Цей прийом, зрозуміло, не є винаходом «радянологів»: в історії суспільної думки він подибується нерідко, коли критикувану концепцію зображають просто примітивною, а її автора навмисне дискредитують. В результаті, вихідна концепція знає таких змін, що стає невпізнаваною і повністю не відповідає тому, чим вона є насправді. Цей прийом був взятий на озброєння антикому-

¹³ Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie. Freiburg — Basel — Wien, Bd. 1—6, 1966—1972.

¹⁴ Marxism, Communism and Western Society. Vol. 1—8, N. Y. 1972—1973.

¹⁵ Зарубежные марксисты в борьбе против буржуазной идеологии. М., 1971, с. 32.

нізмом і застосовується на усіх етапах історичної еволюції останнього. Намагаючись підірвати авторитет марксизму-ленінізму і відштовхнути від нього народні маси, «радянологи» прагнуть будь-що вульгаризувати і примітивізувати не лише наукову теорію і революційну практику, але й саму їх взаємодію. Власний «внесок» сучасних антикомуністів полягає в тому, що вони зробили використання цього порочного прийому масовним.

У своїй підривній діяльності «радянологи» широко послуговуються і іншим прийомом, суть якого полягає в протиставленні марксизму — ленінізму, марксизму-ленінізму — «радянській ідеології» і взагалі суспільно-історичній практиці. За допомогою цього вони намагаються довести суперечливість самої марксистсько-ленінської теорії і зобразити її як ненаукову, а також звинуватити В. І. Леніна у «відході» від марксизму та ін. Тут «радянологи» не обмежуються протиставленнями у сфері власне теорії (молодого К. Маркса — зрілому, К. Маркса — Ф. Енгельсу, В. І. Леніна — К. Марксу, марксизм-ленінізм — так званій сучасній радянській ідеології та ін.), вони посилено розробляють версію про існування якихось «нерозв'язних суперечностей» між революційною теорією і практикою. Останнє є центральним в концепціях сучасного антикомунізму, пронизує всі побудови і аргументацію «радянологів».

Застосування об'єктивізму як прийому дискредитації марксистсько-ленінського вчення також не є оригінальним надбанням «радянологів». Цим прийомом і раніше широко послуговувалися буржуазні ідеологи в боротьбі проти марксизму-ленінізму. Його призначення полягає в тому, щоб видати власну критику за якийсь суто науковий аналіз, нібито об'єктивний і неупереджений за своєю суттю. Внесок «радянологів» тут полягає в тому, що вони піднесли об'єктивізм до рівня «ідеологічної індустрії», перетворили його у особливо спотворений науковоподібний засіб боротьби проти теорії і практики комунізму. Відповідно до цього теоретики сучасного антикомунізму не переставляють запевняти читача в тому, нібито їх головна мета — дати об'єктивний, якісний матеріал і залишити читачеві самому зробити певні оцінки і висновки. Приховується лише те, що сам тенденційний підбір матеріалу і його «радянологічна» інтерпретація уже самі по собі є його оцінкою, причому оцінкою вульгаризованою, однобічною, упередженою, деформованою антикомунізмом.

Напівправа, на відміну від інших наведених прийомів, становить продукт сучасного антикомунізму, характеризуючи його власну історичну еволюцію. Встановлено, що на рівні буденної свідомості напівправа є одним із найефективніших засобів дезінформації і дезорієнтації людей, що найвитонченіша брехня і наклепи готуються з напівправи. «Радянологи» зробили цей прийом основним, особливо стосовно раніше використовованого методу грубої брехні і наклепів, як основного прийому антикомуністичних фальсифікацій. Привертає увагу сам відбір матеріалу і розстановка акцентів: переваги і здобутки реального соціалізму всіляко затушковуються і приховуються або взагалі замовчуються, тоді як труднощі і проблеми, а також деякі хиби, які завжди об'єктивно існують при будівництві нового суспільства, навпаки, всіляко роздуваються і абсолютизуються, видаються за єдину реальність практики побудови комуністичного суспільства. Цим прийомом послуговуються «радянологи» здебільшого в їх фальсифікаціях революційної практики, а також її реальної взаємодії з марксистсько-ленінською теорією.

Нарешті, спеціальної уваги заслуговує такий прийом діяльності «радянологів», як конструювання власних теорій і доктрин з метою спотворення і фальсифікації марксизму-ленінізму. Суть цього прийому полягає в тому, щоб конструйовані таким способом концепції не лише диск-

редитували відповідні теоретичні положення марксизму-ленінізму, але й були б в дальшому зручним об'єктом критики з боку «радянологів»¹⁶. Як «доказ» належності до марксистсько-ленінської теорії сконструйованих таким чином «концепцій» і «теорій» використовуються аргументи типу того, що без даних «концепцій» і «теорій» В. І. Ленін нібито не зміг би пояснити і обґрунтувати особливості і специфіку імперіалізму, динаміку суспільного розвитку, теорію соціалістичної революції тощо.

Підсумовуючи, наведемо слова В. І. Леніна, де виражене програмне завдання комуністів: «Ні на хвилину не випускати з уваги нашої кінцевої мети, завжди пропагувати, охороняти від перекручень і розвивати далі пролетарську ідеологію — вчення наукового соціалізму, тобто марксизм»¹⁷. Для цього, як неодноразово відзначав В. І. Ленін, потрібно невпинно боротися проти всякої буржуазної ідеології, хоч би в які модні і блискучі мундири вона одяглася. Випробуваною теоретичною зброєю такої боротьби є ленінські методологічні принципи критики буржуазної ідеології.

* * *

Сущність антиленінізму як ідеологічного кредо сучасного імперіалізму состоит в попытках фальсифікувати ленінський етап в розвитку марксистської теорії, зобразити В. І. Леніна лише як політика, стратега і практика, а не як теоретика, протипоставити «західний», «аутентичний» марксизм, «неомарксизм» і т. п. — ленінізму як якобы «всхідному», «сугубо руському феномену», цілком неприемлемому для Запада, і т. д. Под лозунгами антиленінізму об'єдналися в єдиний ідейно-політичний блок всі різновидності антикомунізму, опортунізму і ревизионізму, сторонники «холодної війни» — всі реакційні сили сучасності.

Испытанным, надежным орудием в борьбе против всех разновидностей антикоммунизма выступает ленинская методология критики буржуазной идеологии, которая может быть охарактеризована как воинствующий материализм и имеет универсальное значение. В ней необходимо выделить прежде всего непримиримую, решительную наступательную позицию В. И. Ленина в борьбе против враждебных марксизму концепций. Последовательное проведение этой позиции реализуется через диалектическое сочетание партийно-классового и гносеологического анализа критикуемых доктрин, через конкретный историзм, осуществление принципов единства научной объективности и партийности, всесторонности и концептуальности рассмотрения, доказательности и убедительности, последовательности и систематичности, единства критического и позитивного при анализе буржуазных концепций.

Немаловажное значение с точки зрения методологии критики современного антикоммунизма имеет критический анализ распространенных среди «советологов» приемов фальсификации марксизма-ленинизма, теории и практики реального социализма, особенно таких, как вульгаризация и примитивизация научного коммунизма, различные противопоставления в трактовке развития марксистско-ленинской теории, а также во взаимодействии теории и практики социализма, объективизм, конструирование полуправды, из которой готовится грубая ложь, и т. д. Творческое использование ленинского теоретического наследия — необходимое условие успешной борьбы против современного антикоммунизма.

¹⁶ Докладніше про це див.: Я к у ш е в с к и й І. Т. Ленінізм, революція і «советология». Л., 1968; Й о г о ж: Диалектика и «советология». Л., 1975.

¹⁷ Л е н і н В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 253.

КРИТИКА ФАЛЬСИФІКАЦІЙ КЛЕРИКАЛЬНИМИ «РАДЯНОЛОГАМИ» МАРКСИСТСЬКОГО ГУМАНІЗМУ

Перехід від капіталізму до соціалізму у всесвітньо-історичному масштабі, що становить основний зміст нашої епохи, відображається у сфері духовного життя сучасності як непримиренна боротьба між комуністичною і буржуазною ідеологією. Позитивні зрушення у міжнародних відносинах, поворот від «холодної війни» до розрядки міжнародної напруженості, досягнуті завдяки гігантським зусиллям Радянського Союзу разом з країнами соціалістичної співдружності при підтримці усіх демократичних, прогресивних, миролюбних суспільних сил сучасності, створюють сприятливі умови для поширення ідей соціалізму. Водночас, як відзначив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії товариш Л. І. Брежнев, «ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»¹.

Важливе місце в арсеналі буржуазних ідейно-політичних альтернатив марксизму-ленінізму належить «радянології». Це відносно нове відгалуження антикомунізму проголошується його творцями і пропагандистами «наукою про комунізм», а самі «радянологи» претендують на звання «теоретиків комунізму». В руслі таких претензій вони називають себе «піонерами» в «об'єктивному дослідженні» теорії і практики комунізму. У дійсності ж практика реального соціалізму і марксистські праці з різноманітних проблем теорії наукового комунізму піддаються «радянологами» відвертій фальсифікації.

Одним із різновидів буржуазного «радянологічного» антикомунізму виступає клерикальна «радянологія». У творах клерикальних «радянологів» аналіз традиційних релігійних «цінностей», дискредитованих сучасними успіхами соціального і науково-технічного прогресу, дуже часто витісняється на задній план антикомуністичними мотивами. Значна група клерикальних авторів — Й. Бохенський, Г. Вендланд, Г. Веттер, Я. Гоммес, Р. Каріш, Й. Метц, О. фон Нелль-Бройнінг, К. Ранер, Г. Тіліке, І. Фетчер, М.-Д. Шеню, Л. Шефцік та ін. — під виглядом «об'єктивних досліджень» марксистсько-ленінського вчення і реального соціалізму спеціалізуються на витончених фальсифікаціях діалектичного та історичного матеріалізму, ідеології і політики радянського суспільства. Характерним таким «дослідженням» є, наприклад, видана в ФРН під редакцією І. Фетчера серія «Нарисів з вивчення марксизму» (опубліковано уже сім серій).

Посилених нападків і фальсифікацій з боку клерикальних «радянологів» зазнає марксистський гуманізм, якому намагаються протиставляти теоцентричне християнське вчення про людину і «суто людські» релігійні цінності. Ідеологи клерикалізму, еднаючись з правими ревізіоністами, висунули версію про те, нібито проблеми гуманізму розроблялися К. Марксом лише в ранніх творах, передусім в «Економічно-філософських рукописах 1844 р.». Створивши історичний матеріалізм, К. Маркс, мовляв, відмовився від своєї раніше розробленої гуманіс-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 83.

тальної концепції і нібито перейшов на позиції «радикального антигуманізму»².

Про неспроможність такої вигадки перекопливо свідчить низка присвячених різноманітним аспектам комуністичного гуманізму положень К. Маркса, висунутих і всебічно обгрунтованих ним в наступних працях. Так, зокрема в «Економічних рукописах 1857—1859 років» К. Маркс усебічно обгрунтовує гуманістичний висновок про те, що крайня форма відчуження, породжувана антагонізмом найманої праці і капіталу, що-правда в оберненій, «поставленій на голову» формі, вже несе в собі розклад усіх органічних передумов капіталістичного виробництва і створює всю повноту матеріальних умов для цілісного, універсального розвитку продуктивних сил індивіда³. У «Капіталі», який буржуазні і ревізіоністські фальсифікатори марксизму по-наклепницькому проголошують «зразком економічного антигуманізму», К. Маркс продовжує теоретичне обгрунтування справжньої гуманістичної програми: забезпечити об'єктивні суспільні умови, які дозволили б перетворити робітника, як носія часткової суспільної функції, на всебічно розвиненого індивіда, «для якого різні суспільні функції є способи життєдіяльності, що приходять на зміну один одному»⁴. К. Маркс у «Капіталі» теоретично доводить, що універсальний «розвиток людських сил», «справжнє царство свободи»⁵ з необхідністю забезпечується лише внаслідок революційної перебудови суспільства приватної власності.

Отже, в усіх працях, написаних після 1844 р., передусім у «Капіталі» К. Маркс не тільки не відійшов від гуманістичної проблематики своїх ранніх творів, а, навпаки, продовжував поглиблювати теоретичне обгрунтування створення суспільства реального гуманізму. Довершивши у «Капіталі» філософське обгрунтування комунізму політекономічним, створивши теорію додаткової вартості, К. Маркс і Ф. Енгельс накреслили конкретні шляхи визволення трудящих від експлуатації і гноблення і тим самим створили науковий фундамент для дальшого розвитку концепції гуманізму.

Наріжні положення марксистсько-ленінської концепції гуманізму ґрунтуються на принципах матеріалістичного вчення про суспільство і людину, згідно з якими сутність останньої можна розкрити і науково пояснити лише з допомогою конкретно-історичного аналізу суспільного середовища, передусім економічних відносин, які визначають діяльність класів, а отже, і соціальні характеристики типів особи. Визволення людини праці, розквіт її особистих якостей можуть бути здійснені лише внаслідок емансипації робітничого класу, усіх трудящих у ході революційної заміни приватної власності на знаряддя і засоби виробництва суспільною і ліквідації системи найманого рабства, в міру широкого використання суспільного багатства для розвитку здібностей і обдарувань людини. Тільки внаслідок соціальної революції трудящі забезпечують умови для «олюднення обставин» і відповідних змін самих себе.

Наведене перекопливо свідчить, що марксистська концепція гуманізму не тільки органічно вплетена в історичний матеріалізм і впливає з нього, але й те, що вона стала довершено науковою, набула революційно-дійового, практичного характеру на основі матеріалістичного розуміння історії, розкриття законів і тенденцій суспільного розвитку. Від-

² Wendland H.-D. Christliche und Kommunistische Hoffnung. In: «Marxismusstudien». Erste Folge. Tübingen, 1954, S. 222.

³ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. I, с. 508.

⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 23, с. 461—462.

⁵ Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 355.

повідно до цього, маючи на меті дискредитувати марксистську концепцію гуманізму і гуманістичну практику реального соціалізму, клерикальні «радянологи» намагаються фальсифікувати фундаментальні положення діалектико-матеріалістичного вчення про суспільство.

Так, фальсифікуючи базисне положення історичного матеріалізму про визначальну роль в суспільному житті способу виробництва матеріальних благ, вони намагаються звинуватити марксизм-ленінізм у тому, нібито він передбачає перетворення людини в «безвільну маріонетку економічних законів», нехтує її духовними потребами. При цьому клерикальні теоретики неправомірно редукують усе багатство справжніх духовних потреб людини лише до ілюзійних релігійних потреб, збіднюють її духовне життя. «З погляду релігії,— пише, наприклад, швейцарський католицький «радянолог» Й. Бохенський,— просте поліпшення економічного становища не може зробити людину щасливою. Хоча таке поліпшення і становить позитивну цінність, все ж «не хлібом одним живе людина». Вона має й інші, у тому числі релігійні, потреби, які вимагають задоволення»⁶. З наведеного бачимо, що «радянологів» турбує зовсім не реальний духовний світ людини, насичення його справжніми суспільними цінностями та ідеалами, відповідними нашому часові, а передусім релігійні псевдоцінності, які нині остаточно втрачають будь-яке значення.

Клерикальна фальсифікація матеріалістичного розуміння історії використовується антикомунізмом з метою фальсифікації марксизму-ленінізму в дусі механістичного детермінізму, вульгарного «економічного матеріалізму». При цьому принципам історичного матеріалізму дається одностороннє, тенденційне тлумачення, проти якого рішуче виступали основоположники марксизму-ленінізму. Ф. Енгельс, як відомо, підкреслював, що «політичний, правовий, філософський, релігійний, літературний, художній і т. д. розвиток ґрунтується на економічному розвитку... Справа стоїть зовсім не так, що тільки економічне становище є причиною... а все інше — лише пасивний наслідок. Ні, тут взаємодія на основі економічної необхідності, яка *кінець кінцем* завжди прокладає собі шлях»⁷.

Основоположники марксизму-ленінізму ніколи не розглядали завдання розвитку продуктивних сил суспільства як самоціль. Навпаки, вони неодноразово підкреслювали, що створення матеріально-технічних основ комунізму і корінні соціально-економічні перетворення суспільства є неодмінною передумовою всебічного розвитку особи. Відповідно до цього, на основі узагальнення практики комуністичного будівництва товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові КПРС відзначав, що «велику справу — будівництво комунізму неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»⁸.

У процесі комуністичного будівництва зростають можливості виховання нової людини, яка гармонійно поєднує у собі духовне багатство, моральну зрілість і фізичну досконалість. Підкреслюючи це, товариш Л. І. Брежнев на ХХV з'їзді КПРС звернув увагу на настійну потребу комплексного підходу до усієї справи комуністичного виховання радянських людей на основі забезпечення «тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних

⁶ Handbuch des Weltkommunismus, Hrg. von Bochenski J. M. und Nimeyer G. Freiburg — München, 1958, S. 641.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 166.

⁸ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 3, К., 1972, с. 275.

груп трудящих»⁹. Головним компонентом комплексного підходу до формування нової людини виступає, безперечно, ідейно-політичне виховання, суть якого полягає в прищепленні радянським людям глибоких комуністичних переконань на міцному фундаменті марксизму-ленінізму. «Мірило успіху політичного виховання мас,— відзначає товариш Л. І. Брежнев,— звичайно, комуністичні діла. Комуністична ідейність — це сплав знань, переконань і практичної дії»¹⁰.

Наведені положення є узагальненням практики реального соціалізму, відображенням тих прогресивних надбань, які докорінно відрізняють спосіб життя кожної радянської людини від умов існування гігантських мас населення в капіталістичному світі. Відповідно до конкретних завдань нинішнього етапу будівництва комунізму ядром усєї ідейно-виховної роботи партії є формування у радянських людей наукового комуністичного світогляду — єдиної, справді гуманістичної духовної альтернативи різноманітним буржуазно-ідеалістичним, релігійним сурогатам світорозуміння, тим палативам гуманізму, які постійно пропагуються буржуазними ідеологами, у тому числі і клерикально-антикомуністичними діячами.

Комуністичний світогляд, орієнтуючи людину на практичну діяльність по забезпеченню справді гуманістичних суспільних умов, передбачає безкомпромісну боротьбу з ідеалізмом, з тією релігійною сивухою, яку пропонують клерикальні теоретики.

Останні, намагаючись, зокрема, приховати непримиренність комуністичного і релігійного світогляду, неможливість будь-яких ідейних компромісів між ними, пропагують міф про якусь «релігійну природу» марксизму-ленінізму, поширюють вигадки про те, нібито діалектико-матеріалістична філософія має риси, властиві релігійному світоглядові. Так, ватиканський «радянолог» Г. Веттер проголошує, що «комунізм і його світогляд — діалектичний та історичний матеріалізм — є різновидом псевдохристиянства»¹¹. Для «обгрунтування» цієї фальшивої тези єзуїтський патер використовує плоскі, відверті перекручення, аналогії. Комуніст, твердить він, як і християнин, у своїх поглядах на світ виходить з того, що останній не такий, яким він має бути. Якщо християнин вважає зло у світі наслідком гріхопадіння, здійсненого на зорі людської історії, то нібито з погляду марксиста різновидом успадкованого гріха, що діє протягом історії, є встановлення приватної власності з переходом від первіснообщинного до рабовласницького суспільства. Комунізм, на думку Г. Веттера, запозичив у християнства ідею «спокутної жертви». Таку місію нібито бере на себе пролетаріат, який, разом з власною емансипацією, визволяє і все людське суспільство. Зрештою, твердить Веттер, комунізм, як і християнство, спрямований на визволення і перетворення світу. Кінець кінцем Г. Веттер проголошує комунізм якимсь «непослідовним християнством», «спотворенням християнського віровчення», оскільки він не тільки виключає «прихід бога у світ», але і рішуче виступає «проти надприродного бога-творця і недвозначно проголошує йому бій»¹².

Такі наклепницькі вигадки не становлять якогось оригінального надбання клерикальних «радянологів». Відомо, що марксизм-ленінізм історично розвивався і утверджувався в непримиренній боротьбі з ревізійністською ідеологією, якій значно раніше були властиві намагання ото-

⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

¹⁰ Там же, с. 85.

¹¹ Wetter G. Der dialektische Materialismus. Seine Geschichte und sein System in der Sowjetunion. Freiburg, 1956, S. 639.

¹² Ibidem, S. 640.

тожнити теорію комунізму з якимись різними видами релігійності. Проти таких намагань основоположники марксизму-ленінізму завжди проводили рішучу і безкомпромісну боротьбу, доводячи, що комуністичний і релігійний світогляди — антагоністи, уособлення соціально-економічної та ідейної непримиренності протилежних суспільних класів. Достатньо згадати блискучі праці В. І. Леніна, в яких послідовно показано принципову несумісність діалектико-матеріалістичного світогляду з релігією. «Марксизм, — відзначав В. І. Ленін, — це матеріалізм. Як такий... він нещадно ворожий релігії»¹³. Принципова несумісність марксизму-ленінізму з релігією теоретично зумовлена його науково-доказовим характером, запереченням віри в наявність якихось потойбічних сил, можливості їх втручання в явища природи і суспільства, в особисту долю людей. На противагу релігії, яка пропагує споглядальність і пасивну покору людини перед стихією суспільних явищ в умовах класово-антагоністичних суспільств і є фантастичним відображенням дійсності, марксистсько-ленінське вчення на основі наукового пояснення світу, виходячи з його ж закономірностей, які відображаються і закріплюються в результатах пізнавальної та практичної діяльності, орієнтує людину на практичне перетворення дійсності в інтересах трудящих, дає методологію такої діяльності. Більше того, діалектико-матеріалістична філософія є найважливішим теоретичним засобом, за допомогою якого можливо спростувати і розвінчати релігійні ілюзії.

Клерикальні антикомуністи, намагаючись будь-якими засобами принизити серед трудящих авторитет і зростання притягальної сили ідей марксизму-ленінізму, по-наклепницькому заявляють, нібито все, що надає марксизму-ленінізму авторитету і притягальності, запозичене ним у релігії. «Великі релігії, — твердить, наприклад, Й. Бохенський, — вносили у совість людства заклики про людську гідність, рівність, самопожертву на користь неїмущих і немічних. Без цих релігійних елементів комунізм опустився б до простої змови політиків»¹⁴. У своїх намаганнях приписати релігії прогресивні суспільні ідеали, надати їй рис гуманізму і тим самим зміцнити її позиції, цей домініканський патер не бажає брати до уваги ту обставину, що християнство, як і всі форми релігійності, нині дедалі більше втрачає опору в минулому, в традиціях. Як відзначають марксистські дослідники релігії, християнству дедалі важче шукати виправдання в своєму минулому, оскільки протягом усієї історії свого існування воно загалом здійснювало практику підтримки соціальної нерівності в суспільстві, яка дискредитує його нині; виправдання соціального зла було пов'язане з традиційною для християнства політикою союзу «вівтаря і трону»¹⁵.

В умовах масової дехристиянізації, зумовленої гігантськими успіхами соціального і науково-технічного прогресу, клерикальні ідеологи настирливо намагаються довести, що «гуманні» принципи християнства нібито відповідають корінним життєвим інтересам людей. З цією метою вони навіть здійснюють ліберальну критику деяких вад капіталізму. Характерним щодо цього є демагогічні міркування західнонімецького католицького теолога Р. Каріша. «Доки робітник позбавлений можливості створювати власність, доки трудящі не цінуються як цілком гідні особи, доти, — пише він, — зберігається загроза, що люди звертатимуться до комунізму»¹⁶. Наведена теза свідчить про те, що клерикальні

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 392.

¹⁴ Handbuch..., S. 527.

¹⁵ Див.: Религия и церковь в современную эпоху. М., 1976. с. 123—124.

¹⁶ Karisch R. Der Christ und Stalins dialektischer Materialismus. Berlin, 1954, S. 142.

теоретики уже не можуть нехтувати зростанням притягальної сили марксизму-ленінізму, в якому трудящі маси, а серед них і чимало віруючих буржуазного світу, вбачають вчення, здатне дати науково обгрунтовані відповіді на гострі і складні соціальні проблеми сучасності.

Намагаючись зупинити процес дехристиянізації населення, вище духовенство і провідні теоретики клерикалізму гарячково переглядають ті положення соціального вчення християнства, які явно суперечать нижнім суспільним умовам. Так, у пастирській конституції «Про церкву в сучасному світі», прийнятій II Ватиканським собором, переглядається традиційне положення католицизму про непорушність приватної власності на засоби виробництва. «Якими б не були форми власності,— пояснюється в цьому документі,— економічні блага однаково призначені для користування ними всіма людьми»¹⁷. У буржуазно-апологетичному дусі тут проголошується правомірність і економічна доцільність дальшого зрощення держави і капіталістичних монополій, розширення сектору «усуспільненої економіки». При цьому ігнорується той безперечний факт, що сучасний монополістичний капіталізм не змінює своєї приватновласницької природи, як не змінює він і класового характеру буржуазної держави, що він тільки поглиблює антагонізм між працею і капіталом. Водночас у пастирській конституції категорично відкидається сама ідея соціалістичної суспільної власності на засоби виробництва.

«Реабілітація» католицизмом «земних» цінностей, продиктована намаганнями подолати зростаючий розрив між церквою і життєвими інтересами народних мас капіталістичних країн, знаходить своє вираження також у тому, що в документах II Ватиканського собору і енцикліках папи римського Павла VI визнається право трудящих на незалежне політичне представництво, створення професійних організацій, на восьмигодинний робочий день, оплачувані відпустки, соціальне забезпечення і навіть право на страйки. Водночас у буржуазно-апологетичному дусі тут же рекламується союз праці і капіталу як засіб уникнути трудових конфліктів на підприємствах.

Отже, ті часткові зміни, які вимушені вносити клерикальні теоретики в соціальну доктрину католицизму, не зачіпають її класової суті і буржуазно-апологетичного характеру. Критика вад капіталізму, практичні рекомендації щодо його «поліпшення», які пропонуються тут, не стосуються соціально-економічних основ капіталістичної системи, не виходять за межі реформістських ідей, які проповідуються буржуазними лібералами.

Не відбуваються зміни і в псевдогуманих основах християнського вчення про людину. Нехтуючи класовими антагонізмами капіталізму, клерикальні теоретики проповідують моральні принципи «християнського гуманізму», здійснення яких, на їхню думку, покликане сприяти «моральному вдосконаленню» буржуазного суспільства. «Християнська заповідь любові до бога і до ближнього,— проголошує теолог з ФРН Д. Зебер,—...позбавляє особу тиску з боку колективу, виражає її особисту гідність... у спілкуванні з богом, запобігає її індивідуалістичній самоізоляції»¹⁸. Однак такі заклики «оздоровлення» капіталізму на основі «християнського гуманізму» мають суто ілюзійний характер, оскільки орієнтують людину не на активну участь в реальному життєвому процесі, не на саморозвиток у взаємодії з соціальним середовищем в усій його складності і повноті, а на ізоляцію від реальної боротьби за докорінні соціальні перетворення, в якій людина лише й може

¹⁷ Цит. за: К а з а н о в а А. Второй Ватиканский собор. М., 1973, с. 329.

¹⁸ «Herder Korrespondenz», 1977, № 2, S. 56.

знайти відповідні своїй суспільній суті гуманістичні цінності. Адже далі абстрактного псевдогуманістичного моралізаторства клерикальні теоретики не йдуть, а соціальні революції як єдиний засіб дійсної гуманізації капіталістичних суспільних відносин проголошуються ними «антигуманними».

Яскравим виявом тенденцій до «оновлення» в сучасному християнстві і водночас свідченням абстрактності і утопічності «християнського гуманізму» є теологічна концепція праці. Ідеологи клерикалізму, враховуючи зростаючу роль матеріально-виробничої діяльності в житті сучасного суспільства, змушені відмовитись від традиційно-християнської оцінки праці як кари за першорідний гріх. Запозичуючи марксистську тезу про вирішальну роль праці в розвитку суспільства, богослови і клерикальні соціологи препарують її в релігійному дусі. Так, наприклад, західнонімецький католицький соціолог О. Нелль-Бройнінг хвацько проводить ним же надуману аналогію між фундаментальним положенням історичного матеріалізму про визначальну роль у житті суспільства способу виробництва матеріальних благ і догматом християнського вивчення про бога-творця. Згідно з ученням К. Маркса, відзначає він, суспільна праця зумовлює самоздійснення людини, визначає її суспільну сутність. «Ця соціальна людина,— пише О. Нелль-Бройнінг,— завдяки суспільній праці є *causa sui*, вона не знає над собою ніякого творчого бога... Отже, суспільна праця посідає у Маркса те саме місце, яке в нашій картині світу належить богу як творцю усіх речей». «Якщо згідно з папським вченням значення людської праці виводиться з богоподібності людини,— продовжує він,— то згідно з Марксом праця залічує людину до рівня творця самої себе»¹⁹.

На протигагу марксистсько-ленінському трактуванню трудової діяльності як суспільно-економічного процесу клерикальні ідеологи розглядають працю як не пов'язану з соціальними умовами «метафізичну діяльність», що «розкриває закони космосу, тобто загадкові і стрункі задуми, що їх намалювала творча думка бога». За допомогою праці людина нібито стає співучасником актів божественного творення. «Людська праця,— твердить західнонімецький теолог Л. Шефцік,— набуває богоугодного значення і теологічної цінності лише як намалюваний богом засіб продовження божого творення». Внаслідок продовження творення у праці, підсумовує він, «бог діє всюди там, де у процесі розвитку виникає щось нове»²⁰. Містифікуючи справжню соціально-економічну сутність праці, ідеологи клерикалізму надають їй позаісторичного, надприродного характеру, вихолощують її реальний гуманістичний зміст.

У руслі релігійного «оновлення» висувається демагогічна програма «визволення праці», ліквідації «поділу суспільства на пролетаріат і імущі класи». Головним засобом реалізації цієї програми, на думку клерикальних теоретиків, має бути не класова боротьба, а технічний прогрес. Так, згідно з деклараціями французького католицького ідеолога М.—Д. Шеню, саме «техніка породжує новий тип суспільного ладу», заснованого на «солідарності»²¹. Згідно з цією релігійно-технократичною концепцією, клерикальні теоретики проголошують буржуазію і пролетаріат «соціальними партнерами», які беруть участь у «загальній справі і ставлять перед собою спільні цілі».

Як бачимо, ідеологи християнства, виступаючи апологетами соціального миру між робітниками та капіталістами, пропагуючи «хри-

¹⁹ Nell-Breuning O. Auseinandersetzung mit Karl Marx. München, 1969, S. 10.

²⁰ Scheffczyk L. Die Welt als Schöpfung Gottes. Würzburg, 1968, S.S. 138, 165.

²¹ Цит. за: Бабосов Е. М. Научно-техническая революция и модернизация католицизма. Минск, 1971, с. 383.

стиянську солідарність», засновану на примиренні експлуататорів і експлуатованих, об'єктивно обстоюють антигуманні позиції. Вони відвертають трудящі маси від класової боротьби за революційне перетворення капіталізму, за справжню гуманізацію суспільних відносин. Отже, клерикальні теоретики служать справі виправдання капіталістичного ладу, який неодмінно породжує дегуманізацію особистості.

Марксизм-ленінізм у самих своїх світоглядно-методологічних основах відкидає теологічне трактування трудових процесів як «прилучення» людей до містичного «акту божественного творення» і розглядає працю в її соціально-економічному визначенні, як творчу діяльність, засіб саморозвитку людини. Ці функції матеріально-виробничої діяльності набувають своїх вищих і історично найдосконаліших форм лише в соціалістичному суспільстві, де долається властива капіталізові відчужена праця. Лише при соціалізмі праця стає найвищою суспільною цінністю, в ній найповніше виявляється гідність радянської людини, її внесок у загальнонародну справу комуністичного будівництва. Вільна творча праця в умовах соціалізму є адекватною суспільній сутності людини формою її самоутвердження, засобом реалізації її творчих потенцій, яскравим вираженням соціалістичного гуманізму. Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», «соціалізм — це суспільство реального гуманізму. Його головною цінністю є людина праці. Все для блага людини, в ім'я людини — такий найглибший смисл нового, соціалістичного способу життя»²².

У світлі гігантських соціально-економічних і культурних звершень радянського народу, досягнутих за роки Радянської влади, виглядають вкрай немічними відверто наклепницькі твердження західнонімецького теолога Г. Тілліке про те, нібито в умовах соціалізму людина є лише анонімним засобом для реалізації економічних цілей суспільства²³. Ця вигадка спрямована на дискредитацію гуманістичної сутності побудованого в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства, головною метою якого і головною цінністю якого є людина. Відповідно до цього в статті 15-й нової Конституції СРСР законодавчо закріплено; що найвищою метою суспільного виробництва при соціалізмі є «найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей»²⁴. Отже, соціалістична дійсність, спростовуючи наклепи клерикальних «радянологів» про «розчинення особи» в колективі, практично підтверджує правильність думки К. Маркса про те, що «тільки в колективі індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки»²⁵.

Клерикальні ідеологи неправомірно універсалізують породжувані капіталізмом негативні наслідки науково-технічного прогресу, які, зокрема, виражаються в дегуманізації людини, нівелюванні її особистісних рис, екстраполюють їх на «суспільство загалом», «людину загалом». Вони твердять про нездатність людей «олюднити» ними ж створений світ речей, який став «непідвладним». Християнські теоретики роблять висновок, нібито в пошуках «справжньої людськості» слід звертатися

²² Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 23.

²³ Див.: *Christliche Humanität und marxistischer Humanismus. Dokumente der Paulus-Gesellschaft. München, 1965, S. 173.*

²⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 10.

²⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 70.

до бога, оскільки земний секуляризований світ безповоротно її втратив. Характерними щодо цього є міркування клерикального «радянолога» з ФРН Й. Метца. «Дедалі чіткіше ми відчуваємо,— пише він,— сумнівність і... непередбачуваність, які приховані в технократично планованому... майбутньому людства. Приведе воно до формування справді «нвової людської особи», чи до створення людини... з нівельованою уявою, замурованої в суспільство комп'ютерів, включеної в анонімні... механізми світу, сконструйовані бездушною раціональністю?»²⁶.

Явища дегуманізації і нівелювання особи, властиві сучасному капіталізмові, клерикальні антикомуністи доволіно переносять на соціалістичну систему. У своїх беззупинних і безпідставних намаганнях дискредитувати гуманістичну сутність реального соціалізму вони твердять, що визнання історичним матеріалізмом об'єктивних законів суспільного розвитку неодмінно призводить до придушення особи, яка нібито позбавлена можливості вибирати власну долю. Інтерпретуючи в душі механістичного фаталізму принцип історичного детермінізму, клерикальні теоретики намагаються звинувачувати марксизм-ленінізм у підпорядкуванні духовного світу людини «бездуховним законам історії». Типовими щодо цього є міркування Г. Тілліке. Фальсифікуючи, зокрема, положення історичного матеріалізму про визначальну роль базису стосовно надбудови, він твердить, що «особистісна сфера залишається винесеною за дужки і затемненою. Про людину говориться лише те, що її буття і свідомість визначаються економічним базисом... Усі її спонуки і рішення є пасивним наслідком базису, простою реакцією на нього»²⁷. На думку клерикальних «радянологів», матеріалістичне вчення про об'єктивні закони історії нібито призводить до приниження свободи діяльності людей, фатально визначає наперед їх долю, перетворює в рабів цих законів.

Така інтерпретація марксистсько-ленінського вчення є його вульгаризацією, неправомірним спрощенням, оскільки в історичному матеріалізмі немає й тіні натяку на якийсь фаталізм. Насправді, згідно з матеріалістичним розумінням історії, людська діяльність є вільною, якщо вона ґрунтується на пізнанні історичної необхідності і здатності реалізувати знання об'єктивних законів у своїй практично-перетворюючій діяльності. Крім того, об'єктивна закономірність прокладає собі шлях в історичному процесі не поза людською діяльністю, а саме в ній, як панівна тенденція, загальний напрям розвитку суспільних подій. У межах цієї закономірності наявна величезна можливість вибору засобів, шляхів і способів дії, тобто широкий простір для реалізації індивідуальних і колективних цілей, бажань, для вільного волевиявлення людей. Пізнання об'єктивних законів суспільного розвитку не тільки не сковує людської діяльності, а, навпаки, надає їй свідомого, цілеспрямованого характеру. Історична необхідність, отже, зовсім не означає фатальної детермінації подій. Різні можливості, які виникають на її основі, реалізуються в ході боротьби прогресивних і реакційних суспільних сил.

Єдино науковому розв'язанню проблеми необхідності і свободи, яким дає історичний матеріалізм, клерикальні теоретики намагаються протиставити провіденціалізм, тобто доктрину божественного управління історією, яка виключає визнання об'єктивних законів суспільного розвитку, розглядаючи людське суспільство як арену для реалізації «божественного плану». У зв'язку з цим папа Пій XII писав: «Католицька

²⁶ «Herder Korrespondenz», 1976, № 4, S. 205.

²⁷ Christliche Humanität..., S. 169.

церква знає, що всі події розгортаються згідно з бажанням або зволенням божественного провидіння і що бог здійснює в історії свої цілі. Бог — насправді володар історії»²⁸. Свободна ж воля людей, при усіх своїх відхиленнях від посланого богом «природного порядку», мовляв, не виходить за межі «божественних накреслень». Отже, згідно з християнським віровченням людина може чинити «вільно і свідомо», досить лише визнати бога своїм владикою і повністю довірити йому управління своєю долею.

Щоб завуальовати явний антигуманізм традиційної християнської концепції історії, яка розглядає людину як безвольного виконавця божественних накреслень, представники лівих кіл клерикалізму вимушені, бодай на словах, визнавати здатність людей до історичної творчості. Наприклад, католицький теолог з ФРН К. Ранер, віддаючи належне релігійному модернізму, пише, що люди самі «створюють собі середовище». Він закликає християн знаходити «вічне в минулому», «творити і терпіти» земну історію. Водночас, знецінюючи історичну діяльність людей, К. Ранер проголошує, що «вся світова історія є створеною богом передісторією», яка «самотрансцендується» в «священну історію спасіння»²⁹.

Цілком очевидно, що проникнута фаталізмом християнська концепція історії, проповідуючи сліпу віру в містичне потойбічне «царство боже», закликаючи віруючих до покірнього смирення перед «всемогутнім богом», зовсім несумісна з свободою людської діяльності. Навпаки, ця концепція відвертає трудящих від боротьби за радикальну перебудову капіталістичних суспільних відносин, які заважають людині отримати справжню, не ілюзійну, свободу, стати творцями справжнього «царства свободи» на нашій планеті. За своєю суттю ця концепція глибоко антигуманна.

Абстрактно-утопічному християнському гуманізму, апологети якого проповідують покірливість людини перед соціальним безправ'ям на землі в очікуванні «царства божого» у «потойбічному світі», марксизм-ленінізм протиставляє життєстверджуюче гуманістичне вчення, яке розкриває шляхи справжнього соціального визволення людини, обґрунтовує необхідність революційної боротьби пролетаріату, усіх трудящих в ім'я ліквідації капіталізму і побудови безкласового комуністичного суспільства. Високогуманним цілям боротьби за зміцнення міжнародного миру і безпеки слугує зовнішньополітичний курс КПРС і Радянського Уряду. Перетворюючи в життя Програму миру, прийняту XXIV з'їздом і розвинуту в рішеннях XXV з'їзду партії, Радянський Союз, при активній підтримці держав соціалістичної співдружності і широких народних мас капіталістичних країн, добились повороту від «холодної війни» до розрядки міжнародної напруженості і утвердження принципів мирного співіснування держав з різним суспільним устроєм.

Поглиблення розрядки міжнародної напруженості, розгортання широкої боротьби за мир, у якій беруть участь значні маси віруючих, поставили християнську церкву перед необхідністю підтримувати миролюбні сили. Як відомо, Ватикан і Всесвітня рада церков, яка об'єднує понад 200 християнських некатоліцьких конфесій, враховуючи сподівання віруючих, позитивно оцінили підсумки Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі, підтримали ідеї загального і повного роззброєння. Понад 300 представників релігійних організацій брали активну участь у роботі Всесвітнього конгресу миролюбних сил у Москві

²⁸ Der Papst sagt. Fr.-am-Main, 1956, S. 361.

²⁹ R a n e r K. Zur Theologie der Zukunft. München, 1971, S.S. 112, 25, 27.

1973 року. Враховуючи важливу роль, яку відіграють у боротьбі за мир широкі християнські сили; Берлінська нарада комуністичних і робітничих партій Європи (1976 р.) в Підсумковому документі відзначила нагальну потребу співробітництва з цими силами в інтересах зміцнення міжнародної безпеки.

Водночас марксисти постійно пояснюють, що їх сумісна з миролюбними силами християн боротьба за збереження і зміцнення миру, за нейтралізацію підірвних акцій реакційних клерикальних кіл не передбачає ніякого компромісу між непримиренними комуністичним і релігійним світоглядами.

Слідуючи догматам релігійного світогляду, ідеологи християнства вбачають вищий смысл існування і діяльності людини в її містичному спілкуванні з богом. На VII Міжнародному конгресі томістів у Римі (1970 р.) Павло VI, викладаючи концепцію «християнського гуманізму», твердив, ніби лише релігія підносить людину, оскільки закликає її йти до бога, аж ніяк не применшуючи при цьому значення земного життя, зберігає вічні цінності людської особи, сприяє її моральному прогресові³⁰. Насправді такі заклики є суцільним лицемірством, оскільки «християнський гуманізм», орієнтований людину на ілюзійні цілі, вихолощує з її діяльності реальний історичний зміст. Цей «гуманізм» позбавляє гуманістичного змісту благородну боротьбу народів проти експлуатації та гноблення. Антигуманна сутність християнської антропології і гуманізму виявляється уже в догмі віровчення про «першородний гріх» і його фатальні наслідки, які нібито тяжіють над сучасним людством. Виходячи з цієї легенди, ідеологи клерикалізму твердять про фатальну «гріховність людської природи». На такій хисткій основі вони намагаються довести «нездійсненність мети», тобто побудови комунізму на землі, нереалістичність завдань комуністичного виховання людей.

Характерним у цьому зв'язку є скептичне щодо «земної» діяльності людей твердження Й. Бохенського. «Рай на землі для людей, — пише він, — нездійснений. Людина за своєю природою така, що вона не володіє ні силами, щоб піднятися над своїми обмеженостями, ні можливостями перетворитись в святого»³¹. Щоправда, останніх можливостей людина справді не має.

На противагу песимістичним пророцтвам, пропагованим клерикальними «радянологами», радянські люди під керівництвом Комуністичної партії упевнено втілюють у життя величну програму побудови комунізму. В процесі комуністичного будівництва у нашій країні успішно розв'язуються грандіозні завдання, які не під силу розв'язати жодній капіталістичній країні. Успішно розв'язуються проблеми ідейного виховання трудящих, формування нової людини, утверджуються нові відносини між людьми, націями і народностями, зміцнюється моральне здоров'я радянського народу.

Благородні принципи марксистсько-ленінського гуманізму стали реальністю в розвинутому соціалістичному суспільстві. Соціалізм — це суспільство вільної праці, справжньої свободи людини, найпередовішої культури. Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», «соціалістична організація економічного, політичного і духовного життя показала, що тільки соціалізм відкриває шлях розв'язання найбільш важливих і не-

³⁰ Див.: Религия и церковь в современную эпоху, с. 299.

³¹ Bochen ski J. M. Marxismus-Leninismus: Wissenschaft oder Glaube? München, 1974, S. 130.

відкладних загальнолюдських проблем сучасності»³². Соціально-економічні, ідейно-політичні і духовно-культурні здобутки радянського народу, досягнуті під керівництвом КПРС, знайшли своє законодавче закріплення в новій Конституції СРСР — хартії розвинутого соціалізму, суспільства, законом життя якого є турбота всіх про благо кожного і турбота кожного про благо всіх.

* * *

Для клерикальних різновидностей сучасного антикомунізму характерні спроби фальсифікації марксистсько-ленінського гуманізму шляхом протиставлення йому пресловутих принципів «християнського гуманізму». В зв'язі з цим клерикальні антикомуністи — Й. Бохенський, Г. Веттер, Я. Гоммес, Р. Каріш, О. Нель-Бройнінг, К. Ранер, Г. Тилике і др. — намагаються інтерпретувати матеріалістичне розуміння історії в дусі вульгарного матеріалізму, або релігійного провіденціалізму.

Сами ж принципи «християнського гуманізму» мають абстрактно-утопічний характер, обмежуючись лицемірними призовами до почуття «християнського милосердя і совісті», «соціальної справедливості» і т. п. «Християнський гуманізм» антигуманний за своєю сутністю, оскільки не несе в собі ніякої програми, вказуючої шлях справжнього соціального визволення людства. Відводячи своїми абстрактно-утопічними лозунгами народні маси від класової боротьби за революційне перетворення суспільства, «християнський гуманізм» служить ідеологічною опорою антигуманного буржуазного ладу, заснованого на експлуатації людини людиною.

Лише марксистський гуманізм, вказуючи шляхи до справжнього соціального визволення людства, виступає справжньою альтернативою абстрактно-утопічному псевдогуманістичному призові клерикальних ідеологів.

³² Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, с. 23.

ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ У РЕСПУБЛІЦІ

XXV з'їзд КПРС поставив перед суспільствознавцями завдання «продовжити розробку теорії створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвитку соціалістичного способу життя»¹.

Зрілість суспільних відносин розвинутого соціалістичного суспільства, загострення ідеологічної боротьби в сучасних умовах розрядки міжнародної напруженості висунули на початку 70-х років як одну з найактуальніших філософсько-соціологічних проблем дослідження соціалістичного способу життя. Відповідальні завдання фундаментальної наукової розробки цих проблем поставлені Всесоюзною науково-практичною конференцією на тему «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи», яка відбулася в Києві в травні 1977 року.

В її роботі взяла участь відповідальні працівники ЦК КПРС, керівники ряду міністерств і відомств, творчих спілок країни, партійні, ідеологічні працівники та вчені Москви, Ленінграда, всіх братніх радянських республік, група партійних працівників з Народної Республіки Болгарії. З листом до учасників конференції звернувся Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. Він зазначив, що «спосіб життя, народжений соціалізмом, став надбанням не тільки радянських людей, а й трудящих країн соціалістичної співдружності. У соціалістичному способі життя, який реально утвердився, народи світу бачать той ідеал, про який мріяли країни уми людства, за який боролися і борються мільйони і мільйони людей праці»². У доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького радянський спосіб життя оцінено як видатне завоювання батьківщини Жовтня, а його дальший розвиток і вдосконалення — як першочергове завдання партії і народу. Спинившись на теоретичних проблемах, які мають розв'язувати суспільство-

знавці, товариш В. В. Щербицький сказав: «Завдання удосконалення соціалістичного способу життя вимагають філософського осмислення цієї широкої комплексної проблеми, розробки таких великих питань, як діалектика об'єктивних умов і суб'єктивних факторів формування способу життя радянських людей, роль у його зміцненні та розвитку марксистсько-ленінського світогляду і творчої праці, зближення умов життя різних класів, націй і народностей, міського і сільського населення»³. Доповідач зазначив, що важливу роль у координації досліджень з такої широкої і всеосяжної проблеми, як спосіб життя, належить Академії наук УРСР⁴.

Аналізові завдань по вдосконаленню соціалістичного способу життя та формуванню нової людини, які висунув XXV з'їзд КПРС, присвячена книжка члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького. Вона видана напередодні 60-річчя Велико-го Жовтня і з великим інтересом зустрінута широкою громадськістю⁵. Основна мета праці — теоретично осмислити історичний досвід КПРС по формуванню радянського способу життя. В книжці підводяться підсумки багатогранної діяльності партійних організацій республіки у створенні економічних, соціальних, політичних та ідеологічних основ соціалістичного способу життя, вдосконаленні соціалістичного способу виробництва, відповідних йому суспільних відносин та вихованні нової люди-

³ XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 року. — «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

⁴ Див.: Социалистический образ жизни и вопросы идеологической работы. По материалам Всесоюзной научно-практической конференции в Киеве (18—20 мая 1977 г.) М., 1977.

⁵ Щербицкий В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 240.

² Брежнев Л. І. Учасникам Всесоюзної науково-практичної конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи». — «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

ни — людини, повсякденне життя якої підпорядковане завданню втілення в життя високих комуністичних ідеалів, єдності слова і діла, активного творця норм і принципів нового, комуністичного співжиття. В. В. Щербичкий, аналізуючи соціально-економічні перетворення при соціалізмі, переконливо показує, що радянський спосіб життя, народжений Жовтнем — наслідок багатогранної діяльності КПРС, визначне досягнення Країни Рад, першої в світі загальнонародної соціалістичної держави.

Спосіб життя — синтетична категорія марксистсько-ленінського суспільствознавства. В ній, як це переконливо доводить автор, достають вняв соціально-економічні, політичні, моральні, соціально-психологічні, ідеологічні сторони життєдіяльності людей. «І це не випадково, — зазначив у доповіді на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» товариш В. В. Щербичкий. — Адже в наш винятково динамічний час тут схрещуються всі або майже всі корінні, нерідко животрепетні і невідкладні питання розвитку суспільства»⁶. Ця категорія є класовою: її зміст визначається формами власності, політичною системою суспільства, світоглядом, моральними цінностями. Тому і аналіз способу життя в книжці ведеться з позицій комплексного, системного підходу, що є однією з конкретних форм діалектико-матеріалістичного методу пізнання суспільних явищ.

Останнім часом у країні з'явилися фундаментальні праці, де розкриваються переваги соціалістичного способу життя, дається визначення цієї категорії в системі категорій історичного матеріалізму і наукового комунізму, розробляються методики соціальних досліджень способу життя окремих класів, соціальних верств і особи⁷.

⁶ XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербичького на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 р. — «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

⁷ Див.: Толстух В. И. Образ жизни: понятие, реальность, проблемы. М., 1975; Бутенко А. П., Ципко А. С., Киселев В. П. Социалистический образ жизни. М., 1976; Социалистический образ жизни и современная идеологическая борьба. М., 1976; Проблемы социалистического образа жизни. М., 1977; Попов С. И. Проблема «качества жизни» в современной идеологической борьбе. М., 1977; Харчев А. Г., Алексеев В. Г. Образ жизни, мораль, воспитание. М., 1977; Гордон Л. А., Клопов Э. В., Оников Л. А. Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра. М., 1977.

В нашій республіці вивчення питань соціалістичного способу життя розпочалося ще в перші роки дев'ятої п'ятирічки. В редакційній статті журналу «Комуніст України» підкреслювалася актуальність цієї проблеми, наголошувалося на кончій потребі пропаганди переваг радянського способу життя⁸. Тоді ж з'явилися перші науково-пропагандистські праці суспільствознавців республіки на цю тему⁹. Нині проблема соціалістичного способу життя стоїть в центрі уваги філософів, істориків, економістів і юристів. В Українській РСР її досліджують понад тридцять творчих колективів — науково-дослідних установ, кафедр; всього близько 500 науковців республіки працюють над різними аспектами цієї багатогранної проблеми. Координуючим центром вивчення філософсько-соціологічних питань соціалістичного способу життя є Інститут філософії АН УРСР.

За порівняно короткий строк, протягом якого досліджується ця проблема, накреслилися певні напрями в її розробці. Отож, постає питання про аналіз найперспективніших з них.

Існують різні тлумачення змісту категорії «соціалістичний спосіб життя». На нашу думку, найбільш вдалими є розуміння способу життя як історично визначеного способу існування і розвитку діяльності і взаємодії людей, способу взаємозв'язку інституціональних та індивідуальних форм їхнього життя, єдності деперсоніфікованої і персоніфікованої сторін життєдіяльності людини.

Спосіб життя — це поняття, яке істотно доповнює загальну соціально-економічну характеристику того чи іншого суспільного ладу. Воно характеризує соціальну реальність з погляду того, як природа певного суспільства (загальносоціальне) виявляється в конкретних, найтиповіших формах життєдіяльності соціальних груп і окремих індивідів. Як об'єктивне явище спосіб життя в своєрідному фокусі містить всі істотні характеристики соціальної дійсності, в ньому життєдіяльність людей виступає багатшою і конкретнішою, ніж у кодексі соціально-політичних установок, правових норм і моральних принципів, які офіційно проголошує кожне суспільство.

Безперечно, саме загальна наукова теорія є тим засобом, за допомогою якого тільки і можливо пояснити різноманітну, багатогранну життєву практику людей. Проте і дослідження конкретних, типових форм людської життєдіяльності має велике значення. Воно дає можливість осягнути сутність суспільно-економічної формації, описати її як конкретну живу цілісність і до того ж з такими деталями (виробничими, ідеологічними, культурними, побутовими, сімейними тощо), які сумарно характе-

⁸ Наш, радянський спосіб життя. — «Комуніст України», 1973, № 12, с. 24—33.

⁹ Лукеренко В. Невід'ємні риси нашого способу життя. К., 1973.

ризують суспільство як конкретно-історичний тип і форму життєдіяльності людей.

Поняття способу життя фіксує насамперед сукупність сторін і аспектів, типових форм життя людей, взятих в єдності з матеріально-предметними і суспільними умовами їх життєдіяльності в таких основних сферах, як праця, суспільно-політична та духовна діяльність, побут і дозвілля. Характерні риси життєдіяльності людей у цих сферах поряд з об'єктивними показниками досягнутого ступеня розвитку виробництва, економіки, культури свідчать про ті можливості, які суспільство спроможне дати людині і дає насправді для задоволення її матеріальних і духовних потреб. Отже, поняття «спосіб життя» синтетичне. В ньому відображений сукупний вплив на людину продуктивних сил, виробничих відносин і надбудови.

Головними аспектами способу життя є: соціально-економічний (рівень добробуту та споживання), політичний (свобода особи, демократизм життя та ін.), екологічний (якість навколишнього середовища), етичний і соціально-психологічний (упевненість у завтрашньому дні, оптимізм або песимізм стосовно майбутнього та ін.), побутовий.

До соціально-економічних проблем соціалістичного способу життя належать: праця (її соціально-економічні, виробничі умови, співвідношення в ній творчих елементів і елементів ручної малокваліфікованої, важкої фізичної праці, міра участі трудящих в управлінні виробництвом, характер і ступінь організації соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці); добробут, побут (доходи трудящих, рівень і структура споживання, ступінь задоволення попиту населення на товари масового споживання, обсяг житлового будівництва, послуг); охорона здоров'я (рівень медичного обслуговування, ступінь охорони навколишнього середовища, демографічна ситуація в суспільстві, тривалість життя людей, економічні умови розвитку і виховання молоді); відмінність між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, за рівнем доходів, стилем і умовами життя тощо.

Окрім з цих питань розглядаються у літературі, що вийшла останнім часом в республіці. Особливої уваги заслуговує колективна монографія, написана економістами разом з філософами Харкова під керівництвом професора О. М. Васильєва¹⁰. Цілком вправдане те, що праця починається розділом М. І. Сазонова «Деякі методологічні і теоретичні питання дослідження», в якому викладається лепінська методологія дослідження соціально-класової структури суспільства, обґрунтовується комплексний підхід до її вивчення. У книжці висвітлюються такі складні питання, пов'язані з

економічною основою соціалістичного способу життя: соціалістичне усунування основних засобів виробництва, його зв'язок із змінами соціально-класової структури суспільства, роль соціалістичного виробничого колективу у формуванні радянського способу життя, в розвитку соціальної активності його членів, взаємозв'язок соціально-класових відносин з національними та політичними. У праці з'ясовується загальне і особливе в соціальній позиції, в способі життя робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, молоді, жінок, пенсіонерів та ін. Окремий розділ присвячений висвітленню ролі КПРС у формуванні соціально-класової структури суспільства розвинутого соціалізму (X розділ). У книжці аналізуються зміни, які сталися в способі життя трудящих в процесі соціалістичного та комуністичного будівництва. Сформульовані в ній теоретичні висновки аргументуються соціологічним матеріалом (с. 220—221 та ін.), статистичними даними. Економічні положення пов'язуються з філософськими узагальненнями. Автори показують, що соціальна політика КПРС враховує загальнонародні інтереси, це виявляється в орієнтації на формування єдиного для всіх класів і соціальних верств радянського способу життя. Значна увага в монографії приділяється також сучасним формам і методам соціалістичного змагання як важливою чинника підвищення суспільнополітичної активності робітничого класу, всіх трудящих, підкреслюється авангардна роль комуністів як політичних керівників трудящих, борців за утвердження норм і цінностей радянського способу життя (с. 95, 264 та ін.). І хоч не всі розділи написані на одному рівні, все ж досвід розробки однієї теми спільними зусиллями економістів, соціологів та філософів виявився загалом вдалим.

У книжці¹¹, підготовленій авторським колективом викладачів-економістів Київського держуніверситету (керівник авторського колективу — доктор економічних наук, професор І. С. Ступницький), розглядаються економічні основи розвитку та зближення соціалістичних націй, закономірності між-національних відносин у практиці соціалістичного та комуністичного будівництва, з'ясовуються умови та чинники посилення інтернаціоналізації економічного життя націй. У ній йдеться про соціалістичний шлях розвитку рівноправних націй та народностей, соціалістичну суспільну власність на засоби виробництва як основу єдності радянського народу, про матеріально-технічну базу виробництва союзних республік і органічний взаємозв'язок її елементів, про планомерну організацію суспільно-виробничого процесу в соціалістичній багатонаціональній державі, територіальний поділ праці за соціалізму і посилення економічних зв'язків між союзними республіками, єдність загальносоюзних і республіканських економічних інтересів, про реалізацію цільо-

¹⁰ Див.: Социально-классовая структура развитого социалистического общества. Х., 1975.

¹¹ Економічні основи розвитку і зближення соціалістичних націй. К., 1975.

вої функції соціалістичного виробництва і регіональні особливості підвищення рівня життя населення тощо. І хоча безпосередніх «виходів» на проблему способу життя у книжці немає, питання про економічні основи розвитку і зближення соціалістичних націй, безперечно, одне з важливих у цій комплексній проблемі. Значна увага приділена аналізу ленинських теоретичних положень про шляхи розвитку єдиного народногосподарського комплексу (с. 88—89 та ін.), роль соціалістичної держави у здійсненні всебічного розвитку та зближення націй. Цікавим є розкриття спільності економічних інтересів усіх соціалістичних націй як єдності інтересів суспільства загалом, підприємства і окремих робітників (с. 144—148), діалектичної єдності союзних і республіканських інтересів.

Проте книжка не позбавлена деяких хиб. Так, в ній немає ніяких прогнозів щодо майбутнього. Від авторського колективу економістів слід би було чекати саме прогнозистичного підходу до висвітлення економічних відносин соціалістичних націй.

У колективній монографії, підготовленій економістами Вищої партійної школи при ЦК Компартії України¹², характеризуються закономірності формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР, вдосконалення суспільного поділу праці і економічних зв'язків в умовах функціонування народногосподарського комплексу, розкривається роль зовнішньоекономічних зв'язків у інтеграційних процесах країн соціалістичної співдружності. Ця проблема органічно пов'язана з соціалістичним способом життя, адже без її розв'язання неможливо дати всебічний аналіз його економічної основи. Саме єдиний народногосподарський комплекс — економічна основа єдності способу життя різних соціальних верств соціалістичного суспільства.

У доповіді на XXV з'їзді КПРС, підбиваючи підсумки 60-літнього розвитку нашої країни, тов. Л. І. Брежнев підкреслив: «Ми створили суспільство, суспільство, подібно-якому якому людство ще не знало. Це — суспільство безкризової, постійно зростаючої економіки, зрілих соціалістичних відносин, справжньої свободи. Це — суспільство, де панує науковий матеріалістичний світогляд. Це — суспільство твердої впевненості в майбутньому, світлих комуністичних перспектив»¹³. Усі ці величезні здобутки соціалістичного ладу мають вирішальний вплив на розвиток і удосконалення нового типу життєдіяльності людей. Звідси — актуальність дослідження політичних проблем соціалістичного способу життя. Такими проблемами є: роль КПРС у формуванні соціалістичного способу життя, інтернаціоналістські основи радянського способу життя,

вдосконалення соціально-політичних відносин розвинутого соціалістичного суспільства та ін. Вони дістали певне висвітлення в працях минулого року.

У колективній монографії, підготовленій філософами, юристами, істориками та економістами Інститутів Секції суспільних наук АН УРСР¹⁴, робиться спроба комплексного, міждисциплінарного дослідження багатогранного процесу формування принципово нової історичної спільності людей — радянського народу, його розвитку в умовах зрілого соціалізму. У ній розглядаються політичні (с. 23—113), економічні (89 та ін.), соціально-духовні (с. 126—175) основи утворення нової історичної спільності, розкривається роль єдиного народногосподарського комплексу в зміщенні монологічності радянського народу, з'ясовуються соціально-політичні чинники утвердження його єдності. Значна увага приділена інтернаціональному значенню досвіду СРСР в розв'язанні національного питання. Загалом праця підбиває певні підсумки дослідження цієї проблеми в республіці. Комплексний підхід до проблеми формування і розвитку радянського народу забезпечив фундаментальність дослідження. В авторському колективі представлені провідні суспільствознавці республіки, що очолюють великі науково-дослідні колективи.

Проте авторам не вдалося проаналізувати проблему радянського народу як нової історичної спільності у зв'язку з формуванням і вдосконаленням радянського способу життя. Непропорціонально розподілений і матеріал: з 489 сторінок книжки 254 — це екскурс в історію формування радянського народу. Не завжди дотримується основний принцип комплексного дослідження — розробка спільної проблеми представниками різних галузей науки. Праця містить різні — економічний, філософський, історичний та інші — аспекти, які мало поєднані між собою.

За своїм змістом близько до праці «Великий радянський народ» стоїть книжка «Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві»¹⁵. Це колективна монографія, де висвітлюється діалектика соціального, національного й інтернаціонального в радянському державному будівництві, дається критика українського буржуазного націоналізму.

Соціально-класова структура розвинутого соціалізму, зв'язок соціалістичної демократії з політичними основами радянського суспільства, питання ідеологічної роботи розглядаються в брошурах М. Г. Сирцова, В. С. Карпичева¹⁶.

¹⁴ Великий советский народ. К., 1976.

¹⁵ Интернациональное и национальное в социалистическом обществе. К., 1976.

¹⁶ Сирцов М. Г. Социально-политические відносини розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Карпичев В. С. Образ жизни — социалистический. Вопросы идеологической работы. Днепропетровск, 1977.

¹² Загородній В., Рубан О., Хилько В. Закономірності розвитку народногосподарського комплексу Союзу РСР. К., 1976.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 97.

Спосіб життя — об'єкт гострої ідеологічної боротьби. У буржуазній ідеології його зводять до понять «рівень життя», «стиль», «стандарт життя». Внаслідок цього спосіб життя як категорія втрачає свій соціально-ідеологічний зміст; праця, економічні умови і відносини, що за капіталізмом мають антагоністичний характер, лишаються поза увагою. Викриття буржуазних концепцій способу життя, буржуазних фальсифікацій соціалістичного способу життя — важливе завдання в ідеологічній боротьбі. Один із аспектів цієї проблеми розглядається в книжці «США: науково-технічна революція і становище расових меншостей»¹⁷. Залучаючи фактичний матеріал з американських видань, результати досліджень радянських авторів, К. С. Лузик переконливо доводить, що «яку б сторону соціально-економічного становища расових меншостей ми не взяли, мірою розвитку НТР скрізь спостерігається не тільки збереження відносин нерівності між білими і кольоровими, але часто відбувається посилення останньої» (с. 197). У праці показується взаємозв'язок НТР з рівнем зайнятості расових меншостей США, їх соціально-класовим складом і культурно-освітнім та життєвим рівнем. Капіталістичні форми використання досягнень НТР, висновок автор, поглиблюють кризу буржуазного способу життя.

Значну увагу дослідженню проблем соціалістичного способу життя приділяє Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У колективних монографіях «КПСС и современная научно-техническая революция», «Научно-техническая революция и мировой революционный процесс», «Социально-политические проблемы научно-технической революции и идеологическая борьба» та в інших¹⁸ розглядаються політичні, ідеологічні, етичні аспекти способу життя. Серія брошур «Дружба народів — велике завоювання соціалізму» присвячена питанням інтернаціоналістського змісту радянського способу життя¹⁹. Ця ж тема ви-

світлюється в монографії «Розквіт і зближення націй СРСР на сучасному етапі»²⁰. Окремі проблеми розвитку соціалістичного способу життя аналізуються в низці інших праць²¹. Зокрема, поняття історичних типів життєдіяльності людей, їх способу життя визначається як категорія методології історичної науки.

Колективна монографія про сутність особи, її місце в системі виробничих відносин соціалізму, шляхи формування її світогляду, структуру і динаміку її потреб, а також про комуністичне виховання трудящих в умовах зрілого соціалізму, основи управління цими процесами підготовлена авторським колективом під керівництвом В. Г. Антоненка і В. В. Колобова²².

Питання комуністичного виховання тісно пов'язані в ній з завданнями вдосконалення виробничих відносин соціалізму, поліпшення матеріальних умов життя трудящих. Значна увага приділена становищу людини в системі соціалістичної демократії, критиці буржуазних концепцій людини. Показується також значення вільного часу в формуванні особистості, сфери сімейно-побутових відносин та соціально-психологічного клімату в удосконаленні радянського способу життя.

Ряд праць, виданих у республіці останнім часом²³, присвячені висвітленню соціально-психологічних, ціннісно-нормативних моментів способу життя. У колективній мо-

менко В. Буржуазний націоналізм — запеклий ворог інтернаціонального єднання трудящих. К., 1976; Чирко В. Досвід КПРС у здійсненні ленінської національної політики та його міжнародне значення. К., 1976; Пригодій М. Братерське єднання художньої культури народів СРСР. К., 1976; Мултих Г. КПРС — партія інтернаціоналістів. К., 1976.

²⁰ Горовський Ф., Королько В., Нагорна Л. Розквіт і зближення націй СРСР на сучасному етапі. К., 1975.

²¹ Валуйський О., Попов Б. Соціалістичне змагання: соціальна суть та демократичні принципи організації. К., 1976; Косолапов В. В., Шорин В. Г. Управління соціальними процесами в розвитку соціалістичного об'єднання. Уч. посібник, 2-е изд-е, ч. I—IV. М., 1977; Косолапов В. Політична система і управління розвинутих соціалістичним суспільством. К., 1977; Косолапов В. В., Лисичкин В. А. Критика буржуазних концепцій будучого. М., 1978; Косолапов В. В. Методологія і логіка історичного дослідження. К., 1977.

²² Стратегія комунізму та формування личности. К., 1976.

²³ Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив. (Социально-психологический аспект). К., 1975; Войтко В. Соціальні і психологічні аспекти науково-технічної революції. К., 1976; Ручка А. А. Соціальні цінності і норми. К., 1976.

¹⁷ Лузик К. С. США: научно-техническая революция и положение расовых меньшинств. Национально-экономический аспект. К., 1976.

¹⁸ КПСС и современная научно-техническая революция. К., 1974; Научно-техническая революция и мировой революционный процесс. К., 1977; Социально-политические проблемы научно-технической революции и идеологическая борьба. К., 1978.

¹⁹ Королько В. Життєдайні джерела загальнонаціональної гордості радянських людей. К., 1975; Кожухало І. Триумф ленінської національної політики КПРС. К., 1975; Залевський А., Фіногеев С. Братерське співробітництво і взаємодопомога — вирішальний фактор комуністичного будівництва. К., 1975; Косолапов В. Виробництво і наука в розвинутому соціалістичному суспільстві. К., 1975; Евдоким-

нографії «Науково-технічна революція: особа, діяльність, колектив» з'ясується вплив НТР на соціальну активність особи; аналізуються проблеми регулювання і управління людською діяльністю, стимулювання трудової діяльності, профорієнтація і профвідбір тощо, розглядаються внутрішньоколективні відносини в умовах НТР. Завершується книжка розділом «НТР і спосіб життя людей». У ньому ставляться такі актуальні питання: соціалістичний спосіб життя як об'єкт соціального регулювання, прогнозування змін у способі життя суспільства, методологічні проблеми прогнозування розвитку особи в умовах НТР. Автори правильно підкреслюють, що поняття «спосіб життя» за обсягом ширше, ніж «рівень життя». Справді, рівень життя характеризує рівень добробуту населення — доходи і споживання, тривалість робочого і вільного часу, ступінь задоволення матеріальних потреб. А спосіб життя зумовлений способом виробництва і характеризує форми життєдіяльності людей та їх соціальної поведінки. Зроблено спробу, слідом за І. В. Бестужевим-Ладою, виробити моделі способу життя — вихідну, пошукову і нормативну. Вони хоч і потребують уточнення і є дискусійними, все ж на даному етапі дослідження проблеми заслуговують на позитивну оцінку.

У монографії В. І. Войтка «Соціальні і психологічні аспекти науково-технічної революції» аналізуються зв'язок НТР з соціально-психологічними особливостями праці людини, з її способом життя. Автор відзначає зростаючу роль психологічного чинника у функціонуванні трудових колективів, у соціалізації молоді. У праці висвітлюється ще недостатньо розроблене питання впливу НТР на формування норм і цінностей способу життя підростаючого покоління.

Соціальне регулювання, ціннісні орієнтації і поведінка особи — ці важливі проблеми тісно пов'язані з питанням про спосіб життя як об'єкт соціального регулювання. Їм присвячена праця А. О. Ручки «Соціальні цінності і норми». У ній доводиться, що соціальні цінності є одним із інструментів регуляції соціальної активності особи, розкривається специфіка регулятивних функцій цінностей і норм, їх вплив на мотиваційну сферу поведінки особи. Автор показує, що у зв'язку зі зростанням ролі «людського фактора» в умовах НТР зростатиме значення соціально-психологічного аспекту способу життя, соціальних цінностей і норм.

У монографії І. Ф. Надольного і О. В. Лазоренко «Соціалізм і особа»²⁴ викладається марксистсько-ленінська теорія особи, розкривається соціальна сутність та генезис особи соціалістичного типу, її місце та роль в соціалістичному суспільстві. Авторам вдалося по-новому висвітлити деякі питання. Так, вони дають перелік по-

казників способу життя окремої особи, описують структуру етики, функції ідеології в суспільстві. Проте книжка написана нерівномірно: якщо останні два розділи відзначаються прагненням до узагальнення, то перші — це просто виклад загально-відомих положень. До того ж праця відзначається надмірним цитуванням.

Далше вдосконалення соціалістичного способу життя тісно пов'язане з формуванням нової людини, комуністичним вихованням молоді. Адже, як зазначив товариш В. В. Щербницький у своїй доповіді на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 р., «соціалістичний спосіб життя — не тільки теоретична формула, не якась політична абстракція. Це жива реальність, створена зусиллями, працею мільйонів і мільйонів радянських людей»²⁵. Якщо буржуазний спосіб життя орієнтований на цінності історично приреченого класу — буржуазії, втілює її експлуататорські прагнення, є внутрішньо суперечливим, антигуманим, не має перспектив розвитку, то наш, соціалістичний спосіб життя відзначається гуманістичною спрямованістю, націленістю на краще майбутнє.

Львівські суспільствознавці у своїй колективній праці²⁶ показують особливості комуністичного виховання студентської молоді в умовах НТР, роль політичного, трудового, правового, етичного, атеїстичного та естетичного виховання в зв'язку з завданнями розвитку соціалістичного способу життя. Вони порушують низку важливих питань підготовки молодих спеціалістів.

Важливою сферою формування способу життя є побутова життєдіяльність, сім'я. Спосіб життя кожної особи є втіленням її повсякденної поведінки, етично-естетичного ставлення до природних і соціальних умов, в тому числі в побуті, сім'ї. У реальних життєвих ситуаціях відбувається постійний процес зіткнення елементів соціалістичного способу життя, що утвердилися (нове ставлення до праці, науковий світогляд, культура тощо), з елементами минулого — так би мовити, антиподами соціалістичного способу життя. Тому виникає завдання не тільки описувати і, природно, пропагувати норми та цінності соціалістичного способу життя, але й виробляти науково обгрунтовані рекомендації щодо їх

²⁵ XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербницького на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 р. — «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

²⁶ Науково-технічна революція і комуністичне виховання студентської молоді. Львів, 1976.

²⁴ Надольний І. Ф., Лазоренко О. В. Соціалізм і людина. К., 1976.

утвердження у свідомості і поведінці трудящих. При цьому рекомендації та заходи мають пов'язуватися з практикою соціалістичного будівництва, з соціальною програмою КПРС, орієнтованою на постійне удосконалення способу життя радянських людей.

Питання соціалістичного побуту і його розвитку розглядаються в книжці В. М. Мазур²⁷, роль радянської сім'ї, зокрема в утвердженні соціалістичного способу життя, показується у праці А. Задворного²⁸, обряди, нові традиції і нові свята описуються в збірнику статей комсомольських працівників і журналістів²⁹, а також у нарисі М. Ковби³⁰. Ці питання мають важливе значення в ідеологічній боротьбі, у практичній роботі, у справі виховання комуністичного світогляду трудящих.

Згадані праці відзначаються належним теоретичним рівнем, а деякі з них — і журналістською майстерністю. Проте не завжди журналістсько-нарисовий жанр, не підкріплений науковим осмисленням місця і ролі побуту, сім'ї, нових свят в процесі формування соціалістичного способу життя, дає значні теоретичні результати. Треба зауважити, що багатьом працям, де розглядаються побут, сімейні відносини, взагалі властива описовість. З цього боку в праці «Соціалістичний побут та його розвиток» наявні певні зрушення в теоретичній роботі цієї проблеми, але це тільки початок справді наукового пошуку в цьому напрямі.

Характерною особливістю соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні є дедалі зростаючий вплив КПРС на всі сфери суспільного життя. На всіх етапах розвитку радянського суспільства партія приділяла і приділяє неослабну увагу процесові формування радянського способу життя. Але ця тема не знайшла ще повного висвітлення в літературі. Певною мірою вона зачіпається в окремих книжках, виданих «Політвидавом» і «Вищою школою»³¹. У працях використані архіви, партійна преса, інші історичні матеріали, які переконливо показують керівну роль КПРС в радянському суспільстві.

Останнім часом радянські журнали приділяють значну увагу висвітленню проблем соціалістичного способу життя. Постійна рубрика «Наш, соціалістичний спосіб життя» ведеться в журналі «Комуніст Ук-

раїни»³². Вже кілька років на сторінках журналу «Філософська думка» систематично друкуються статті під рубрикою «Характерні риси соціалістичного способу життя». У ній висвітлюється широке коло питань³³.

Великого значення згаданим проблемам надають інші періодичні видання республіки. Так, з'явилися цікаві публікації на цю тему в «Українському історичному журналі» і «Трибуні лектора»³⁴. Значна увага пропаганді переваг соціалістичного способу життя приділяється також редколегіями журналів «Наука і суспільство», «Наука і релігія», «Економіка Радянської України», республіканськими газетами «Радянська Україна», «Правда України», «Молодь України», обласними газетами, суспільно-по-

³² Шинкарук В. І. Розвиток соціалістичного способу життя—програмне завдання комуністичного будівництва в СРСР; Тихонович В. О.—Спосіб життя і управління соціальними процесами; Зацепін В. І. Спосіб життя, духовні потреби і щастя людини.—«Комуніст України», 1976, №№ 6, 7, 10; Васильєв І. В. Пропаганда радянського способу життя—важливий напрям ідеологічної роботи; Косолапов Р. І. Два світи—два способи життя.—«Комуніст України», 1977, №№ 2, 7.

³³ Ануфрієва Р. А. Соціалістичний колективізм; Мазур В. М. Утвердження нового побуту; Масловський М. А. Єдність суспільних і особистих інтересів; Передерій В. Ф., Інтернаціоналізація художньої культури; Сохань Л. В., Кнрилова М. В. Всенародна освіта—«Філософська думка», 1975, №№ 6, 1, 2, 3; Лавриневич М. І. Удосконалення соціальної структури колгоспного селянства; Назаров А. В. Нове ставлення до праці; Мокляк М. М. Зближення класів і соціальних груп; Сохань Л. В. Соціально-психологічний і моральний клімат, сприятливий для розвитку людини; Тихонович В. О. Всебічний розвиток особи.—«Філософська думка», 1976, №№ 4, 1, 5, 6, 2; Лавриневич М. І. Зближення міста і села; Мокляк М. М., Ручка А. О. Провідна роль робітничого класу в житті суспільства; Яранцева Н. О. Зростання ролі мистецтва в житті суспільства.—«Філософська думка», 1977, №№ 1, 2, 3.

³⁴ Королько В. Г. Вплив науково-технічної революції на розвиток соціалістичного способу життя; Лихолат А. В., Комаренко Н. В. Основні напрями у висвітленні проблем «Радянський народ—нова історична спільність людей»; Кожухало І. П. Дальший розвиток соціалістичної демократії на сучасному етапі.—«Український історичний журнал», 1976, №№ 1, 4, 8; Зубалій О., Троф'як М. І. Інтернаціоналізм і патріотизм—невід'ємні риси радянського способу життя; Руктовський Б., Косюк О. Моральні основи соціалістичного способу життя.—«Трибуна лектора», 1976, №№ 3 і 9.

²⁷ Мазур В. М. Соціалістичний побут та його розвиток. К., 1976.

²⁸ Задворний А. Радянська сім'я: її сучасне і майбутнє. К., 1976.

²⁹ Нові свята, обряди. К., 1976.

³⁰ Ковба М. Присягаюсь Хлібом. К., 1976.

³¹ Історичний досвід КПРС у соціалістичному і комуністичному будівництві та його міжнародне значення. К., 1976; Критика буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських перекинувань історії КПРС. К., 1976.

літичними редакціями радіомовлення і телебачення.

Як бачимо, суспільствознавці республіки зробили істотний внесок у вивчення питань соціалістичного способу життя. Але це — тільки початок. У десятій п'ятирічці суспільствознавці республіки покликані виконати широку програму дальшого всебічного дослідження питань соціалістичного способу життя. Зробити треба чимало: коло досліджених у цій галузі проблем ще дуже вузьке, а самі розробки подекуди мають дещо однобічний характер. Ще недостатньо розкрита роль КІРС в утвердженні й удосконаленні радянського способу життя. Слід хоча б в загальних рисах, теоретично уявити перспективи розвитку соціалістичного способу життя в наступні десятиріччя. Це потрібно для того, щоб визначити шляхи його вдосконалення, розробити конкретні рекомендації щодо поліпшення діяльності засобів масової інформації і пропаганди, системи комуністичного виховання.

Деякі наукові праці про спосіб життя мають ще значною мірою описовий характер, не містять пропозицій для партійних та громадських організацій. Отже, потрібне істотне розширення кола проблем, пов'язаних із способом життя, їх ґрунтовніше дослідження. Здійснити це під силу тільки спільним зусиллям представників усіх сус-

пільних наук — філософів, економістів, юристів, психологів, соціологів, істориків. А тим часом більшість виданих в УРСР праць, в яких йдеться про спосіб життя, написані однопланово, переважно спеціалістами однієї галузі суспільствознавства. Недостатньо досліджені і методологічні питання цієї комплексної теми. Істотного поліпшення потребує координація досліджень проблеми способу життя. У зв'язку з цим Українському відділенню Філософського товариства СРСР ще належить сказати своє вагоме слово, стати дійсно координуючим центром розробки соціально значущих філософсько-соціологічних питань.

Актуальність досліджень з проблем способу життя невпинно зростатиме: це зумовлюється загостренням ідеологічної боротьби двох систем, новим етапом їх соціально-економічного змагання, дальшим розгортанням науково-технічної революції, що істотно впливає на всі форми життєдіяльності людини.

СЕКТОР НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СЕЛА В УМОВАХ ІНТЕГРОВАНОЇ ЕКОНОМІКИ

Назрілою необхідністю розвитку економіки сучасного села є дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва. «Досвід Молдавії, ряду областей Російської Федерації, України, Білорусії та деяких інших республік,— відзначив у доповіді на XXV з'їзді тов. Л. І. Брежнев,— говорить про те, що великі можливості швидкого зростання обсягів виробництва, серйозного підвищення продуктивності праці і зниження собівартості закладені в спеціалізації і концентрації виробництва на базі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції»¹.

Прогресивні зрушення, що відбуваються у галузі сільськогосподарського виробництва в умовах посилення інтеграційних зв'язків, спричинюють глибокі зміни у сфері соціальній: удосконалюються соціально-економічні відносини і соціальна структура сільського населення, зростає професійно-кваліфікаційний та культурно-технічний рівень трудівників села, поліпшуються побутові умови їх життя тощо. Інтеграція економіки села стає могутнім засобом зближення двох форм соціалістичної власності, ліквідації істотних відмінностей між містом і селом. Тому всебічне вивчення, глибоке осмислення і узагальнення всього нового і прогресивного, що виникає на селі в умовах міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції,— одне з важливих, актуальних завдань суспільної науки.

Останнім часом вийшла низка цікавих праць, в яких розглядаються аграрна політика партії, динамічний соціально-економічний розвиток села на стадії розвинутого соціалізму. Серед них привертає увагу книжка*, в основу якої покладені матеріали Всесоюзної наукової конференції, що відбулася у Кишиневі в жовтні 1975 року.

Розділ перший цієї праці присвячений аналізу нового етапу розвитку радянського села в умовах переходу до комунізму. Розкриваючи суть аграрної політики КПРС і її роль в соціально-економічному розвитку села, автори наголошують, що особливостями сучасної аграрної програми партії є її комплексність, охоплення всіх ланок сільськогосподарського виробництва

і соціального розвитку села, прискорений розвиток промислових галузей, безпосередньо зв'язаних з сільським господарством, енергетики і транспорту для обслуговування села, науки та інших важливих сфер, які складають єдиний народногосподарський комплекс (с. 13).

Спінняючись на питанні про соціальні перетворення на селі, що відбуваються під впливом нових організаційних форм, автори чималу увагу приділяють висвітленню процесу зближення державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Вони роблять цілком правильне, на наш погляд, застереження про передчасність висновків деяких вчених, нібито відмінності між двома формами соціалістичної власності є нині суто формальними. Нові прогресивні зміни, що сталися в рамках колгоспно-кооперативної форми власності,— такі, як зростання усуспільнення виробництва, зміни в характері сільськогосподарської праці, розширення виробничих і економічних зв'язків між колгоспами і державними підприємствами, перехід до більш досконалих розподільчих відносин,— хоч і надали їй нових важливих рис, характерних для загальнонародної власності, але не змінили її природи (с. 42—43).

Низку важливих проблем піднято у розділі, присвяченому ідеологічному забезпеченню перетворень в сучасному сільському господарстві. Аналізуючи досвід, нагромаджений у Молдавії та інших республіках, автори акцентують увагу на ролі планування соціально-економічного розвитку в умовах інтегрованої економіки. Саме з допомогою добре організованого соціального планування можна забезпечити комплексний підхід до ідейно-виховної роботи, значення якого з особливою силою було підкреслено на XXV з'їзді КПРС.

Цікавою є спроба авторів дати узагальнену типологію сільських населених пунктів. Виділяються, зокрема, такі види типологізації, як функціонально-виробнича, за різноманітними формами власності, генетична, за розміром сільського населеного пункту.

У другому розділі книжки розглядається процес розвитку інтегрованої економіки на селі в умовах науково-технічної революції, удосконалення виробничих відносин і формування працівника нового типу. Сюди належать, зокрема, проблеми індустріалізації сільськогосподарського виробництва як визначального напрямку в соціально-еко-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 58.

* Соціально-економічне розвиток села в період будівництва комунізму. Кишинев, 1976, с. 560.

помічному розвитку села, зміст поняття «біотехнічна революція в сільському господарстві», суть, передумови і форми аграрно-промислової інтеграції, питання індустріалізації сільськогосподарської праці, росту ефективності, рентабельності сільськогосподарського виробництва і зміни у виробничих відносинах на селі, а також фактори підвищення продуктивності праці у сільському господарстві в умовах створення і дальшого розгортання інтегрованої економіки. Значне місце посідає аналіз досвіду Молдавської РСР, де внаслідок ряду об'єктивних і суб'єктивних умов аграрно-промислової перетворення здійснюються у великих масштабах. Чималий інтерес становить розділ, у якому висвітлюються прогресивні зрушення в соціальній структурі села під впливом міжгосподарського кооперування та агропромислового інтегрування. Автори підкреслюють провідну роль робітничого класу в розвитку соціальної структури села, значення дальшого зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства в умовах інтеграційних зв'язків, а також вплив останніх на стирання класових відмінностей між колгоспниками і робітниками, подолання внутрішньокласових і регіональних відмінностей у соціальній структурі села. На нашу думку, тут було б доцільно дослідити, як на основі міжгосподарської кооперації відбувається процес стирання істотних відмінностей між трудівниками міжколгоспних підприємств і радгоспів. Окремий розділ присвячений проблемі міграції сільського населення і її впливові на зміни в його соціальній структурі. Відзначаючи, що ця міграція — об'єктивний, закономірний процес, автори разом з тим пропонують низку конкретних рекомендацій для її планового регулювання. Серед факторів такого регулювання, підкреслюють вони, важливе місце належить соціальному розвитку радянського села. У книжці показано причини і мотиви міграції сільської молоді і механізаторських кадрів із колгоспів і радгоспів. Тут же сформульовано окремі науково обгрунтовані заходи і пропозиції, практична реалізація яких сприятиме швидкому розв'язанню проблеми забезпечення колгоспів і радгоспів кадрами механізаторів і спеціалістів сільського господарства вищої кваліфікації.

Серед методологічних проблем, що висвітлюються у розділі «Розвиток громадської активності і демократії на селі», треба насамперед виділити визначення громадської активності трудящих в соціалістичному суспільстві. Під нею автори розуміють усю сукупність різноманітних форм і видів практичної участі трудящих у розв'язанні завдань, що стоять перед суспільством у виробничо-трудовій, соціально-політичній і культурно-творчій сферах (с. 303). На основі досліджень, проведених в багатьох областях і республіках, у тому числі й на Україні, робиться висновок, що рішень трудової і громадсько-політичної активності на сучасному етапі розвитку ра-

дянського суспільства вже досить високий і продовжує зростати.

Значне місце в праці посідає питання про розвиток громадської активності аграрного загалу робітничого класу — трудівників міжгосподарських і аграрно-промислових підприємств, ролі сільськогосподарського колективу в активізації громадської активності сільського населення. На основі даних вибіркових соціологічних досліджень зроблено висновок, що практично кожний другий трудівник агропромислових і міжгосподарських підприємств займається громадською діяльністю, що з ростом кваліфікації працівників зростає і їх суспільна роль у колективі (с. 315).

На великому конкретному матеріалі у рецензованій праці показано зростання ролі політичної надбудови радянського суспільства в розвитку економіки на селі, підвищення ролі колгоспного селянства в комуністичному будівництві, відзначається важливість дальшого посилення впливу місцевих Рад народних депутатів як органів державної влади на діяльність міжколгоспних і аграрно-промислових комплексів.

Проблемам розвитку ідейно-духовного життя села і посилення ролі культурно-освітніх закладів у духовному розвитку села присвячено п'ятий розділ монографії.

Значний інтерес становлять останні розділи книжки (шостий і сьомий), де розглядаються питання про перетворення сільського побуту і формування нового типу поселень, про управління і планування на селі, зростання ролі партійних організацій в умовах нових організаційних форм.

Позитивною рисою праці є і те, що автори прагнуть показати внутрішній взаємозв'язок між соціальним розвитком села і прогресом усього суспільного виробництва, наголошують на важливості комплексного розв'язання корінних проблем розвитку радянського села на шляху до комунізму.

Спеціальний розділ відведений критиці буржуазних і ревізіоністських концепцій розвитку радянського села.

Авторами рецензованої праці є партійні, господарські і наукові працівники, які представляють багато республік і областей нашої країни. Серед них чотирнадцять авторів з Української РСР — економісти, філософи, історики, у дослідженнях яких певною мірою узагальнено соціально-економічні наслідки індустріалізації сільськогосподарського виробництва республіки.

Зазначаючи, що практика аграрно-промислових перетворень випереджає їх всебічне і глибоке теоретичне осмислення, автори підкреслюють нагальну потребу зосередити зусилля науковців на розробці фундаментальних проблем сільського господарства. Важливим програмним документом, що має як практичне, так і теоретичне значення, є постановва ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції».

Оцінюючи спробу монографічного викладу матеріалів наукової конференції як загалом вдалу, висловимо кілька зауважень і побажань. На наш погляд, слід було б ґрунтовніше розкрити вплив соціальних факторів на науково-технічний прогрес в сільському господарстві, на економіку села загалом. Потрібно було ширше розглянути питання про вплив аграрної політики партії на формування і розвиток соціалістичного способу життя на селі. Деякі розділи і параграфи (VI, § 5; VII, § 5; X, § 4) перенасичені фактичним матеріалом, який недостатньо осмислюється теоретично. У ряді

випадків, навпаки, на локальному, вузькому фактичному матеріалі робляться висновки і рекомендації загального характеру. Майже зовсім не висвітлено особливості організації соціалістичного змагання мас в умовах інтегрованої економіки.

Звичайно, зазначені недоліки аж ніяк не применшують наукової цінності книги, яка дістане найширший відгук серед партійно-господарського активу, наукових працівників, викладачів вузів.

В. М. ПІЧА, М. М. ОНИСЬКІВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ

Проблеми людської діяльності останнім часом набули великого значення. Це пояснюється насамперед тією обставиною, що сучасна епоха з особливою наочністю демонструє вирішальну роль свідомих, організованих дій широких народних мас. Вивчення цих питань визнається необхідністю підвищення ефективності управління соціальними процесами розвинутого соціалістичного суспільства і цілеспрямованого формування якостей нової людини.

О. І. Яценко досліджує у своїй книжці * специфіку людської діяльності з боку одного з її найістотніших моментів — цілепокладання. Насамперед відзначимо широкий філософсько-світоглядний підхід автора до дослідження проблеми. Цим визначається і специфічний ракурс бачення і теоретичного руху проблеми: кожний момент цілепокладання досліджується з позицій ідеалу й доводиться до проблеми формування цілісної гармонійної людини. В зв'язку з цим тема рецензованої монографії розкривається в єдності логіко-гносеологічного, соціального та етичного аспектів. Такий підхід до дослідження дозволив авторові обґрунтувати низку положень, зміст яких виходить за рамки розглядуваної проблеми.

У рецензованій праці підкреслюється, що проблема цілепокладання як ідеального моменту практичної взаємодії людини з об'єктивним світом розкриває багато інших питань відношення свідомості до буття (с. 14). Але, на наш погляд, автор дещо абсолютизує розглядуваний аспект питання, що по суті приводить до ототожнення історико-матеріалістичного принципу розв'язання основного питання філософії з його змістом. Це, зокрема, дістає вираження у самій назві першого розділу праці «Філосо-

фія як теоретичне обґрунтування цілепокладання».

Розкриваючи категоріальну структуру цілепокладання, О. І. Яценко обґрунтував цікавий підхід до дослідження категорії. Обстоюючи положення про те, що в марксистській філософії не може бути окремого онтологічного вчення про категорії як форми буття, що категорії є логічними формами пізнання об'єктивно-реального буття, автор пропонує розглядати категорії не лише як форми пізнання, а й як форми свідомості загалом, а отже форми самосвідомості і цілепокладання.

Розкриття у згаданій книжці категорій матерії, причини, форми, можливості і дійсності, простору і часу, одиничного й загального, частини і цілого та інших як форм цілепокладання демонструє, яка велика перспектива розкривається перед дослідниками категорій в цьому аспекті. Саме тут виявляється соціально-практична природа та світоглядна функція універсальних категорій мислення. Конкретно-історичний понятійний зміст категорій, що формуються в межах певного світогляду, становить загальну духовну основу цілепокладання, визначає світоглядно-цільові орієнтири людини. Автор вдало доводить діалектико-матеріалістичне розуміння змісту кожної з розглянутих категорій до виявлення їх світоглядної ролі у визначенні кінцевих цільових орієнтирів формування цілісної гармонійної людини. Плідність авторського підходу не викликає сумніву. Однак, зосередивши увагу на соціально-культурному аспекті категорій, О. І. Яценко не розкриває зв'язок цього аспекту з об'єктивним змістом категорій як загальних форм буття та пізнання, тобто як категорій діалектичної логіки. Так, аналізуючи соціальний час з погляду його вимірів (минулого — сучасного — майбутнього), автор абстрагується від загальнологічного розв'язання цього питан-

* Яценко А. Н. Целеполагание и идеалы. К., 1977, с.

ня. Цікаво було б звернути увагу на значення дослідження соціального часу (та інших категорій в цьому аспекті) для збагачення об'єктивного змісту цих категорій як категорій логіки.

Розкриття діалектики матеріального і ідеального, суб'єктивного і об'єктивного в аспектах «мета — предмет — засіб», «мета — засіб — результат», «опредметнення — розпредметнення» логічно завершується висновком про необхідність формування у людини світоглядної установки на діяльнісне опанування всіма надбаннями культури, що є однією з умов розвитку соціально-творчих якостей індивіда. Висвітлюючи діалектику необхідності і потреб, можливості і дійсності в цілепокладаючій діяльності, О. І. Яценко наголошує на активіо-творчому відношенні суб'єкта до цих об'єктивних детермінант цілепокладання. Людина своєю діяльністю не лише задовольняє свої потреби, але, розвиваючи в собі певні здатності, створює нові, відповідні цим здатностям потреби. Високі громадянські, інтелектуальні, моральні та інші потреби не тільки можуть, а й повинні розвиватися людиною свідомо. Сутність цілепокладаючої діяльності полягає не лише в тому, що вона переводить можливість у дійсність, а й в тому, що вона створює, повинна створювати нові можливості, відкривати можливості створення нових можливостей.

З великим інтересом читається розділ про простір і час як форми самосвідомості і цілепокладання, про їх світоглядне значення для вироблення світоглядно-цілових орієнтацій. Діалектика часу подається через співвідношення минулого, сучасного і майбутнього в людській діяльності. Минуле розкривається через опредметнену працю, яка актуалізується, оживає, розкриває свій зміст і цілкове призначення сучасною діяльністю. Сучасне є спосіб актуалізації минулого для покладання майбутнього. Сутність цілепокладання — в безперервному виході за межі наявно даного, сучасного, в покладанні майбутнього. Автор підкреслює велике життєве значення марксистського світоглядного розуміння часу як простору всебічного розвитку людини.

Проведений автором аналіз діалектики різних типів цілей в аспекті соціального простору та соціального часу має прямий вихід на проблеми управління та планування в нашому суспільстві.

Зазначимо, що автор лише побіжно висвітлює згадані категорії як форми цілепокладання. У книжці є ряд питань, на які читач взагалі не знаходить відповіді. Зокрема, О. І. Яценко не уточнює своєї позиції щодо різного тлумачення категорій. Останнє пов'язане з певним відривом предмета дослідження від загальнологічних проблем.

У більшості праць цілепокладання тлумачиться як прямий наслідок пізнання суб'єктом своїх потреб та об'єктивних можливостей. Такий підхід є принаймні неповним, а при жорсткому виведенні цілі з пізнання і зовсім неправильним. Насправді,

якщо розглядати людську діяльність як таку, а не окремі акти діяльності, то не цілепокладання походить від пізнання, а, навпаки, пізнання спрямовується цілями як вираженням практичного відношення суб'єкта до дійсності. В реальній життєдіяльності ці дві форми перебувають у діалектичному взаємозв'язку. О. І. Яценку вдалося подолати однобічно гносеологістський підхід до цього питання і розглянути духовні підстави цілепокладання у всій їхній багатогранності. (Так, він підкреслює єдність трьох сфер духовного світу людини — почуття, волю, розум — і показує роль та місце кожного в цілепокладанні). Правильною є й ідея автора про те, що виховання цілісної гармонійної людини в своїй основі передбачає і гармонійний розвиток зазначених сфер.

Плідним є виділення автором двох рівнів розумової основи цілепокладання — розсудку і розуму. У нашій філософській літературі ці категорії здебільшого застосовувалися до розкриття рівнів пізнавальної діяльності. О. І. Яценко виявив такий аспект цих сфер — як рівнів цілепокладання та історично зумовлених типів світогляду. Відповідно виділяється цілепокладання на розсудково-прогнатистськму та світоглядно-розумовому рівні. Розум знімає в диференційовану цілісність різніорідні сфери людського духу; наукові знання й цінності, що виробляються різними формами суспільної свідомості, інтегруються тут в струнку світоглядну систему ідей, кінцевих цілей і ідеалів, що становлять границю духовну підставу цілепокладання. Цілепокладання на світоглядно-розумовому рівні підноситься над емпіричною дійсністю і не йде в руслі стихійного розвитку минутих об'єктивних ситуацій, а намагається об'єктивний хід подій спрямувати на реалізацію ідеалів. Комуністичний ідеал тлумачиться як «кінцева» детермінанта, фундаментальний принцип цілепокладання.

Хід розгортання дослідження підвів до проблеми діалектики форм суспільної свідомості як духовних підстав цілепокладання, проблеми культурно-історичних умов вибору. Показавши духовно-гносеологічні підстави цілепокладання в ідеалі, тобто як вони повинні бути, О. І. Яценко підкреслює, що вони повною мірою залежать від суспільно-практичних умов життєдіяльності суб'єкта. Це потребує дальшої конкретизації дослідження: розгляду цілепокладання в контексті конкретно-історичних умов капіталістичної і комуністичної формацій. У монографії показано, що капіталістичний спосіб виробництва, виявивши сутність «цілепокладаючої діяльності людини — її принципово універсальний і «вільний» характер, постійний вихід за межі наявно даного, водночас накладає обмеження на конкретні форми її (сутності) реалізації. За умов капіталізму бюрократично-технізовані інститути монополістичної держави відчужують від індивідів функції суспільного цілепокладання, засоби відчужують

ся від цілей і перетворюються на самоціль, а те, що має бути кінцевою самоціллю, суспільного розвитку — людина, — перетворюється на простий засіб і об'єкт маніпулювання; розриваються на антагоністичні антиподи науково-технологічні і морально-гуманістичні підстави цілепокладання.

Автор пише про те, що комунізм як ідеал і як дійсний реальний рух знімає антагонізм між цілепокладаючою сутністю і реальним існуванням людини, на практиці розв'язує суперечність між загальним і окремих, індивідом і родом, кінечним і безкінечним в цілепокладанні. Досить змістовно розглядається проблема про співвідношення політики і моралі за умов капіталізму і комунізму, а також про співвідношення моральної цінності, мети та засобів.

Теоретичні положення автора знаходять свою дальшу конкретизацію у прикінцевому розділі, де розкриваються діалектика матеріального і духовного виробництва та деякі актуальні питання управління суспільними процесами. Спроба висвітлити взаємо-

дію науки і матеріального виробництва через опосередкування їх цілями та засобами, безперечно, є певним зрушенням у ході дискусії з цих питань. Доводячи до розгляду питань поточної практики свою ідею про ідеал як вихідний принцип і кінцеву детермінанту цілепокладання, автор відзначив, що цілі й завдання окремих різновидів виробництва в кінцевому підсумку визначаються не їх іманентним розвитком, а потребами практики соціального розвитку загалом.

Філософсько-світоглядне дослідження цілепокладання мало б повніший характер, якби автор розкрив проблему про значення історії і мету життя. У рецензованій книжці є лише виходи на цю проблему.

На закінчення скажемо, що праця «Цілепокладання і ідеали» є досить вдалим дослідженням, де автор розкриває людську діяльність крізь призму цілепокладання. Вона добре прислужиться викладачам, пропагандистам і студентам.

М. Л. ЗЛОТІНА, Ю. В. ОСІЧНОК

ПІДРУЧНИК З ЛОГІКИ

На сучасному рівні розвитку методології науки значне місце посідають ідеї, принципи і методи логіки. Знання логіки стало кінцево потрібним не тільки для забезпечення успіху численних спеціальних різновидів діяльності, але й для сучасної освіченої людини, яка має оволодіти певною «логічною культурою».

Курс логіки викладається на гуманітарних факультетах університетів та інших вищих навчальних закладів. У вузах республіки нагромаджено великий досвід викладання цієї дисципліни. Міністерство Вищої і середньої спеціальної освіти СРСР наполегливо працює над удосконаленням програми з логіки. До курсу загальної формальної логіки останнім часом включено чимало основних проблем математичної логіки, у світлі яких по-новому розглядається весь зміст традиційної логіки (логічні закони, теорія суджень, виведення, доведення та ін.).

Проте успішне викладання курсу логіки у вузах залежить, безперечно, не тільки від наявності досконалої програми, а й від підручників, які б відповідали сучасному стану логічної науки.

Однією з перших спроб створити універсальний посібник в світлі тих філософських питань, які сформульовані новою програмою з курсу логіки, для вищих навчальних закладів, затвердженою 1975 року Міністерством

Вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, є книжка К. П. Руденко «Логіка»*.

Поданий у посібнику матеріал становить систематизований з позицій марксистсько-ленінської філософії виклад проблем формальної логіки. В ньому використано чимало творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, праць з логіки, філософії і природознавства. Теоретичні положення ілюструються вдалим прикладами для логічного аналізу з різних галузей науки, культури, комуністичного будівництва в нашій країні та міжнародного життя. Автор дає ґрунтовну критику ідеалістичному та метафізичному розумінню форм і законів мислення. Такий виклад матеріалу, безперечно, сприятиме ідейному вихованню нашого студентства в дусі марксистсько-ленінського світогляду.

Коло питань, які висвітлені у рецензованій праці, охоплює всі теми курсу, передбачені програмою: предмет логіки та її значення, поняття, судження, закони логіки, умовиводи, доведення і спростування. Позитивним є те, що, враховуючи потреби логіки наукового дослідження, її евристичну роль у розвитку природничих і суспільних наук, К. П. Руденко ввела спеціальні розділи: спостереження і експеримент, опис

* Руденко К. П. Логіка, К., 1976, 303 с.

і пояснення, аналогія і моделювання, гіпотеза і наукове передбачення. Вона широко послуговується термінологією сучасної математичної логіки. Усе це, безперечно, сприяє успішному вивченню логіки.

Важливим є також і те, що учбовий посібник «Логіка» написаний гарною українською мовою. Проте він не позбавлений і окремих хиб; насамперед це — велика кількість загального філософського матеріалу. Так, розділи, де висвітлюється сутність поняття, природа судження, співвідношення індукції і дедукції, на наш погляд, надто переобтяжені специфічним для даної тематики філософським матеріалом, тому чітке дотримання власної проблематики предметної галузі формальної логіки стає дуже складним.

Центральним питанням логіки є питання про виведення і методи його одержання. Розділ, присвячений умовиводам, за своїм обсягом є чи не найбільшим у книжці. На жаль, автори згаданої праці ще не вдалися досягти ясності як у викладі основних та похідних правил виведення, так і в характеристиці різновидів і форм умовиводів. Виклад цього розділу для самостійного вивчення є досить складним.

Сучасна символічна (математична) логіка є якісно новим етапом традиційної фор-

мальної логіки. Метод формалізації забезпечує глибокий аналіз змістового логічного мислення через відображення його в логічних численнях. К. П. Руденко включає елементи математичної логіки для аналізу логічних форм. Проте, характеризуючи їх, вона припускається деяких паралелізмів викладу матеріалу з погляду аристотелівської і сучасної формальної логіки (скажімо, виклад умовних і розділових умовиводів).

Зазначимо, що не всі розділи посібника мають однакове змістове та інформаційне навантаження. Якщо, наприклад, розділ VI «Гіпотеза. Наукове передбачення» навіть перенасичений корисною інформацією, то розділ «Висновки» щодо цього не виразний.

Згадані хибні свідчать передусім про велику складність створення праць, які б відповідали сучасному рівню розвитку логіки. Вони не мають принципового характеру і тому не знижують загальної позитивної оцінки цієї книжки.

Рецензована книжка є загалом вдалим учбовим посібником для студентів. Його поява свідчить про творчий пошук кафедри логіки Київського держуніверситету в цій важливій галузі.

Д. О. ЖДАНОВ, В. А. РИЖКО

СУЧАСНЕ НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ БІОЛОГІЇ

Бурхливий розвиток науково-технічної революції породжує все нові й нові галузі знань. Процес безперервного руху людського пізнання визначає, в свою чергу, нові проблемні ситуації. Ключем до їх розв'язання була і є марксистсько-ленінська методологія як активно діючий і спрямовуючий чинник висвітлення науково-пізнавальних завдань комуністичного сьогодення. Аналізові особливостей розвитку сучасного природознавства, зокрема біології, з позиції діалектико-матеріалістичного світогляду, з'ясуванню ролі і значення філософської методології для теоретичного осягнення світу у природничонауковому пізнанні і присвячена книжка Т. Я. Старченка.*

У ній значне місце відводиться аналізу ленінського вчення про принцип партійності. Філософії, відзначається велика заслуга В. І. Леніна у розкритті соціальних і гносеологічних коренів ідеалізму і фідейзму.

* Старченко Т. Я. Сучасне наукове пізнання і методологічні проблеми біології. Львів, 1977, с. 94.

Автор підкреслює, що В. І. Ленін «не тільки довів неможливість позапартійної позиції у філософії, — він викрив її об'єктивну шкідливість для наукового пізнання» (с. 16).

У згаданій праці підкреслюється, що важливим внеском у розробку діалектико-матеріалістичного світогляду є обґрунтування XXV з'їздом КПРС економічної політики в умовах розвинутого соціалістичного суспільства і будівництва комунізму, керівної ролі Комуністичної партії в соціальному прогресі, глибокий аналіз всесвітнього революційного процесу, програма дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів (с. 29).

Досить докладно розроблене у рецензованій праці питання інтеграції наукового знання та її типи. Адже проблеми інтеграції наукового знання, в тому числі й біологічного, у монографії відводиться спеціальний параграф. В ньому обґрунтовується важлива думка про те, що гносеологічні проблеми, «поставлені науково-технічною революцією, в основному спільні для всіх ви-

дів природничонаукового (а не лише біологічного.— Г. Ш.) пізнання, хоч в кожному з них вони проявляються специфічно, «залежно від об'єкта пізнання» (с. 39).

В авторському трактуванні об'єкта біологічного пізнання (тобто життя в усій сукупності його проявів) заслугове позитивної оцінки виділення в ньому відносно цілісної структури, яка, не втрачаючи своєї якості, системно репрезентує різні рівні організації живої матерії.

У книжці підкреслюється також важливість правильного розуміння суб'єкта пізнання. Зокрема, автор послідовно доводить, що однією з особливостей діалектико-матеріалістичного розуміння суб'єкта пізнання є визнання його соціальної природи, «а також діалектики загального і індивідуального в його структурі» (с. 46). На наш погляд, авторів слід було б ґрунтовніше висвітлити наявні в літературі погляди на таке важливе наукове явище, як інтеграція. Принаймні варто відзначити той важливий доробок, який вніс академік Б. М. Кедров¹ у розуміння цього питання радянськими природодослідниками.

Досліджуючи методологічний аспект процесу формування і розвитку теоретичного рівня наукового пізнання, Т. Я. Старченко спиняється на характеристичні ідеї і теорії як форм розвитку наукового знання. На її думку, ідея є формою абстрактно-теоретичного знання, а теорія — конкретно-теоретичною формою знання. Ми вважаємо, що така констатація різниці між ідеєю і теорією виправдана лише у певних межах. Так, якщо йдеться про початковий момент у формуванні ідеї, то, безперечно, сама ідея на цьому рівні ще обтяжена «невизначеністю думки»² і тому існує у формі абстрактно-теоретичного знання. Коли ж ми маємо справу з розвинutoю повноцінною ідеєю, то тут вже виявляється така форма мислення, в якій відбувається найповніший збіг думки з об'єктом.

Слід було б, на наш погляд, докладніше спинитися на аналізі ідеї порівняно з теорією. Від цього розділ монографії, в якому аналізуються гносеологічні питання науково-технічної революції, набув би більшої теоретичної ваги.

У монографії порушується питання про можливі способи здійснення теоретичного синтезу біологічного знання. Виділяючи два основні аспекти в аналізі шляхів теоретичного синтезу (загальнонаукових і методологічних), Т. Я. Старченко розкриває перший з них на конкретних формах внутрішньонаукового та міждисциплінарного синте-

зу, а другий пов'язує з основами певної галузі знання (с. 65—66). При цьому правильно підкреслюється, що єдність знання діалектичний матеріалізм розуміє не як однорідність. «Знання неоднорідне,— відзначає Т. Я. Старченко,— бо воно відображає якісну багатоманітність світу, а щодо біологічного об'єкта — його складність, багаторівневість. Таке розуміння єдності знання орієнтує теоретичний синтез не на метафізичне зведення всього багатоманітного знання до певних основ, принципів або методів (механічних, фізичних, хімічних тощо), а на відображення об'єктивних зв'язків між усіма елементами різнорідного знання про об'єкт і, відповідно, зв'язків між методами його дослідження» (с. 65).

У монографії порушується питання про новий аспект у дослідженні методологічної рефлексії в сучасній науці, а саме проблему структури методології наукового пізнання. І хоч ми не знаходимо у книжці повної відповіді на поставлену проблему, заслуга автора полягає в тому, що він звернув увагу на ще не вивчений аспект у науковому пізнанні. Коли йдеться про структуру методології наукового пізнання загалом, автор справедливо виділяє філософську і спеціальну методологію, розкриває їх роль в науковому пізнанні.

Поділяючи загалом погляд Т. Я. Старченко на класифікацію рівнів наукових методів пізнання, треба відзначити, що вона не виходить ще за межі емпіричного співвідношення цих методів і не відображає ту складну загальну картину процесу пізнання, з якою доводиться мати справу сучасному дослідникові природи.

Цілком виправдано те, що у книжці відводиться цільний параграф з'ясуванню суті, ролі і значення принципу розвитку з погляду новітніх даних науки і філософії. Аналізуючи процес утвердження в біології діалектичного розуміння розвитку в боротьбі з метафізикою, автор підкреслює винятково важливе значення праць В. І. Леніна для справді матеріалістичного розуміння розвитку, джерела його виникнення.

Оригінальні думки висловлює Т. Я. Старченко, аналізуючи розвиток як атрибут матерії. Полемізуючи з авторами, які вважають розвиток «атрибутом всіх матеріальних систем», але не матерії (с. 84), вона висловлює міркування про те, що положення про неатрибутивність розвитку «суперечить не тільки діалектиці кінцевого і безкінечного, а й ідеї невичерпності матерії, бо невичерпність матерії може бути лише результатом її безкінечного розвитку» (с. 85).

Ця думка, на наш погляд, вносить ясність у досліджувану проблему. Адже розвиток — це не що інше, як «саморух» матерії, про який говорить В. І. Ленін, аналізуючи діалектичну і метафізичну концепцію розвитку. І ми вважаємо, що праця «Сучасне наукове пізнання і методологічні проблеми біології» як загалом, так і з погляду проблеми розвитку, заслугоує позитивної оцінки.

¹ Див.: Кедров Б. М. Диалектический путь теоретического синтеза современного естественно-научного знания.— У кн.: Синтез современного научного знания. М., 1973, с. 9—58.

² Див.: Булатов М. А. Ленинский анализ немецкой классической философии. К., 1974, с. 174.

Важливим, на нашу думку, є висновок, що стосується проблеми взаємозв'язку різних рівнів пізнання живого і різних методів пізнання в цілісному відтворенні живих систем. Як відомо, застосування на молекулярному і генетичному рівні методів фізики, хімії, математики сприяло пізнанню глибинних процесів, які лежать в основі живого, але це не означає, що на даному рівні розвитку науки можна дати відповіді на всі питання, що стосуються життя і розвитку організму, керуючись у пізнанні лише принципом редукціонізму. Абсолютизація цього принципу пізнання є неправомірною. Історичний підхід до пізнавального процесу є надійним компасом розгляду

пізнання в русі і розвитку, вбачаючи його прогрес у переході від одного якісного рівня до іншого.

Такий підхід до оцінювання сучасного редукціонізму допомагає глибше зрозуміти значення використання фізико-хімічних методів у біологічному пізнанні і дати глибоку критику метафізичним тлумаченням цього процесу.

Оцінюючи загалом рецензовану книжку, скажемо, що Т. Я. Старченко зуміла досить ґрунтовно висвітлити деякі важливі теоретичні проблеми сучасного наукового знання.

Г. С. ШЕПІТЬКО

ЗУСТРІЧ З ЧИТАЧАМИ

9 жовтня 1977 р. в Харківському державному університеті відбулась зустріч громадськості міста, вчених-природодослідників, викладачів кафедр філософії і наукового комунізму, вузів Харкова з членами редколегії і представниками редакції журналу «Філософська думка».

Заступник головного редактора журналу В. Г. Табачковський ознайомив читачів з новим складом редколегії, проаналізував роботу редакції протягом 1977 року, поділився планами на наступні роки. В ювілейному році зусилля редакції були спрямовані на гідну зустріч 60-річчя Великого Жовтня та 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні. Підготовлені, зокрема, тематичні номери журналу (№ 5 і № 6), присвячені цим знаменним ювілеям, опубліковано цикл статей в інших номерах журналу. У цих матеріалах здійснюється філософсько-соціологічний аналіз актуальних проблем розвинутого соціалізму, розкривається світове значення досвіду Великого Жовтня. Активізувалась робота редакції в напрямі висвітлення актуальних проблем філософської науки в світлі рішень XXV з'їзду КПРС, який намітив нові рубежі дальшого розвитку марксистсько-ленінської теорії. Зокрема, урізноманітнілась тематика публікацій під рубрикою «Характерні риси соціалістичного способу життя». Протягом останніх років на сторінках журналу поряд зі статтями, в яких розглядаються окремі риси соціалістичного способу життя, друкувались матеріали узагальнюючого характеру, присвячені питанням діалектики соціалістичного способу життя, загальносоціологічного статусу категорії «спосіб життя» тощо. Велика увага приділяється публікації матеріалів під рубриками «Проблеми взаємозв'язку науки і практики», «Методологічні проблеми спеціальних наук», «Критика буржуазної ідеології», статей з актуальних проблем діалектичного та історичного матеріалізму. Систематично висвітлюються питання історії філософії. Журнал відзначив 300-річний ювілей першого видання творів Б. Спінози. В ньому публікуються матеріали, в яких аналізується вітчизняна філософська спадщина, дається оперативна інформація про події наукового життя в республіці та за її межами, систематично вміщуються огляди нової філософської літератури.

Редакція журналу приділяє велику увагу підвищенню якості філософських публікацій. Досвід показує, що найбільш вдалими матеріалами серед тих, що надходять

до редакції, особливо від малодосвідчених авторів, є статті, присвячені ґрунтовному аналізу більш вузьких тем.

Ефективною формою залучення кращих матеріалів стали конкурси з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму, з філософських проблем наукового комунізму. Редакція сподівається, що науковці Харкова будуть постійними учасниками цих конкурсів. Велика робота з авторами здійснюється в процесі підготовки спеціальних номерів журналу, які висвітлюють наукове життя окремих регіонів Українського відділення Філософського товариства СРСР. Так, у минулому році вийшов номер журналу, більшість матеріалів якого написали науковці Донецького регіону. Готуються ще кілька спеціальних номерів. Викладачі кафедр філософії і наукового комунізму вузів Харкова також мають активізувати свою діяльність в напрямі випуску спеціального номера, де знайшли б відображення особливості спеціалізації філософських досліджень одного з найбільших вузівських центрів республіки.

Член редколегії журналу О. С. Оніщенко розповів про інтернаціональні зв'язки журналу. Ці зв'язки сприяють ґрунтовнішому дослідженню проблем з різних галузей філософського знання, зміцнюють дружні стосунки між науковцями соціалістичних країн. Так, у п'ятому номері журналу надрукована стаття болгарських філософів Н. Кондарева та М. Аначкова «Вплив Великого Жовтня на розвиток марксистсько-ленінської думки в період підготовки та здійснення соціалістичної революції в Болгарії». Найближчим часом вийдуть статті інших філософів братніх соціалістичних країн. Значно поліпшено зв'язки редакції і з республіками Союзу РСР, про що свідчать лєнінградський спецвипуск журналу та публікації вчених закавказьких республік. Це сприяє чіткішій координації філософських досліджень в республіці, значно розширює коло наших читачів, авторів.

В обговоренні діяльності журналу взяли участь викладачі міста. О. О. Якуба (Харківський державний університет) відзначила, що журнал публікує змістовні статті з теорії розвинутого соціалізму. На високому рівні написана редакційна стаття, де визначаються завдання соціологічних досліджень. Оперативно вміщуються рецензії на видання, що виходять в нашій та інших республіках Союзу РСР. Але ще недостатня увага приділяється публікації ма-

теріалів, присвячених різним аспектам соціального пізнання. Не представлена в цьому році на сторінках журналу рубрика «На допомогу соціологові-практику». Редакції журналу необхідно активізувати роботу щодо публікації матеріалів під цією рубрикою.

М. Є. Добрускін (Харківський інститут радіоелектроніки) підкреслив, що журнал досяг високої теоретичної зрілості. Матеріали, що містяться в ньому, широко використовуються в пропагандистській роботі. Водночас М. Є. Добрускін відзначив нерівномірність навантаження змісту публікацій науковою інформацією. Недостатня увага приділяється проблемам наукового атеїзму. Слід підвищити якісний рівень редагування деяких публікацій.

А. П. Крапивний (Харківський педінститут) говорив про те, що коло читачів журналу не обмежується викладачами кафедр філософії і наукового комунізму. Рубрики «Проблеми взаємозв'язку науки і практики», «Методологічні проблеми спеціальних наук» привертають увагу природодослідників. Зміст останньої рубрики слід розширити. Потрібно також більше уваги приділяти дослідженню соціологічних аспектів охорони природи. Щоправда, ця проблема порушується в статті І. М. Лук'яненка, М. І. Михальченка «Несумісність мілітаризму з захистом природного середовища» (1976, № 4) і статті М. Ф. Тарасенка «Рациональне використання природного середовища в умовах розвинутого соціалізму» (1977, № 6). Проте ще ширше висвітлення її на сторінках журналу сприяло б поліпшенню пропагандистської та виховної роботи серед населення.

М. Д. Култаєв (Харківський педінститут) відзначила підвищення ідейно-теоретичного рівня публікацій під рубрикою «Критика буржуазної ідеології». Редакційна стаття, присвячена актуальним проблемам наукової критики буржуазної філосо-

фії і соціології (1977, № 3), чітко визначає завдання, що стоять перед філософами, які працюють в цій галузі. Одним із таких завдань є оперативність критики. Тут є ще невикористані резерви, на які варто звернути увагу редакції. На сторінках журналу ще не стали об'єктом аргументованої критики концепції виховання сучасної ідеалістичної філософії педагогіки, філософські основи сучасних реакційних антинутопій. Редакції журналу слід активізувати роботу з авторами в цьому напрямі.

М. П. Мельниченко (Харківський сільськогосподарський інститут) говорив про необхідність ширшого залучення редакцією до рецензування матеріалів, що надходять, спеціалістів, які працюють на кафедрах вузів республіки. Це, на його думку, розширить актив журналу.

На думку І. Д. Ковальової (Харківський держуніверситет), редакції журналу потрібно звертати більше уваги на рубрику «Проблеми викладання філософії». Ця рубрика з'явилась в 1971 році і щороку містила одну-дві статті. Цікавою і змістовною є стаття А. Т. Нелєпа «Актуальні питання викладання марксистсько-ленінської філософії на сучасному етапі» (1976, № 5). Але протягом 1977 року в журналі під згаданою рубрикою не надруковано жодної статті. Тим часом вона має безпосередній вихід в практику і повинна зайняти одне з провідних місць на сторінках журналу.

Л. І. Бондаренко (Харківський університет) зазначила, що істотною хібною в роботі редакції з авторами є неоперативність інформації про рішення редколегії щодо можливості публікації статей. Це заважає створенню творчої атмосфери в стосунках між редакцією і автором.

В заключному слові В. Г. Табачковський відповів на питання, які виникли в процесі обговорення.

М. Д. КУЛТАЄВА

Наші автори

- ПРИЛЮК**
Юрій Дмитрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БОГДАНОВ**
Броніслав Васильович — доктор філософських наук, завідуючий сектором історії марксистсько-ленінської філософії Інституту філософії АН СРСР
- КАПТО**
Олександр Семенович — кандидат філософських наук
- МАЦЮК**
Анатолій Романович — кандидат юридичних наук, вчений секретар Інституту держави і права АН УРСР
- ПЛЕТНИКОВ**
Юрій Костянтинівич — доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом Інституту філософії АН СРСР
- ТЮХТІН**
Віктор Степанович — доктор філософських наук, завідуючий сектором матеріалістичної діалектики Інституту філософії АН СРСР
- ТАВРІЗЯН**
Гаяне Михайлівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- ШУМІЛІН**
Аркадій Тихонович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Сімферопольського державного університету
- ПАРНЮК**
Михайло Олексійович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії АН УРСР
- Огородник**
Іван Васильович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії АН УРСР
- ОСТРЯНІН**
Данило Хомич — член-кореспондент АН УРСР, професор Київського державного університету
- ОСТРЯНІНА**
Алла Данилівна — кандидат медичних наук, науковий співробітник Академії медичних наук СРСР
- ГОНЧАРЕНКО**
Валентина Василівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті
- ЯКУШЕВСЬКИЙ**
Ігор Титович — доктор філософських наук, професор Ленінградського педіатричного інституту
- СТОКЯЛО**
Валентин Андрійович — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою філософії і наукового комунізму Одеського інституту зв'язку
- ЗУЄВ**
Юрій Йосипович — кандидат філософських наук, доцент Одеського державного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**, **В. І. ШИНКАРУК**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор **Б. В. Сушко**
Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **І. П. Самофленко**

Здано до набору 18.01.78. Підписано до друку 20.03.78. БФ 33304. Формат 70×108/16. Вис. друк. Уж. друк. арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,36. Тираж 2400 прим. Зам. 8-49.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 2, 1978. (На українському мові). Научно-теоретический журнал Інститута філософії АН УРСР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакция: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республіканского производственного объединения «Поліграфкнига» Госкомиздата УССР. 252004, Киев-4, Репіна, 4.

17

40 коп.

Індекс 74526

«НАУКОВА ДУМКА»

Філософська думка, 1978, № 2, 1—136